

**Fakulta humanitních studií
Univerzita Karlova, Praha
Studijní obor: sociální a kulturní antropologie**

František Šístek, M. A.

Naši bratři na jihu

**Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti,
1830 – 2006**

Doktorská disertace

**Školitelka: PhDr. Mirjam Moravcová, DrSc. (FHS UK, Praha)
Konzultant: Doc. PhDr. Ladislav Hladký, CSc. (HÚ AV ČR, Brno)**

Praha, 2006

Prohlašuji, že jsem tuto disertaci vypracoval samostatně a použil jsem pouze uvedenou literaturu.

František Šístek

František Šístek

Obsah

Úvod.....	1
Bibliografický přehled.....	12
I. <i>Krásní jinoši</i> . Počátky českého zájmu o Černohorce, 1830 – 1850.....	31
II. <i>Zpřítomněná minulost</i> . Jaroslav Čermák: mezi slovanstvím a orientalismem.....	51
III. <i>Naši černohorští pobratimci</i> . Glorifikace Černohorců v 60. a 70. letech 19. století.....	64
IV. <i>Národní duše praslovanská</i> . Josef Holeček: junáctví, transfuse černohorství a orientalismus.....	83
V. <i>Hranice civilizace</i> . Obraz Černé Hory v cestopisech, 1890 – 1914.....	110
VI. <i>Strhnutí romantické roušky</i> . Kritický pohled na černohorskou politickou scénu, 1905 – 1914.....	133
VII. <i>Co Černohorec, to voják</i> . Obraz Černé Hory za balkánských válek, 1912 – 1913.....	156
VIII. <i>Noha dobyvatelova na junácké půdě</i> . První světová válka, 1914 – 1918.....	169
IX. <i>Bratři a spojenci</i> . Obraz Černohorců a Jugoslávie mezi dvěma světovými válkami, 1918 – 1939.....	179
X. <i>Monte Albo</i> . V éře totalitních režimů, 1939 – 1989.....	199
XI. <i>Spící krasavice</i> . Od pádu komunismu v Československu po vznik samostatné Černé Hory, 1989 – 2006.....	214
Závěr.....	231
Summary.....	243
Přehled použité literatury.....	255

Úvod

Myšlenka zvolit si obraz Černohorců v české společnosti za téma doktorské disertace mne napadla koncem magisterského studia historie na Středoevropské univerzitě v Budapešti v roce 2001. Geneze mého zájmu je však ještě o něco hlubší. Balkánskou problematikou, zpočátku zejména dějinami, mezinárodními vztahy a aktuálním politickým děním, jsem se zabýval od samého začátku vysokoškolských studií na pražské Fakultě sociálních věd. Černá Hora pro mne dlouhou dobu představovala nejméně známou republiku bývalé Jugoslávie. V odborné literatuře a v tisku jsem v polovině 90. let o této zemi nacházel spíše jen útržkovité informace, nesrovnatelné se záplavou textů, věnovaných například Chorvatsku, Bosně, Bulharsku, Srbsku, ale i Makedonii nebo Kosovu. O malé hornaté republice na jadranském pobřeží jsem měl spíše jen matné povědomí až do doby, kdy jsem v pražské Slovanské knihovně objevil početný fond odborných prací, vydaných v samotné Černé Hoře. Tehdy mou pozornost zaujal především vývoj černohorské státnosti a problém etnogeneze černohorského národa. Do Černé Hory jsem se díky grantu Open Society Fund vypravil poprvé v roce 1998, abych zde dva měsíce sbíral podklady pro svou bakalářskou práci. Po příjezdu do Cetinje jsme se s kolegou, novinářem Matyášem Zrnem, oba s velkými batohy na zádech pomalu vydali po hlavní ulici směrem k černohorské národní knihovně. „Braćo Česi (bratři Češi)!“, vykřikl na nás mladík našeho věku, sedící u stolku hned první kavárny, kterou jsme míjeli. „Jak víš, že jsme Češi?“, zeptali jsme se. „E, vidí se odmah. Vi ste nas uvijek istraživali. (To se hned pozná. Vy jste nás vždycky zkoumali)“, odpověděl.

Podobných zážitků jsem v Černé Hoře tehdy a během mnoha dalších cest zažil ještě bezpočet. Nejen ve větších městech, ale i v sezónních pasteveckých osadách (katunech) vysoko v horách nebo ve vsích, ztracených v divoké krasové krajině Staré Černé Hory jsem byl občas místními prohlášen za „nového Holečka“ nebo – s ohledem na mé výtvarné schopnosti zcela absurdně – dokonce za „nového Čermáka.“ V Cetinji jsem se také záhy seznámil s historikem umění Branislavem Borozanem, který měl o česko-černohorských vztazích rozsáhlé znalosti a z češtiny přeložil řadu klasických prací o Černohorcích z pera Ludvíka Kuby, Josefa Holečka, Viktora Dvorského a dalších autorů. V Praze jsem pak některé z těchto knih přečetl a prostudoval jsem také úctyhodnou bibliografii českých prací o Černé Hoře. Můj odborný zájem však nadále směřoval jinam. Někdejší českou fascinaci Černohorci a dalšími jihoslovanskými

národy jsem považoval za pouhou historickou kuriozitu, podmíněnou dobovým slovanofilstvím. Pozitivistickou faktografií překypující práce o česko-jihoslovanských vztazích z pera našich historiků a literárních vědců pak spolehlivě uhasily i tu poslední jiskru případného zájmu.

Během studií na Středoevropské univerzitě jsem se blíže seznámil s tematikou obrazu a stereotypu druhého a soudobými pokusy o jejich rekonstrukci a vysvětlení. Velký vliv na mé myšlení měly v této souvislosti zejména práce Edwarda Saida, Larryho Wolffa a Marie Todorovové. Pochopil jsem, že k problematice českého obrazu Balkánu, Jihoslovanů nebo konkrétně Černohorců lze přistoupit zcela nově, aplikovat soudobé přístupy nebo se jimi inspirovat při vlastním bádání a zpracování tématu. Teprve tehdy, po seznámení s vědeckými pracemi, které byly většinou věnovány pohledu západních, zpravidla anglofonních a frankofonních společností na východní Evropu nebo „Orient,“ jsem si uvědomil, jak rozsáhlé, bohaté a přitom prakticky neznámé nebo neadekvátně využitě prameny leží v českých knihovnách. Ještě během psaní diplomové práce jsem začal uvažovat o tom, zda, jak a kde bych se mohl takovému tématu věnovat v rámci dalšího studia. Nakonec jsem jako doktorand v oboru sociální a kulturní antropologie zakotvil na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, kde pod vedením dr. Mirjam Moravcové vznikla tato disertace.

Nápad zabývat se právě obrazem Černé Hory nebyl motivován jen mým předchozím zaměřením na tuto zemi a širší dinársko-jadranskou oblast v rámci mé odborné balkanistické profilace. Problém jasně vymezeného tématu a jeho zvládnutelnosti během doktorského studia hrál samozřejmě také svou roli. V ideálním případě bych snad zvolil komplexněji pojaté téma obrazu Balkánu v české společnosti od počátku 19. století do počátku století současného se všemi vývojovými peripetemi. V jeho rámci by bylo možné prozkoumat a porovnat různorodá a přitom vzájemně provázaná témata, mezi něž patří např. kořeny vnímání Chorvatů jako příliš proněmeckého a katolického národa, obraz balkánských muslimů a islámu, satanizace „titoistů“ po roce 1948, představy o analogiích mezi osudem Sudet a Kosova nebo role negativního obrazu Balkánu při definování českého autostereotypu po roce 1989. Podobná práce by však při současném stavu bádání, vzhledem k nesmírně rozsáhlé a přitom málo prozkoumané pramenné základně, mohla vzniknout leda jako celoživotní dílo pilného a dobře placeného vědce nebo spíše kolektivu badatelů v rámci vědeckého ústavu.

Soustředil-li jsem se úzce na obraz Černohorců, nebylo v žádném případě mým cílem uměle jej izolovat od celkového pohledu české společnosti na Jihoslovany a

Balkán. V rámci možností jsem v samotném textu práce zdůraznil jeho širší ukotvení všude, kde jsem to považoval za nevyhnutelné. Zároveň jsem se snažil vyvarovat příliš častému poukazování na to, že konkrétní fakt má širší platnost tam, kde se to zdálo být celkem evidentní. Domnívám se nicméně, že navzdory širšímu kontextu obrazů druhého, obrazů Balkánu, obrazů Jihoslovanů, Slovanů nebo svým způsobem exotických divochů, v jejichž rámci se obraz Černohorců vyskytuje, byl obraz Černé Hory v české společnosti od poloviny 19. století do I. světové války v mnoha ohledech specifický a jako takový představuje svébytné téma výzkumu. Nejde tedy o téma, které jsem zpětně vykonstruoval sám jen proto, že jsem se Černou Horou zabýval již předtím nebo proto, že by širší záběr práce byl fyzicky a časově nezvládnutelný. Pozitivní stereotyp Černohorců, který českému diskursu přes veškeré nuance jednoznačně dominoval, představoval podle mého názoru nejčistší příklad širšího pozitivního stereotypu jižních Slovanů. Patriarchální kmenové zřízení, státní samostatnost, existence domácí dynastie, protiturecký odboj, atraktivní národní kroj, živá lidová kultura a další charakteristiky, jimiž se Černá Hora a její obyvatelé vyznačovali, představovaly v českých očích v mnoha ohledech nejvíce přitažlivější a nejromantičtější kombinaci atributů, kterými do jisté, avšak málokdy tak velké a koncentrované míry měli disponovat také další Jihoslované. Stejně prvky, které byly u Černohorců představovány v pozitivním světle, získávaly v období dominance tradicionalistického obrazu Černohorců podobně pozitivní hodnocení například také u sousedních Dalmatinců a Hercegovců. Odchytky od nejčistšího vyjádření pozitivního stereotypu, jehož nositeli byli Černohorci, již mohly být hodnoceny negativně, jako určitý odklon od stoprocentního ideálu. Konkrétně byli Černohorci vnímáni jako jediní Jihoslované, kteří nikdy nepodlehli turecké moci, kdežto ostatní, navzdory přítomnosti četných pozitivních vlastností, byli již tou či onou měrou poznamenáni cizí nadvládou, což v českých očích poněkud snižovalo jejich atraktivitu. To bylo evidentní jak v případě dalších nezávislých států Balkánu 19. století, tak oblastí pod správou osmanské říše a snad v ještě větší míře v případě obyvatelstva, žijícího s Čechy ve společném státě – habsburské monarchii. Zabývám se tedy obrazem Černé Hory a Černohorců s ohledem na celkový kontext, zabývám se specifiky, kterými se liší i těmi aspekty, jež z obrazu Černohorců činí zosobnění ideálního obrazu Jihoslovanů, Slovanů nebo dokonce lidstva.

Pro téma této disertace byla podružná otázka nacionální identifikace Černohorců a problematika formování moderního černohorského a srbského národa. V českých očích

tvorili Černohorci jak specifickou skupinu obyvatel Balkánu, žijící v jasně definovaném státním útvaru s vlastní politickou historií, tak součást širšího jihoslovanského jazykového, kulturního a etnického prostoru. Černohorci byli před rokem 1918 zpravidla považováni za specifickou odnož srbského národa, respektive za část širšího „srbochorvatského,“ jihoslovanského národa, rozděleného politicky, konfesionálně, teritoriálně a kulturně. Ideologie slovanské vzájemnosti umožňovala vnímání jednotlivých jihoslovanských národů a etnických skupin jako jednoho celku, který byl navíc blízce provázán s ostatními Slovany, tedy také s Čechy, četnými jazykovými, kulturními a dalšími „příbuzenskými“ vazbami. Černohorci proto v české společnosti nebyli vnímáni jako specifické etnikum na základě nacionální identifikace, nýbrž především vzhledem k jejich etnografickým a kulturním odlišnostem a svébytnému historicko-politickému vývoji. K rozvoji moderní nacionální identity Černohorců, který zpravidla vyústil buď v identifikaci s novodobým černohorským, nebo srbským národem, došlo teprve v průběhu 20. století, v době, kdy již obraz Černohorců hrál v českém prostředí spíše zanedbatelnou roli.

Cílem této práce nebylo v žádném případě popsat historii česko-černohorských vztahů. V centru mé pozornosti je obraz Černé Hory a Černohorců, jeho vznik, vývoj, funkce, jeho tvůrci a příjemci. Nezabývám se tedy mnoha problémy, které jsou z hlediska vzájemných styků mezi Čechy a Černohorci sice zajímavé, s mým tématem však nesouvisí. Nezabývám se například osudy Čechů, kteří v Černé Hoře působili (jako hudebníci, první šoféři, v pivovarnickém průmyslu, v bankovníctví apod.), ani Černohorci, kteří naopak studovali nebo pracovali v českých zemích. Nezkoumám ani problematiku obrazu Čechů v černohorském prostředí. I ta by samozřejmě stála za pozornost, jak jsem nepřímou naznačil v samém počátku tohoto úvodu, jde však o zcela jiné a samostatné téma.

Obrazy Černohorců vznikaly v dobovém kontextu, souvisely jak s vývojem české, tak i černohorské společnosti. Vnější okolnosti, které na vznik, fungování a transformaci obrazů Černé Hory působily, jsem se samozřejmě snažil vždy postihnout. Zároveň jsem se pokoušel vyvarovat přílišných historických exkurzů, jimiž by se práce rozrostla na úkor vlastního tématu. Předpokládal jsem, že znalosti o českých dějinách, kultuře a dalších dobových reáliích budou u čtenářů mé disertace z pochopitelných důvodů hlubší, než obeznámenost s černohorským prostředím. Objasňoval jsem proto v textu spíše zeměpisné, etnologické, historické a kulturní reálie Černé Hory než českých zemí.

Od počátku výzkumu jsem se zabýval dochovanými obrazy Černé Hory a Černohorců bez ohledu na jejich konkrétní formu. Analyzoval jsem proto texty cestopisného, zeměpisného a reportážního charakteru stejně jako texty literární: povídky, romány, poezii i obrazy v původním slova smyslu – obrazy vizuální. Snažil jsem se rekonstruovat obraz Černé Hory a Černohorců v českém diskursu v jeho komplexnosti a celistvosti, nikoli tedy jen obraz Černé Hory v české „krásné“ literatuře, „vyšší“ kultuře nebo publicistice (non-fiction). Kromě snahy o postižení celku se mi tento způsob jevil jako zcela oprávněný také s ohledem na kulturní a společenskou situaci českého 19. století, resp. období před rokem 1918. Literatura nebo malířství byly tehdy silně spjaty s celkovým společenským děním. Umělecká díla měla výraznou edukativní tendenci, často vyjadřovala politické a nacionální požadavky, mnohdy se v nich zřetelně projevovaly historicismus a slovanofilství. Myšlenka, že úlohou literatury a kultury vůbec je vzdělávat národ, byla v českých zemích ostatně zcela opuštěna teprve po roce 1989. V rámci nefikcionální, naučné literatury je naopak leckdy patrný sklon k beletrizaci. Mnozí autoři, kteří v české společnosti vytvářeli obraz Černohorců, jej navíc šířili pomocí více žánrů. Josef Holeček tak například publikoval povídky o černohorských junácích, román z černohorských dějin přelomu 18. a 19. století, epos i práce cestopisného, etnografického a reportážního charakteru. Obraz Černohorců v jeho podání je navzdory žánrové pestrosti velice konzistentní. Před rokem 1918 existoval v českém prostředí diskurs o Černohorcích a Černé Hoře, který měl své relativně ustálené prvky a opakující se témata a který se tak projevoval v různých žánrových formách. Jako takový jsem se jej také snažil postihnout. K pramenům jsem zároveň přistupoval bez toho, abych se na ně snažil aplikovat dobová nebo dokonce dnešní estetická měřítká. Analyzoval jsem proto například i povídky a romány, které by z těchto subjektivních hledisek mohly být označovány za pokleslé krváky a literární brak. Dělení literatury a kultury vůbec na vysokou a nízkou, umělecky hodnotnou a bezcennou či škodlivou nepovažuji z hlediska této práce ani za oprávněné, ani za přínosné.

Tato práce si klade několik cílů. Prvním z nich je analyzovat obrazy Černé Hory a Černohorců, jejich hlavní elementy, tvůrce, recepci a vývoj těchto obrazů v relativně dlouhém historickém období. Zároveň se snažím odpovědět na otázku, proč tyto obrazy příslušníci české kulturní a společenské elity produkovali a jaký byl jejich význam v celkovém českém diskursu o druhých a o sobě. Domnívám se, že z tohoto hlediska je zvolené téma přínosné. Obrazy Černé Hory a Černohorců nepřímou, mnohdy však velmi

jasně osvětlují dominantní hodnoty české společnosti a představy o vlastní národní identitě. Obrazy Černé Hory a Černohorců jsou tak jak odrazem dobové černohorské reality, respektive jejím specifickým komentářem z hlediska příslušníků českého národa, tak fenoménem, který vrhá světlo na samotnou českou společnost. Do bojů malého slovanského národa s Turky byly projektovány analogie s česko-německým antagonismem, otevření Černé Hory světu po roce 1878 umožňovalo definovat představy o modernizaci, pokroku a zachování kulturní autenticity, reakce na politické změny v Černé Hoře počátkem 20. století zase odrážely postupující odklon části české společnosti od konzervativně-nacionálních hodnot druhé poloviny 19. století. Obraz Černohorců hrál velkou roli také ve slovanské ideologii, obsahoval skrytá orientalistická poselství i zřetelné romantické prvky a v neposlední řadě odhaloval notorickou představu o deficitu některých hodnot, zejména hrdinství a bojovnosti, v české společnosti.

Během výzkumu a psaní této práce jsem některé dílčí výsledky prezentoval v rámci doktorských seminářů na půdě FHS UK, v odborných časopisech, na konferencích a mezinárodních workshopech. Touto cestou jsem získal množství cenných podnětů, kritických připomínek a rad, které přispěly ke zkvalitnění mé práce. První článek, věnovaný obrazu Černé Hory v českém prostředí, jsem publikoval ještě před zahájením doktorského studia v časopise *Almanah*, který se soustavně věnuje problematice dějin, etnologie a kulturního dědictví Bosňáků-Muslimů v Černé Hoře.¹ V květnu 2003 jsem na semináři mladých českých a slovenských balkanistů, organizovaném Masarykovou univerzitou v Brně, přednesl příspěvek o místě obrazu Černohorců v rámci českého obrazu Jihoslovanů a Balkánu. V červnu 2003 jsem na doktorandském workshopu (*Workshop for New Doctoral Research on Southeast Europe*), který v Sofii společně organizovaly soluňské Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe a sofijské Center for Advanced Study, prezentoval v základních rysech téma svého výzkumu (*Czech Images of Montenegro and Their Transformations*). V následujícím roce jsem v podgorickém časopise *Matica* publikoval článek, který byl první verzí kapitoly, věnované kritickému pohledu na černohorskou politickou realitu po roce 1905.² 13. května 2004 jsem vystoupil na *Studentské vědecké konferenci Univerzity Karlovy v oblasti společenských věd*, konané na půdě PedF UK. Referát s názvem

¹ František Šístek: „Crnogorski muslimani u radovima Josefa Holečeka,“ *Almanah* 15–16, Podgorica 2001, 61–70.

² Týž: „Skidanje romantične zavjese. Crna Gora u časopisu Slovanský přehled, 1898–1914,“ *Matica* 17, Podgorica 2004, 207–238.

Transfuse junáctví: myšlenka posílení české národní identity pomocí černohorských patriarchálních hodnot v díle Josefa Holečka získal čestné uznání v rámci historické sekce a byl následně publikován v příslušném sborníku.³ V nové, dokonalejší podobě jsem s tímto tématem (*Josef Holeček: Czech Image of Montenegro and the "Transfusion of Montenegrinhood"*) vystoupil na sofijské konferenci *Under Eastern Eyes: Travel Writing from Eastern Europe and the Balkans*, kterou uspořádala londýnská School of Slavic and East European Studies na půdě Fakulty historie sofijské Univerzity sv. Klimenta Ochridského v březnu 2005. Ve dnech 25. – 27. dubna 2005 jsem se zúčastnil VI. mezinárodního balkanistického symposia v Brně, tradičně největší balkanistické konference konané v ČR, kde jsem přednesl referát *Orientalismus, erotika a násilí v díle Josefa Holečka*.⁴ Revidované příspěvky ze tří výše zmíněných konferencí tvoří většinu kapitoly, věnované obrazu Černohorců v díle Josefa Holečka. Pracovní verzi kapitoly, hodnotící české cestopisy o Černé Hoře z let 1890–1914, jsem přednesl pod názvem *Obraz Černohorců v českých cestopisech, 1897–1912* na konferenci *Pravda, láska a „ti na východě“ – obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, která se konala 12. listopadu 2005 na půdě FHS UK v Praze.⁵ Některé závěry svého výzkumu, jež se týkaly obrazu Černohorců jako statečných junáků, jsem prezentoval v referátu *Česká společnost a Balkán: jihoslovanští „junáci“ jako vzor hrdinství*, předneseném na konferenci *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, kterou v Praze ve dnech 25. - 27. října 2006 uspořádal Ústav českých dějin FF UK ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy.⁶ Závěrečné resumé v angličtině vyjde jako samostatný příspěvek ve sborníku, shrnujícím nejnovější české výzkumy v oblasti dějin středovýchodní Evropy a Ruska.⁷ Pro pětidílnou encyklopedii černohorské historie jsem zpracoval hesla, věnovaná česko-černohorským a slovensko-černohorským vztahům a nejvýznamnějším osobnostem,

³ Týž.: „Transfuse junáctví. Myšlenka posílení české národní identity pomocí černohorských patriarchálních hodnot v díle Josefa Holečka,“ In: Václav Sýkora, Antonín Jančařík, eds: *Studentská vědecká konference UK 2004*, Praha 2004, 241–252.

⁴ Týž.: „Orientalismus, erotika a násilí v díle Josefa Holečka,“ In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém symposiu v Brně ve dnech 25. – 27. dubna 2005* (k vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek), svazek 2 – sekce literárněvědná a kulturologická, sekce jazykovědná, Brno 2006, 741–754.

⁵ František Šístek: „Obraz Černohorců v českých cestopisech, 1897–1912,“ In: Mirjam Moravcová, David Svoboda, František Šístek, eds: *Pravda, láska a ti na „východě.“ Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006, 135 – 154.

⁶ Týž.: „Česká společnost a Balkán: jihoslovanští „junáci“ jako vzor hrdinství,“ In: *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, Praha 2007 (v tisku).

⁷ Týž.: „Our Brothers from the South.“ Czech Images of Montenegro and the Montenegrins before 1918 as an Example of a Positive Discourse on the Balkans,“ In: Petr Roubal and Václav Veber, eds: *Prague Perspectives II.: The History of East Central Europe and Russia*, Praha 2007 (v tisku).

které byly pro jejich vývoj určující.⁸ Širší problematice obrazů Balkánu jsem se snažil soustavněji věnovat také ve své recenzní činnosti.

Dlouho jsem zvažoval, jak konkrétně téma uchopit a jakou formu dát výslednému textu. Jistou dobu mne přitahovala myšlenka zpracovat klíčové elementy obrazu Černé Hory v tématických okruzích podobně, jako to učinil například Omer Hadžiselimović ve své práci, věnované britským cestopisům o Bosně a Hercegovině.⁹ Takový způsob analýzy pramenů, jenž by umožnil porovnání různých přístupů k některým tématům, která se v rámci českého obrazu Černé Hory často opakovala, by měl jistě své oprávnění. Kapitoly, věnované např. postavení žen, osobnosti knížete Nikoly nebo představám o vlastnostech, kterými se v očích Čechů Černohorci vyznačovali (junáctví, pracovitost versus lenost apod.), by zaznamenaly shody i rozpory v jejich prezentaci u různých autorů. Tuto myšlenku jsem však po dlouhém rozvažování zavrhl. Hlavní námitkou proti ní byla skutečnost, že by takový přístup vedl ke chronologickému kolapsu, k zanedbání temporální dimenze celého problému. Obraz Černohorců se vyvíjel v dlouhém časovém období, mnohdy ve značně odlišném dobovém kontextu. Postavit vedle sebe například pohled na černohorskou bojovnost romantického povídkáře Prokopa Chocholouška ze 40. let 19. století, ideologa junáctví Josefa Holečka ze 70. nebo 80. let a socialisty Emanuela Škatuly z roku 1913 by nutně vyústilo v trestuhodný ahistorismus. Zvolil jsem proto nakonec chronologický rámec, který je na první pohled možná méně přitažlivý, avšak umožňuje rekonstruovat problematiku obrazu Černé Hory a Černohorců v české společnosti jako téma, které není statické a vytržené z dobové dimenze, nýbrž má svůj počátek, mnohaletý rozvoj, postupný úpadek a nakonec zaniká.

Nyní pár slov o struktuře práce. Po tomto úvodu následuje kapitola, hodnotící prameny a použitou odbornou literaturu. I. kapitola (*Krásní jinoši. Počátky českého zájmu o Černohorce, 1830–1850*) se zabývá prvním obdobím zájmu českých vlastenců o Černohorce, tj. 30., 40. a počátkem 50. let 19. století. Nejvíce prostoru je v ní věnováno obrazu Černohorců v beletristickém díle Prokopa Chocholouška a záznamu cesty Viléma Dušana Lambla, který jako první příslušník novodobého českého národa Černou Horu navštívil.

⁸ Týž: „Crna Gora i Češka“, „Crna i Slovačka“, „Jaroslav Čermák“, „Vratislav Černý“, „Viktor Dvorský“, „Josef Holeček“, „Ludvík Kuba“, „Jan Vaclík“, In: Šerbo Rastoder et al: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006, 209–213, 323, 506–507, 507, 593–594, 671, 819, 1163.

⁹ Omer Hadžiselimović: *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989.

II. kapitola (*Zpřítomněná minulost. Jaroslav Čermák: mezi slavjanofilstvím a orientalismem*) se zabývá reprezentací Černohorců a dalších Jihoslovanů v díle malíře Jaroslava Čermáka, které hrálo klíčovou roli při konstrukci vizuálních představ Černohorců v české společnosti 19. století. Kapitola si všímá vlivů, které vyvolaly malířův zájem o Jihoslovany a snaží se jeho obrazy a jejich poselství analyzovat s poukazem na vliv francouzského orientalismu.

III. kapitola (*Naši černohorští pobratimci. Glorifikace Černohorců v 60. a 70. letech 19. století*) analyzuje období 60. a 70. let 19. století. Zájem české společnosti o Černohorce dosáhl tehdy vzhledem k dramatickým událostem na Balkáně svého vrcholu a definitivně byl také zkonstruován pozitivní stereotyp Černohorců jako hrdinných slovanských junáků. Kapitola se zabývá jak tvůrci různých forem tohoto obrazu (Jan Vaclík, Vítězslav Hálek, Siegfried Kapper, Eliška Krásnohorská), tak otázkou jeho recepce v širších vrstvách české společnosti.

IV. kapitola (*Národní duše praslovanská. Josef Holeček: junáctví, transfuse černohorství a orientalismus*) analyzuje hlavní rysy obrazu Černohorců v díle Josefa Holečka, nejvlivnějšího tvůrce obrazu Černohorců v české společnosti. Zvláštní pozornost je věnována Holečkově pojetí junáctví, orientalistickým elementům, erotickým tématům, fascinaci násilím a ideji kulturní transfuse černohorských patriarchálních hodnot s cílem posílit českou národní identitu („charakter“).

V. kapitola (*Hranice civilisace. Obraz Černé Hory v cestopisech, 1890–1914*) představuje rozbor obrazu Černé Hory v českých cestopisech z konce 19. a počátku 20. století. Jejich autoři, většinou průkopníci turistiky a vědci, přistupovali k černohorské tematice s větší mírou „realismu,“ než předchozí generace umělců a slovanských nadšenců. Obecně pozitivní pohled na Černohorce a černohorský stát však zůstával nezměněn. Ve zvýšené míře reflektovali tito tvůrci fenomén modernizace a problém zachování autochtonní „původnosti“ černohorské tradiční kultury a společenských struktur.

VI. kapitola (*Strhnutí romantické roušky. Kritický pohled na černohorskou politickou scénu, 1905–1914*) reflektuje politicky orientovanou kritiku situace v Černé Hoře po zavedení parlamentarismu v roce 1905. Tato kritika představovala první vážný odklon od jednoznačně pozitivní prezentace Černé Hory, která dominovala celému předchozímu období. Kritický diskurs o Černé Hoře a polemika mezi liberálně orientovanými „realisty“ a konzervativnějšími národoveckými kruhy jsou rekonstruovány především na základě rozboru obsahu časopisu *Slovanský přehled*.

VII. kapitola (*Co Černohorec, to voják. Obraz Černé Hory za balkánských válek, 1912–1913*) přibližuje období balkánských válek v letech 1912–1913, kdy došlo k recyklaci tradičních obrazů černohorských junáků. Na okraji všeobecného nadšení české společnosti nad vítězstvími balkánských Slovanů se objevily také kritičtější hlasy, zpochybňující dominantní obraz ze socialistických a pacifistických pozic.

VIII. kapitola (*Noha dobyvatelova na junácké půdě. První světová válka, 1914–1918*) popisuje obraz Černé Hory během I. světové války, jež vedla k okupaci země rakousko-uherskou armádou a fakticky též k zániku černohorské státnosti. Na ni úzce navazuje IX. kapitola (*Bratři a spojenci. Obraz Černohorců a Jugoslávie mezi dvěma světovými válkami, 1918–1939*), která zkoumá obrazy Černé Hory a Jugoslávie v meziválečném období. Poptávka po obrazech statečných Černohorců, které po několik desetiletí sloužily v zájmu nacionální mobilizace českého publika ve specifických podmínkách posledních desetiletí existence podunajské monarchie, po vzniku samostatného Československa a Jugoslávie přestala existovat. Obrazy Černé Hory a Černohorců se po roce 1918 vyskytovaly se stále menší intenzitou. Kapitola se blíže věnuje mj. změně percepce osobnosti krále Nikoly, ideologii československo-jugoslávského bratrství nebo dobové kritice romanticko-vlasteneckého pohledu na Jihoslovany v té podobě, která převažovala v 19. století.

X. kapitola (*Monte Albo. V éře totalitních režimů, 1939–1989*) zkoumá období definitivního úpadku a rozkladu pozitivního obrazu Černohorců během II. světové války a následujících čtyřiceti let totalitní diktatury pod vedením KSČ.

XI. kapitola (*Spící krasavice. Od pádu komunismu v Československu po vznik samostatné Černé Hory, 1989–2006*) popisuje obraz Černé Hory a Černohorců v rámci obrazu bývalé Jugoslávie a Balkánu v letech 1989–2006. Poukazuje na to, že charakteristickým rysem nedávného a současného období je prakticky totální diskontinuita s tradičními pozitivními stereotypy Jihoslovanů a rozebírá dvě základní verze současného obrazu Černé Hory: politickou a turistickou.

Závěrečná rekapitulace shrnuje výsledky celého výzkumu, situuje je do širšího kontextu obrazů Balkánu a naznačuje možný přínos pro odborné debaty o obrazech Balkánu a vývoji mentality české společnosti v 19. a 20. století.

21. května 2006 se v referendu o nezávislosti země nadpoloviční většina černohorských občanů vyjádřila pro plnou obnovu její suverenity. Na základě těchto výsledků se Černá Hora stala 3. června 2006, 90 let po okupaci rakousko-uherskými vojsky, 88 let po vzniku prvního jihoslovanského státu a 15 let po rozpadu Titovy

Jugoslávie, opět nezávislým a mezinárodně uznaným státem. Rok nového počátku pro Černou Horu a Černohorce se tak stal vhodným symbolickým mezníkem pro zakončení mé několikaleté práce.

Bibliografický přehled

Cílem této kapitoly je zhodnocení pramenů a odborné literatury, které se vztahují k mému tématu, z nichž jsem přímo čerpal nebo se inspiroval jejich metodami a koncepcí. Nejprve půjde o prameny přímé – dobové texty, které obsahují obrazy Černohorců, Jihoslovanů a Balkánu. Vyrovnání se sekundární literaturou sleduje dvě základní linie. První z nich tvoří odborná literatura, přínosná zejména z faktografického hlediska, tj. práce, věnované různým aspektům česko-jihoslovanských vztahů. Druhá linie zahrnuje publikace, jež se týkají problematiky „obrazu druhého,“ zejména s ohledem na obraz Balkánu.

Pro výzkum obrazu Černé Hory a Černohorců má prvořadý význam bibliografie českých prací o Černé Hoře z let 1801–1991.¹ Tato bibliografie vznikla na základě dohody mezi Centrální národní knihovnou Černé Hory „Djurdje Crnojević“ v Cetinji a Slovanskou knihovnou při Národní knihovně v Praze v souvislosti s připravovanými oslavami 500 let černohorského knihtisku (1494–1994). Bibliografii zpracoval tým pracovníků Slovanské knihovny pod vedením Zdeňky Rachůnkové a Michaely Řehákové, o publikaci a financování se postarala černohorská strana. Dvousvazková práce, vydaná v Cetinji v roce 1993, obsahuje vybraných 18 500 bibliografických jednotek z celkového počtu 23 500 nalezených zdrojů, zpracovaných na základě mnohaletého rozsáhlého výzkumu takřka 600 periodik a taktéž velkého počtu neperiodických publikací. Reference jsou rozděleny podle jednotlivých tematických okruhů (např. geografie, hospodářství, armáda, náboženství, jazyk, výtvarné umění, historický rozvoj apod.). Obrazem Černé Hory a Černohorců jako specifickým tématem se sice před zahájením mého výzkumu prakticky nikdo nezabýval, vzhledem k existenci *Bibliografije o Crnoj Gori na češkom jeziku* jsem však měl paradoxně lepší „startovní pozici,“ než kdybych se zabýval českým obrazem jakékoli jiné země světa.

Primární prameny jsem tedy mohl systematicky vyhledávat na základě údajů v bibliografii. Většinu pramenů jsem studoval v pražských knihovnách, především ve Slovanské knihovně a knihovně Národního muzea, některé též v Národní knihovně a Městské knihovně hl. m. Prahy. Nebylo samozřejmě v lidských silách přečíst všechny zdroje, které bibliografie uváděla. Stovky odkazů vedou jen ke krátkým zprávám o dobových událostech, mnohdy převzatým ze zahraničního tisku či zpravodajských

¹ Zdeňka Rachůnková, Michaela Řeháková: *Crnogorska bibliografija 1494-1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801-1991*, Cetinje 1993 (2 svazky).

agentur, občas lehce modifikovaným s ohledem na české čtenáře. Snažil jsem se proto analyzovat především původní texty českých autorů, které se Černé Hoře věnovaly poněkud hlouběji a přispěly tak ke konstrukci a rozvoji obrazu této země a tamějších obyvatel. Závěry mé disertace jsou založeny na vědomé selekci těch zdrojů, které jsem považoval za nejdůležitější buď pro jejich reprezentativnost, nebo naopak proto, že se od dominantního obrazu odlišovaly. Poukazovat na všechny zdroje, které např. tím či oním způsobem obsahují elementy pozitivního stereotypu černohorského junáka, by v tomto ohledu nemělo velký smysl. O rozsahu a pestrosti českého obrazu Černé Hory a Černohorců a jeho vývoji během dvou předchozích století dostatečně svědčí samotná bibliografie, jejíž roli tato práce nechce a nemůže suplovat. Seznam dobových pramenů, na které odkazuji v textu disertace, obsahuje závěrečný soupis použité literatury.

Vzájemné vztahy mezi Čechy a Jihoslovany byly předmětem zájmu zejména českých historiků. Významnou a mnohdy průkopnickou úlohu hrály v této souvislosti výzkumy historičky Milady Paulové, která se věnovala zvláště česko-jihoslovanským vztahům v prvních dvou dekádách 20. století.² Paulová se soustředila především na politickou historii, zpracovanou s detailní pozitivistickou pečlivostí. Její práce zůstávají v některých ohledech nadále podnětné, ačkoli jsou poznamenány dobovou tendencí vymezovat se za všech okolností negativně vůči existenci habsburského soustátí.

Velkou a svým záběrem dodnes nepřekonanou syntézu představuje práce *Češi a Jihoslované v minulosti* z roku 1975, zpracovaná autorským kolektivem pod vedením Václava Žáčka.³ Toto rozsáhlé dílo se věnuje českým vztahům s Jihoslovany od historicky vystopovatelných počátků do vzniku Československa a Jugoslávie v roce 1918. Text je samozřejmě částečně zatížen tehdy povinnou marxistickou terminologií a závěry, avšak nikoli v neúnosné míře. Čerpal jsem především z posledních pěti kapitol, věnovaných období od počátku 19. století do konce I. světové války. Práce vyniká bohatou pramennou základnou a širokým faktografickým záběrem, který zahrnuje jak politické, tak hospodářské a kulturní styky, o nichž poskytuje dobrý přehled. Přehledové zaměření a dobová historiografická metodologie zároveň vedly k tomu, že k tématu obrazu Jihoslovanů tato práce poskytuje sice bohatý historický rámec, avšak nesnaží se jej blíže analyzovat. Text soustavně odkazuje na díla českých autorů, kteří o

² Viz např. Milada Paulová: *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918*, Praha 1937, též: *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*, Praha 1968, též: *Balkánské války 1912–1913 a český lid*, Praha 1963.

³ Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, Praha 1975.

Jihoslovanech psali i na významné články v tisku, jejich obsah však zpravidla hodnotí povšechnými frázemi nebo vůbec. V této velké syntéze prakticky chybí odpověď na otázky, které jsou v mé disertaci klíčové: jak Češi Jihoslovany vnímali, jak je prezentovali a jakou úlohu hrály v české společnosti jejich obrazy. Poněkud nadneseně lze tedy říci, že tam, kde tato práce končí poznámkou pod čarou a odkazem, moje práce teprve začíná. Touto kritickou výtkou ovšem nechci snižovat význam knihy, která obsahuje např. pasáže, snažící se zhodnotit ohlas balkánských událostí v české společnosti, jež byly pro mne v mnohém obohacující.

Mezi historiografické monografie o česko-jihoslovanských vztazích, které dodnes poskytují základní přehled o této problematice, patří také práce Ctibora Nečase *Balkán a česká politika*, stále podnětná zejména v částech, věnovaných české hospodářské expanzi v jihovýchodní Evropě před I. světovou válkou.⁴

Někteří čeští historikové se problematice vzájemných vztahů věnovali také po roce 1989. Ladislav Hladký se ve svých studiích zaměřil zejména na roli jihoslovanských problémů v politické činnosti T. G. Masaryka, na bosensko-české a česko-slovinské vztahy, Miroslav Šesták se zabýval komparací ideologií československé a jihoslovanské jednoty, výzkumy Jana Pelikána se soustředily na politické vztahy mezi Jugoslávií a sovětským blokem v 50. letech 20. století.⁵ Přehledy vztahů s českými zeměmi byly také publikovány v rámci populárních syntéz dějin jednotlivých balkánských států, vydávaných nakladatelstvím Lidové noviny.⁶ Problematika obrazu Jihoslovánů však nadále zůstává mimo hlavní proud zájmu českých historiků-balkanistů, kteří se především soustřeďují na politické, vojenské a hospodářské dějiny.

Geneze a celý vývoj obrazu Černé Hory a Černohorců v českém prostředí úzce souvisí se slovanskou ideologií. Otázce českého slovanství 19. a 20. století a různým jejím aspektům bylo věnováno velké množství odborné literatury.⁷ Navzdory tomu jde o téma, které stále ještě vyvolává mezi odborníky a v širší veřejnosti kontroverze, jisté rozpaky a rozdílná tlumočení. Na jedné straně rezidua někdejšího slovanofilství dosud přežívají jak ve vědecké komunitě, tak v diskursu některých politických skupin a

⁴ Ctibor Nečas: *Balkán a česká politika*, Brno 1972.

⁵ Viz Ladislav Hladký: *České a slovenské odborné práce o jihovýchodní Evropě. Bibliografie za léta 1991–2000*, Brno 2003.

⁶ Jan Rychlík: *Dějiny Bulharska*, Praha 2000; Jan Rychlík, Miroslav Kouba: *Dějiny Makedonie*, Praha 2003; Jan Pelikán a kol.: *Dějiny Srbska*, Praha 2005.

⁷ Nejnověji například sborník z plzeňské konference, konané v roce 2005, viz Zdeněk Hojda, Marta Ottlová, Roman Prahel, eds.: „*Slavme slavně slávu Slávov slavných.*“ *Slovanství a česká kultura 19. století. Sborník příspěvků z 25. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 24.-26. února 2005*, Praha 2006.

v povědomí části společnosti, na straně druhé naopak existuje snaha o bagatelizaci tohoto historického fenoménu, jeho marginalizaci, ironizaci a zavrhování, často ve jménu konstrukce soudobé „západní“ nebo „evropské“ identity. Bez racionálního pohledu na slovanskou ideologii ovšem českému 19. století těžko porozumíme. Snažil jsem se k této problematice přistupovat nikoli z hlediska aktuálních představ o české národní identitě nebo snad z konzervativně-nostalgických národoveckých pozic, nýbrž především s ohledem na funkci, jakou slovanství a jeho konkrétní podoby hrály v české společnosti své doby. Mnohdy matná a konkrétním obsahem nevyplněná myšlenka slovanské vzájemnosti podminila počáteční zájem české společnosti o Černohorce, obraz Černohorců pak obsahoval nejen důležité nacionalistické významy a poselství, nýbrž naplňoval také potřebu po obrazech čistých a romantických hrdinů a exotického prostředí. V terminologickém ohledu jsem nepovažoval za vhodné používat termíny „panslavismus“ a „slavjanofilství“, který jsou spojeny spíše se slovanskou ideologií carského Ruska, případně s utopickými myšlenkami českého obrození, které již v době krystalizace obrazu Černé Hory nehrály významnou úlohu. Používám tedy raději termín „slovanofilství“, případně hovořím o myšlence „slovanské vzájemnosti“ či o „slovanství“.

Některým osobnostem, které patřily mezi tvůrce obrazu Černohorců, byly věnovány biografie. Čerpal jsem zejména ze životopisu Drahomíry Vlašínové o Elišce Krásnohorské,⁸ Magdalény Pokorné o Prokopu Chocholouškově⁹ a Václava Žáčka o Františku Zachovi.¹⁰ Specifické postavení má osobnost Jaroslava Čermáka a literatura, věnovaná jeho životě a tvorbě. Vedle dobových vzpomínek přátel a současníků, o něž se dodnes do velké míry opírají interpretace umělcova života, existuje několik klasických, z dnešního pohledu však již v mnohém překonaných prací, hodnotících i jeho dílo.¹¹ Krátkou, ale hutnou monografii věnovala Čermákovi a rozboru jeho díla Věra Soukupová.¹² Pro mé vlastní téma měla pak největší význam diplomová práce Vjery Borozan, interpretující jihoslovanskou tematiku v Čermákově tvorbě.¹³ Autorka

⁸ Drahomíra Vlašínová: *Eliška Krásnohorská*, Praha 1987.

⁹ Magdaléna Pokorná: *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*, Praha 2001.

¹⁰ Václav Žáček: *František A. Zach*, Praha 1977.

¹¹ Např. Vratislav Černý, F. V. Mokřý, V. Náprstek: *Život a dílo Jaroslava Čermáka*, Praha 1930; F. X. Harlas: *Jaroslav Čermák*, Praha 1928; Miroslav Tyrš: „Jaroslav Čermák, životopis a rozbor estetický“, *Osvěta* VIII. – IX., 1878–1879.

¹² Věra Soukupová: *Jaroslav Čermák*, Praha 1981.

¹³ Vjera Borozan: *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka, 1858–1878*, Praha 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha). Shrnutí hlavních závěrů svého výzkumu prezentovala autorka v příspěvku „Černá Hora a Černohorci optikou obrazů Jaroslava Čermáka“, In: Mirjam

v ní mj. nově zhodnotila dosud neprávem opomíjené vlivy francouzského orientalismu na dílo tohoto malíře a využila též svých znalostí jazyka, dějin a reálií Černé Hory a dalších jihoslovanských zemí.

Obrazy Jihoslovanů a Balkánu, které často nacházíme zejména v české literatuře 19. století, vyvolávaly zatím u literárních vědců zájem spíše sporadicky. Nejucelenější přehled této problematiky z hlediska literární slavistiky představuje rozsáhlá stať Milady Černé *Charakter recepce srbských, černohorských a bosensko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do r. 1918)*.¹⁴ K světlým výjimkám se také řadí práce Ivana Dorovského, z hlediska mého tématu pak zejména jeho kniha *Balkán a Mediterán*, v níž se věnuje také obrazu originální osobnosti vojvody kmene Kučů, černohorského válečníka a spisovatele Marka Miljanova v české literatuře, zejména v díle Josefa Holečka.¹⁵

Dosavadní historiografie dokázala celkem úspěšně rekonstruovat historický rámec, v němž se rozvíjely česko-jihoslovanské styky. Samotný obraz Jihoslovanů, jeho vývoj a význam však nepopsala. Dlouho chyběla potřebná metodologie, jež se rozvíjela zejména v západním světě. Česká historiografie na novou odbornou literaturu k tématu druhého zatím dostatečně nezareagovala. Profesionální historikové navíc stále preferují spíše dokumenty, vyprodukované státními úřady a dalšími mocenskými institucemi, obecně pak prameny politické, ekonomické a vojenské povahy. Nad prameny, vykazujícími znaky literárního díla, pocíťují spíše rozpaky a jejich studium přenechávají literárním vědcům. Ti k nim přistupují na základě vlastních vědeckých a estetických hledisek. Tématika „druhého“ však v českých podmínkách zatím evidentně nepatří k jejich prioritám. Jihoslovanská a balkánská tematika pak takřka automaticky vylučuje texty, které ji obsahují, z hlavního proudu vědeckých výzkumů, vede k jejich marginalizaci a generuje představu, že jde o exotické, nepříliš pochopitelné a proto nepodstatné dobové zvláštnůstky.

Obrazem Černé Hory a Černohorců v české společnosti jako specifickým tématem se dosud nezabýval prakticky nikdo. Obraz této jihoslovanské země a jejích obyvatel ve slovenské kultuře je naproti tomu dobře zdokumentován v monografii *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*, jejímž autorem je literární vědec a

Moravcová, David Svoboda, František Šístek, eds: *Pravda, láska a ti na „východě.“ Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006, 162 – 183.

¹⁴ Milada Černá: „Charakter recepce srbských, černohorských a bosensko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do r. 1918),“ In: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka, eds: *Jihoslovanské literatury v českém prostředí*, Brno 1999, 63-109.

¹⁵ Ivan Dorovský: *Balkán a Mediterán*, Brno 1997.

překladatel Ján Jankovič, vědecký pracovník Ústavu svetovej literatúry SAV.¹⁶ Formování slovenské národní identity v 19. století bylo přes některé rozdíly analogické českému vývoji a obě národní společnosti také spojovaly četné kulturní vazby. V centru autorovy pozornosti stojí tři slovenské překlady básně *Onamo, onamo!* černoohorského knížete a básníka Nikoly Petroviče Njegoše, které v sobě podle jeho názoru koncentrovaly množství významů, důležitých jak pro slovenskou, tak pro černoohorskou kulturu a dobovou mentalitu (boj za svobodu, víra ve vítězství, napravení křivd minulosti apod.). Jankovičova práce však díky svému záběru není pouze studií z dějin překladatelství a literární historie, nýbrž kvalitním přehledem slovensko-černoohorských vztahů a rozborem vývoje obrazu Černoohorců v dobovém kontextu, což umocňuje také závěrečná bibliografie hlavních příspěvků s černoohorskou tematikou ve slovenském periodickém a neperiodickém tisku. Jankovič si všímá širokého spektra textů, od překladů a básnických ohlasů po publicistiku a cestopisy, čímž se shoduje s přístupem, který jsem pro uchopení téhož obrazu v české společnosti aplikoval v této disertaci.

Obraz Černoohorců ve slovenské společnosti, který Jankovič bohatě dokumentoval, se tomu českému v mnoha ohledech podobá. Také ve slovenském případě patřili jeho tvůrci k příslušníkům intelektuálních a kulturních elit své doby (např. Andrej Sládkovič, Ján Botto, Samuel Tomášik, Kornel Stodola a další). Kult Černoohorců jako hrdinných bojovníků za svobodu tvořil jádro pozitivního stereotypu stejně jako v českém případě. Obraz Černoohorců tedy také mezi Slováky sloužil v zájmu nacionální mobilizace a posílení kolektivního sebevědomí. Zatímco v české společnosti byly popisy černoohorsko-tureckých bojů metaforou česko-německého nacionálního antagonismu, na Slovensku představovali „Turci“ srozumitelnou šifru pro Maďary. Vzhledem k odlišnému politickému vývoji v Zálitavsku, kde do konce I. světové války nepolevoval asimilační tlak na nemaďarské národy Uher, se však do roku 1914 na Slovensku na rozdíl od českých zemí neobjevil výraznější odklon od romantického obrazu Černoohorců nebo jeho zpochybnění, byť na některé negativní jevy černoohorského života (krevní msta, hospodářská zaostalost, postavení žen) slovenští intelektuálové periodicky poukazovali. Jankovičova studie je každopádně cenným příspěvkem k tématu jak sama o sobě, pro českého badatele pak také vzhledem

¹⁶ Ján Jankovič: *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*, Bratislava 2004.

k nesčetným analogiím a styčným bodům s vývojem obrazu Černohorců a Jihoslovanů v českých zemích.

Kvalitní přehled o problematice kulturních stereotypů a obrazů poskytuje studie Lucie Uhlíkové *Kulturní stereotypy v etnologii a dalších společenských vědách*.¹⁷ Termín „obraz,“ který se v mé práci vyskytuje velmi často, se shoduje s definicí tohoto pojmu tak, jak jej prezentuje Uhlíková: „*Pojmu stereotyp je nadřazen termín obraz (imago, image), který označuje pohled mnohem komplexnější. Může v sobě zahrnovat několik stereotypů, navíc v několika historických vrstvách, a další atributy, které nelze zahrnout do kategorie stereotyp. ... Obraz není nikdy reálným zobrazením skutečnosti ani není nikdy úplný, je jen mozaikovitý.*“¹⁸ Ve stejném smyslu jako tato autorka používám také termín stereotyp, tj. jako pojem, označující standardizovanou, zpravidla zjednodušenou představu o určité skupině lidí. V případě Černohorců a dalších jihoslovanských národů z pohledu české společnosti jde o heterostereotypy, tj. představy o druhých. Historicky se v naprosté většině jednalo o stereotyp pozitivní.

Tvorbě, funkci a recepci obrazů druhého se v českém akademickém prostředí dosud nejčastěji věnovali sociokulturní antropologové. Obrazy národů střední, východní a jihovýchodní Evropy se po roce 1989 soustavně zabývala etnoložka Mirjam Moravcová. V 90. letech 20. století, v době dalekosáhlých politických, ekonomických a sociálních změn české společnosti a ještě dramatičtějších událostí na Balkáně, se ve svých výzkumech zaměřila zvláště na současné obrazy jihoslovanských národů v různých skupinách české veřejnosti.¹⁹ Na půdě Centra pro výzkum etnicity a osobnosti Fakulty humanitních studií UK se Mirjam Moravcová tématice obrazu jiných národů, etnických skupin a cizinců, žijících v České republice, v novém století věnovala i v rámci doktorských seminářů. Pod jejím laskavým vedením zde vznikla také tato doktorská disertace.

¹⁷ Lenka Uhlíková: „Kulturní stereotypy v etnologii a dalších společenských vědách,“ In: Lubomír Tyllner a Zdeněk Uherek, eds: *Kultura-společnost-tradice I. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*, Praha 2005, 9–33.

¹⁸ Tamtéž, 11.

¹⁹ Viz zejména tématické sborníky z tehdejší ediční řady *Lidé města: Češi a jižní Slované (Lidé města 7)*, Praha 1996 a *Česko-jihoslovanský dialog (Lidé města 10)*, Praha 1996. Četné příspěvky Mirjam Moravcové a jejích studentů se od roku 1999 objevují také v revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace *Lidé města*, která na předchozí ediční řadu navázala. Z konferencí, organizovaných někdejšími Institutem základů vzdělanosti a nynější FHS UK, vzešly také dva sborníky, věnované obrazu východoevropských národů v české společnosti a příslušnému mezikulturnímu dialogu: Mirjam Moravcová, ed: *Antropologie dialogu. Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary. Sborník textů konference pořádané ve dnech 14. – 15. prosince 1998 na Universitě Karlově v Praze*, Praha 2000; táž, David Svoboda, František Šístek, eds: *Pravda, láska a ti na „východě.“ Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006.

Velký impuls pro rozvoj soudobých vědeckých výzkumů a debat o obrazech a stereotypch druhého představovala průkopnická práce palestinsko-amerického intelektuála Edwarda Saida *Orientalism* z roku 1978.²⁰ Tato kniha, věnovaná vývoji západního, převážně britského a francouzského diskursu o „Orientu“ a blízkovýchodních „Orientálcích“, má dnes již nezpochybnitelné místo v akademickém kánonu publikací, jejichž znalost se u odborníků i studentů humanitních a společenských věd předpokládá takřka automaticky. Na tomto místě tedy není třeba důkladněji představovat její obsah. Saidův myšlenkový přínos začal s jistým zpožděním, po zániku bipolárního světa na přelomu 80. a 90. let 20. století, ovlivňovat také studium obrazů a stereotypů východní Evropy včetně její balkánské části.

Problematika českého pohledu na Balkán a Jihoslovany má četné specifické rysy. Nelze pochopitelně zcela srovnávat pozici české společnosti v rámci habsburské monarchie a v průběhu 20. století se situací center koloniálních impérií, Francií či Británií, ani místo Černé Hory, Bosny nebo Srbska v českém diskursu se západoevropskými představami o Egyptě, Sýrii nebo Palestině. V případě některých důležitých odborných prací, věnovaných západnímu pohledu na Balkán, které byly tématicky mé disertaci mnohem bližší než Saidovo dílo, jsem nepovažoval za vhodné přijmout terminologii, kterou jejich autoři aplikovali. Saidův koncept orientalismu jsem naopak přejal bez výhrad a ve své práci používal jako vhodný a přesný. Neaplikoval jsem jej na český obraz Černohorců a Jihoslovanů jako celek, nýbrž jen na jeho určité projevy. Orientalismus, přesněji orientalistické stereotypy a předsudky, spojené s typickým komplexem představ, se v českém diskursu o Balkáně totiž velmi často objevuje ve spojení s Turky a islamizovanými obyvateli poloostrova. Zatímco ideologie slovanské vzájemnosti umožňovala Čechům konstruovat Černohorce a další slovanské křesťany jako statečné junáky a „naše bratry z jihu,“ známky přítomnosti islámu a kultury s ním související běžně vyvolávaly orientalistické asociace. Ty se svým obsahem výrazně nelišily od dobových západoevropských obrazů Turků, Arabů a muslimského světa obecně. „Turci,“ ve skutečnosti většinou Slované, hovořící stejným jazykem, jako jejich pravoslavní sousedé, byli neodmyslitelnou součástí obrazu Černohorců, spojovaných s protitureckými boji. Obraz Turků a muslimů je tedy v mé práci také silně přítomen a tam, kde se odvolávám na orientalismus nebo orientalistické stereotypy, odkazují právě na terminologii Edwarda Saida.

²⁰ Edward W. Said: *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, New York 1978.

Významný příspěvek k objasnění vzniku západoevropských představ o východní Evropě představuje kniha Larryho Wolffa *Inventing Eastern Europe* z roku 1994.²¹ Wolff se ve své práci soustředil především na představy francouzských osvícenců 18. století. Ti měli podle něj velký podíl na proměně dosavadních, v antice zakořeněných představ o tom, že hranice mezi civilizací a barbarstvím je v Evropě tvořena hranicí mezi kulturně vyspělejším jihem a méně vyspělým severem. Teprve od 18. století dochází tedy podle Wolffa k přesunu této osy a vzniku nové mentální mapy Evropy, v jejímž rámci představovala východní Evropa – Rusko, Polsko, Uhry, Balkán a české země – její primitivnější, zaostalejší, v každém ohledu méně vyspělou a esenciálně „jinou“ Evropu, odlišnou od kulturně, politicky a hospodářsky nadřazenější západní poloviny kontinentu. Wolff ve své práci analyzuje především obraz Ruska a Polska v představách francouzských osvícenců, zatímco dalším východoevropským zemím věnuje menší prostor. *Inventing Eastern Europe* však poskytuje bohatou inspiraci pro každého badatele, který se zabývá obrazy tohoto regionu a jeho obyvatel, už jen proto, že výborně ukazuje, na které okruhy otázek se soustředit a jak je zpracovat.

Nejvlivnější odbornou prací, věnovanou západoevropskému a severoamerickému obrazu Balkánu, je nepochybně *Imagining the Balkans* bulharské historičky Marii Todorovové (Todorova), působící dlouhodobě v akademickém prostředí USA.²² Její práce vyvolala velkou vlnu zájmu, která se projevila v dosud trvajících diskusích, podnítila upřádání mnoha konferencí o různých aspektech obrazu jihovýchodní Evropy, vedla ke vzniku specializovaných akademických kursů, věnovaných leckdy pouze detailnímu rozboru její knihy a v neposlední řadě inspirovala četné následovníky, mezi něž svým způsobem patřím i já sám. Todorovová přiznává inspiraci Saidovým *Orientalismem*, její práce však není automatickou aplikací jeho tezí na Balkánský poloostrov. Zatímco imaginární Orient Edwarda Saida byl komplexem západních obrazů mimoevropských kultur Blízkého Východu, dominantní chápání Balkánu podle Todorovové nevyčleňuje tento region a jeho obyvatele z evropského rámce. Poloostrov je nepochybně zeměpisnou součástí evropského kontinentu, jeho obyvatelé jsou běloši a převážně křesťané. Balkán a Balkánci představují „druhého“ uvnitř Evropy, „jiné“, méněcenné, neplnohodnotné a nedospělé Evropany. Na rozdíl od Saidova Orientu, k němuž se vážou spíše femininní charakteristiky, jsou dominantní západní představy o

²¹ Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

²² Maria Todorova: *Imagining the Balkans*, New York 1997.

Balkánu takřka výhradně maskulinního charakteru. Todorovová zavádí vlastní termín, „balkanismus“ (Balkanism), kterým se snaží postihnout ustálený, spíše negativní západní komplex asociací, spojovaných s Balkánem. V jejich jádru stojí představy o balkánské iracionálnosti a historicky determinovaném sklonu k násilí.

Imagining the Balkans Marie Todorovové je nesporně erudovaná a všestranně inspirativní kniha, která představuje snad neoriginálnější podnět ve vývoji světové balkanistiky po roce 1989. Přesto vůči ní musím vznést několik výhrad. S její argumentací a závěry se v naprosté většině případů ztotožňuji. Problém nevidím v tom, co Todorovová napsala, nýbrž v těch tématech, která zůstala mimo rámec jejího zájmu. Todorovová ve svých závěrech vycházela z průzkumu rozsáhlého souboru textů cestopisné, reportážní, politické a beletristické povahy, které se však netýkaly stejnou měrou všech oblastí poloostrova. Její tvrzení jsou tak v mnohem větší míře založena na pramenném materiálu, který se týká Bulharska a Rumunska, zatímco ostatním částem poloostrova věnuje menší pozornost. Zvláště patrný je tento nedostatek v oblasti západního Balkánu, v případě Chorvatska, Bosny, Černé Hory, Albánie, obecněji pak celé Jugoslávie. Větší podíl pramenů o jiných oblastech poloostrova by mohl vést jak k lepší dokumentovatelnosti jejích tezí, tak k jejich diverzifikaci. Je pochopitelné, že vzhledem k obrovskému množství zdrojů se individuální badatel musí soustředit jen na ty relevantnější a nejspíš nikdo se nedokáže zcela stejnou měrou a vyváženě věnovat naprosto všem oblastem tak různorodého prostoru, jakým je jihovýchodní Evropa. Právě texty, věnované regionu západního Balkánu, mne však vedou k názoru, že závěry Marie Todorovové jsou sice správné, obraz Balkánu v očích nebalkánských pozorovatelů však má více dimenzí a nelze jej redukovat na negativní a podceňující pohled, jenž je podstatou pojmu balkanismus, který tato autorka definovala. Markantní je v jejím díle například absence analýzy masivní cestopisné reflexe britské spisovatelky Rebecky West *Black Lamb and Grey Falcon*, která ve druhé polovině 20. století patřila v angloamerickém prostředí k nejznámějším textům o Balkáně.²³ Tato kniha o více než tisíci stranách se dočkala několika vydání a nesčetných komentářů také v době rozpadu Jugoslávie a následných konfliktů v poslední dekádě 20. století. Gigantické dílo Rebeccky West nelze na tomto místě jednoduše sumarizovat, k představitelům „balkanismu,“ pro něž jsou obyvatelé poloostrova leckdy jen druhořadými Evropany, žijícími na nízké civilizační úrovni a vyvražďujícími se navzájem, však tuto autorku

²³ Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, London 1942 + množství následných vydání.

počítat nelze. Jihoslované v jejím pojetí jsou naopak strážci mnoha pozitivních hodnot, které se v západní Evropě již bohužel vytratily. Čtenářům mé disertace o českém obrazu Černohorců bude tato myšlenka znít více než povědomě.

Todorovová dobře analyzovala a definovala podstatu negativního pohledu na Balkán, obraz této části Evropy má však také další dimenze a obsahuje rovněž obrazy spíše pozitivní. V 19. a 20. století bychom pro toto tvrzení našli bezpočet dokladů. Formování nezávislých balkánských států, neodmyslitelně spojené s boji proti osmanské nadvládě, vedlo mnohdy k heroizaci a glorifikaci balkánských národů jako statečných křesťanských bojovníků proti zaostalé, neevropské a barbarské islámské civilizaci, reprezentované Turky. Události I. a II. světové války přispěly k rozšíření obrazu Srbů a Jugoslávčů obecně jako hrdinných obránců vlasti a vyšších civilizačních hodnot. Ani podceňování kultur jihovýchodní Evropy jako méněcenných ve srovnání s kulturou Evropy západní nelze absolutizovat. Stačí v této souvislosti poukázat na popularitu jihoslovanské lidové poezie v německém nebo francouzském prostředí v první polovině 19. století, která souvisela s dobovým romantismem. Termín balkanismus též nelze aplikovat na mnoho desetiletí přetrvávající pozitivní obraz Titovy Jugoslávie, která byla slovy bosensko-chorvatského spisovatele Miljenka Jergoviće „považována za aristokratickou pevnost světového komunismu a za pokusný národní park západních levičáků.“²⁴ Adorace „prvního ateistického státu světa,“ izolované, stalinisticko-maoistické Albánie diktátora Envera Hodži některými ultralevicovými kruhy byla jistě stejně absurdní, jako iluze o spravedlivém boji Slobodana Miloševiče proti americké imperialistické dominanci, islámskému terorismu a globalizaci. I takové extrémní představy však v sobě zahrnují elementy pozitivního pohledu na Balkán. Obraz Balkánu je tedy podle mého názoru komplexnější a termín balkanismus postihuje pouze jeden jeho segment, byť jde o segment nepochybně významný.

Velkou inspirací pro mou vlastní práci se stala kniha Vesny Goldsworthy *Inventing Ruritania*, věnovaná obrazu Balkánu v britské literatuře od dob lorda Byrona po druhou polovinu 20. století.²⁵ Vesna Goldsworthy se zabývá širokou škálou beletristických, deníkových a cestopisných textů, které hrály rozhodující úlohu ve vytváření obrazu „divokého východu Evropy“ v britské společnosti. Tyto obrazy se díky univerzálnosti anglického jazyka a často též světové proslulosti jejich tvůrců rozšířily na celou západní

²⁴ Jiří Hrabal: „O válce, nostalgii a fotbalu. Rozhovor s Miljenkem Jergovičem,“ In: *Aluze* 3/2005, 53.

²⁵ Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, New Haven and London 1998.

Evropu a severní Ameriku. Goldsworthy analyzuje knihy autorů, mezi něž patří například Percy Bysshe Shelley, Agatha Christie, George Bernard Shaw, Graham Greene a mnozí další, deníky britských diplomatů a politiků, novinové články i některá filmová zpracování balkánské tematiky. Svými vědecky precizními, přesto však čtivými rozbory dokumentuje vznik, rozvoj a recyklaci ustálených představ a předsudků. Goldsworthy mimo jiné poměrně jasně dokazuje, že literární fikce několika významných britských spisovatelů, kteří zpravidla konstruovali imaginární balkánské prostředí na základě minimálních znalostí a velké dávky vlastní fantazie, měly rozhodující podíl na formování obrazu Balkánu v britské a obecně angloamerické společnosti. Hlavním zdrojem asociací, spojených v anglofonních zemích s Rumunskem, tak nejsou zasvěcené vědecké práce nebo kvalitní novinářské rozbory, nýbrž Stokerův román o hraběti Drákulovi. Goldsworthy věnuje velkou pozornost využití balkánských kulis pro tvorbu imaginárních státeků, mezi něž patří Ruritanie spisovatele Anthony Hopea, která se objevuje v titulu její knihy. Autorka se také zabývá texty, v nichž balkánské realie sloužily k ironizaci a parodickému pohledu na tamější realitu, stejně jako pokusy o „opravdové“ a „realistické“ zachycení esence balkánského prostředí a obyvatelstva a s tím související kontroverze. Jejich analogie ve formě sporů o to, kdo zná Balkán lépe a je tedy povolanejším vykladačem tamější reality, se v souvislosti s interpretacemi jugoslávských konfliktů 90. let 20. století objevovaly a objevují také v českém akademickém a intelektuálním prostředí.

Metody a způsob interpretace Vesny Goldsworthy měly každopádně velký vliv zejména na ty části mé práce, které se zabývaly beletristickými texty nebo poezií, byť jsem zkoumal český historický a kulturní kontext, jenž se od britského značně odlišoval. Zdráhal jsem se ovšem přijmout za své některé klíčové pojmy, jež ve své práci používá, poněvadž se mi nezdály dostatečně adekvátní. Termíny jako „imperialismus představitosti“ (imperialism of imagination), „narativní kolonizace“ (narrative colonization), případně „textuální kolonizace“ (textual colonization) zní velmi přitažlivě, pro můj vlastní výzkum by však byly zavádějící. Narativní kolonizace, respektive přivlastňování a exploatace cizího, zde pochopitelně balkánského prostředí jinou kulturou, není zcela scestným pojmenováním pro fenomén, který nepochybně existuje. Goldsworthy dokázala v mnoha případech zdařile aplikovat přístupy postkoloniálních studií na oblast jihovýchodní Evropy a její literární obraz. Dokonce i v britském případě však tento termín považuji za poněkud zavádějící. Narativní kolonizace Balkánu jistě marginalizovala vliv samotných obyvatel jihovýchodní Evropy

na rozvoj západních představ o jejich regionu, nešla však ruku v ruce s opravdovou kolonizací.²⁶ O velmocenské politice na Balkáně, ve východním Středomoří, východní Evropě nebo kdekoli jinde během 19. a 20. století si jistě není třeba dělat velké iluze. Přesto se mi přičí srovnávat situaci balkánských států, kde byl přímý politický a hospodářský vliv Velké Británie a dalších západoevropských států poměrně malý, se situací skutečných kolonií, například britské Indie, francouzského Alžírka nebo belgického Konga. Zde šla narativní kolonizace ruku v ruce s kolonizací skutečnou a obě se vzájemně doplňovaly, jak o tom bohatě svědčí například práce Edwarda Saida *Culture and Imperialism*, v níž se autor vyrovnává s fenoménem imperiální kultury.²⁷ Narativní kolonizace Balkánu, kterou má na mysli Vesna Goldsworthy, byla tedy podle mého názoru svébytnou intelektuální zábavou, jejíž dopad na samotné Balkánce byl zanedbatelný a spíše nepřímý, projevující se v podobě předsudků a negativních stereotypů, nikoli dobytím, porobením obyvatelstva a kontrolou území.

Aniž bych termín narativní kolonizace přímo používal, podobný koncept jsem díky práci Vesny Goldsworthy objevil také při studiu svého tématu. V českém případě však měl jinou podobu a jiný základ, pro který v britské ani jiné západoevropské společnosti neexistuje srovnatelná analogie. Český zájem o Jihoslovany byl silně ovlivněn, ne-li přímo podmíněn, slovanofilskou ideologií. Právě koncepce slovanské vzájemnosti umožňovala vnímat velkou část balkánských národů jako Čechům blízkých a vedla někdy až ke svébytné formě uvažování, která narativní kolonizaci v něčem připomíná. Pokud jsme všichni Slované, Češi stejně jako Černohorci, Srbové, Chorvati atd., znamená to, že to, co je černohorské, srbské, chorvatské atd. je vlastně také tak trochu naše. Slovinské Alpy jsou také slovanské, a tedy naše Alpy, Jadran je slovanské a tedy naše moře, srbské nebo bulharské vítězství ve válce proti Turkům je velkým slovanským, a tedy také trochu českým vítězstvím. Tuto myšlenku, někdy otevřeněji, jindy jen nejasně formulovanou, obsahoval velký počet textů, které jsem v průběhu svého výzkumu analyzoval. Nepokoušel jsem se vymyslet pro tento fenomén vlastní, zajímavě znějící termín ani jsem nepřejal terminologii Vesny Goldsworthy, přesto ještě jednou rád přiznávám, že její *Inventing Ruritania* mě silně ovlivnila.

Od počátku 90. let se objevilo několik prací, jejichž autoři novým způsobem aplikovali saidovskou terminologii na různé aspekty balkánské problematiky. Přehled

²⁶ K otázce aplikace termínů „kolonialismus“ a „semi-kolonialismus“ ve výkladu balkánských dějin viz Raymond Detrez: *Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf>

²⁷ Edward Said: *Culture and Imperialism*, New York 1993.

těch nejvýznamnějších reflektovala Kathryn E. Fleming ve svém příspěvku o orientalismu, balkanismu a balkánské historiografii.²⁸ Výzkumy Marie Todorovové a Vesny Goldsworthy se především soustředily na rekonstrukci pohledu Západu na Balkán. Další autoři se věnovali spíše samotným balkánským společnostem. První studii v tomto smyslu představoval příspěvek Milice Bakić-Hayden a Roberta M. Haydena o symbolické geografii v jugoslávském prostředí.²⁹ Jejich článek upozornil na existenci mentálních konstrukcí, podobných saidovskému orientalismu, uvnitř jednotlivých balkánských společností. V pohledu chorvatské společnosti na Srby jsou například přítomny orientalistické elementy, podobně jako v pohledu srbské společnosti na Albánce či Bosňáky (bosenské muslimy). Zároveň došlo k internalizaci západního obrazu Balkánu, který je nyní běžnou součástí sebereflexe samotných obyvatel poloostrova. Frekventně citovaná práce manželů Haydenových, ani další studie o podobných tématech v následujících letech, však bohužel s obsahem mé vlastní práce souvisí jen velmi letmo.³⁰

Jistou výjimku v tomto směru představuje kniha britského balkanisty Davida Norrisa o „balkánském mýtu.“³¹ Norris se soustředil především na srbskou společnost, zejména na ty aspekty, které osvětlují, jak je v moderní srbské kultuře, především pak v literatuře, definována vlastní identita a vztah k vnějšímu světu. V první třetině práce se však nejprve vyrovnává s mentálními konstrukcemi Balkánu v západní společnosti, včetně britského pohledu na Černou Horu a Černohorce v 19. století. Vnější obrazy Balkánu, Jugoslávie a Srbska představují podle něj důležitý kontext, v jehož rámci se vyvíjí nebo se vůči němu vymezuje samotný srbský diskurs o světě a vlastní identitě. „Balkánský mýtus“ z titulu Norrisovy práce se v některých aspektech kryje s „balkanismem“ Marie Todorovové. Norrisův myšlenkový koncept v sobě obsahuje různé, někdy dokonce protikladné představy. Jihovýchodní Evropa tak může být prezentována jako oblast, prostoupená všestranným primitivismem, která musí být

²⁸ Kathryn E. Fleming: „*Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*,“ In: *American Historical Review*, 105, 2000, 1218–1233.

²⁹ Milica Bakić-Hayden and Robert M. Hayden: „Orientalist Variations on the Theme “Balkans“: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics,“ In: *Slavic Review* 51/1, 1992, 1–15.

³⁰ Např. Steff Jansen: „Svakodnevi orijentalizam: doživljaj „Balkana“/“Evrope u Beogradu i Zagrebu,“ In: *Filozofija i društvo* XVIII, 2001, 33–70; Marko Živković: „Nešto između: simbolička geografija Srbije,“ In: *Filozofija i društvo* XVIII, 2001, 73–110; Olivera Milosavljević: *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima*, Beograd 2002; Dimitar Bechev: „Constructing South East Europe: The Politics of Regional Identity in the Balkans,“ In: *RAMSES Working Paper* 1/06, Oxford 2006.

³¹ David E. Norris: *In the Wake of the Balkan Myth*, 1999, srbské vydání: Dejvid Noris: *Balkanski mit: pitanje identiteta i modernosti*, Beograd 2002.

regulována či přímo ovládána cizinci, nebo naopak jako region, kde žijí hrdí a nezávislí lidé, kteří mají vůči cizím vlivům oprávněný odpor a dokáží jej efektivně projevit. Balkáncem tedy může v západních očích být jak primitivním barborem, tak ušlechtilým divochem a obě představy se nemusí nutně vzájemně vylučovat.

Počet odborných prací, které dále rozvíjejí podněty Saida, Todorovové a tím či oním způsobem se zabývají obrazem druhého v kontextu balkánských společností nebo západního pohledu na ně v posledních letech roste. Mnohé z nich se zabývají příliš specializovanými tématy, která s mým vlastním výzkumem souvisí jen velmi volně. Některé podněty jsem čerpal z knihy srbského historika Slobodana G. Markoviče (Markoviće) o britské percepci Srbska a Balkánu v letech 1903–1906.³² Markovich se zabývá obdobím po květnovém puči roku 1903, při němž došlo k zavraždění srbského panovnického páru a nastolení nové dynastie na trůn. Tato událost vyvolala v britském prostředí převážně odmítavé reakce, jež vedly ke značně negativnímu posunu v konstrukci obrazu Srbska v letech před I. světovou válkou. Svým způsobem analogickou tematikou, odrazem akcelerace politických událostí v Černé Hoře v části českého periodického tisku po roce 1905 a narušením tradicionalistického obrazu této země v následujících letech, jsem se zabýval v kapitole, věnované „strhnutí romantické roušky.“ Pro mou práci byla též relevantní studie Ursuly Reber *Concerns of the Periphery / Peripheral Concerns: Tempting Territories of the Balkans*, věnovaná komparaci cestopisů, v nichž rakouští a němečtí autoři přelomu 19. a 20. století mentálně mapovali Dalmácii, Bosnu a Černou Horu a pomocí rozdílných strategií konstruovali identitu obyvatel této „periferie evropské periferie.“³³

Knihy slovinského kulturního antropologa Božidara Jezernika *Wild Europe*,³⁴ věnovaná západním pohledům na Balkán a historickému vývoji představ o tomto regionu, poněkud vybočuje z hlavního proudu bádání o vnějším obrazu jihovýchodní Evropy, kde stále udává tón klasická práce Marie Todorovové. Jezernik se nesnaží dále teoreticky rozvíjet nebo snad popírat dnes dominantní interpretace západního obrazu Balkánu, analyzovaného zpravidla za pomoci konceptů orientalismu, balkanismu a narativní kolonizace. Jak v předmluvě poznamenává Joel Martin Halper, Jezernikův výklad není konstruován pomocí „často tak dusivého zvláštního jazyka

³² Slobodan G. Markovich: *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903–1906*, Paris 2001.

³³ Ursula Reber: “Concerns of Periphery/Peripheral Concerns: Tempting Territories of the Balkans,” In: *Spaces of Identity* 2.3/4, 2002, 45–63.

³⁴ Božidar Jezernik: *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004.

postmodernismu.³⁵ Autor se místo toho pokouší nechat zaznít hlasy samotných cestovatelů, vědců, dobrodruhů, novinářů a komentátorů. Kniha však není žádnou antologií starých textů nebo asambláží jejich úryvků: Jezernikovo vyprávění, doslova nabyté odkazy na stovky dobových svědectví v mnoha jazycích včetně češtiny, plyne přirozeně, odhaluje skryté souvislosti a neotřelým způsobem ilustruje základní témata jednotlivých kapitol, jež by leckdy dobře fungovaly i jako samostatné studie.

Jezernik pracuje se zdroji, jež vznikaly od 16. až po 20. století, největší pozornost však věnuje období „dlouhého“ 19. století. Tato volba je logická vzhledem k tomu, že právě tehdy se rodí koncept Balkánu jako svébytného zeměpisného a kulturního celku a vznikají základní, dodnes přetrvávající stereotypy, představy a předsudky. Jezernik se pokouší, aby jeho výklad vypovídal pokud možno rovnoměrně o všech oblastech poloostrova, kdysi proslulého svou mnohostrannou diverzitou. Z teritoriálního hlediska však přesto jasně převažuje západobalkánská látka, zejména z širší oblasti dinárského pásu (Bosna a Hercegovina, Černá Hora a přilehlé regiony někdejší Jugoslávie a Albánie). Tento region byl v hlavních dílech, věnovaných obrazu Balkánu, často poněkud ve stínu jiných zemí poloostrova, zejména Rumunska, Bulharska a Srbska. Marginalizace západního Balkánu, charakteristického jak zvýšenou přítomností muslimského obyvatelstva a islámské kultury, tak významnou marciální tradicí, kmenovou strukturou severoalbánsko-černoohorské patriarchální oblasti a pronikáním středomořských vlivů, však vedla k přehlížení některých témat, jež vrhají světlo na vznik mnoha rozšířených a leckdy dodnes fungujících stereotypů, které se zároveň týkají obrazu celého poloostrova. V tomto smyslu tedy Jezernik vhodně zaplňuje mezery v dosavadním bádání. Svě knize však místo v pomyslné poličce, vyhrazené klasikám žánru, zajistil především výběrem originálních témat, jimž věnoval jednotlivé kapitoly - od rozboru utkvělého přesvědčení, že kdesi v hloubi Balkánu žijí lidé se zakrnělými zbytky ocasu, které představovalo vyhrocenou verzi rozšířeného stereotypu o údajné balkánské primitivnosti a zaostalosti po výklad o tradiční kavárenské kultuře, jež v západních očích leckdy vyvolávala představy o „orientální“ apatii a lenosti.

Navzdory existenci velkého množství převážně negativních stereotypů a obrazů Balkánu si Jezernik všímá také těch textů, v nichž se projevuje spíše idealizace, heroizace a glorifikace, spojená především s boji pravoslavného obyvatelstva proti „Turkům,“ resp. sousedům muslimského vyznání a reprezentantům osmanského státu.

³⁵ Tamtéž, 13.

Jak dokládá kapitola *The Romantic Charm of Freedom* (103–120), romantický zájem Západu se soustředil zejména na Černohorce, kteří měli představovat nejčistší a později také nejfotogeničtější typ junáků, bojujících po staletí za zachování své svobody a nezávislosti. S Černou Horou a přilehlými oblastmi osmanské říše byl zároveň v západoevropských očích spjat obyčej, který zpravidla zahanboval i ty nejnadšenější montenegrofily: utínání a vystavování hlav poražených nepřátel, jemuž se věnuje kapitola *Passionate about Head-hunting* (121–146). Také ty části Evropy, jejichž obyvatelé se považovali za balkánským „barbarům“ nadřazené, se však mohly chlubit bohatou historií plnou uřezaných hlav a rozmanitých způsobů, jak naložit s lebkami. Údajná esenciální jinakost Balkánu se ve světle této otázky, stejně jako v případě některých alimentárních a stolovacích zvyklostí, jeví jako nepodložená. Difuze západoevropských kulturních, politických a technologických vlivů zasahovala jihovýchod kontinentu s různě dlouhou časovou prodlevou, čehož si však návštěvníci balkánských zemí většinou nebyli vědomi a vnímané civilizační rozdíly proto často interpretovali velice zkresleně. O urychlení procesu evropeizace, úzce spojeného s ústupem osmanské moci, usilovaly stále uvědoměleji také samotné balkánské společnosti. Zpoždění za Západem však podle názoru slovinského antropologa leckdy způsobilo, že na mnoha místech Balkánu došlo k vybudování takové verze „Evropy“, která byla v západní části světadílu již v té době považována za překonanou. Jednou z obětí procesu nacionální homogenizace a eliminace reminiscencí na staleté působení vlivu orientálních civilizací byla národnostní, náboženská a regionální různorodost, která se mezitím stala ideálem Západu. Jak Jezerník trefně konstatuje, „*while the Balkans is now making every effort to be part of Europe as it once was, Europe now defines itself on the basis of its difference from the East, the Balkans included, and claims to be what the Balkans used to be for centuries*“ (233).

Není snad sám „Balkán“ především historickým pojmem, označujícím zeměpisnou, politickou a kulturní skutečnost, jež existovala jak v terénu, tak v myslích dobových pozorovatelů v době „dlouhého“ 19. století, aby poté nepozorovaně zanikla? Je dnes „Balkán“, do velké míry zbaven svých někdejších specifických rysů, opravdu svébytným regionem a spojuje jednotlivé země evropského jihovýchodu něco víc, než často odmítané společné dějiny a nikterak originální snaha o euroatlantickou integraci? Nejde spíš o pojem, který používáme již jen ze zvyku a jemuž dnes neodpovídá víc, než právě rezidua někdejších pozitivních nebo negativních obrazů a stereotypů? Tyto otázky

již Jezernikova inspirující kniha neřeší, byť se při jejím čtení mnohokrát vynořují takřka neodbytně.

Tématika obrazu druhého v české minulosti nebyla zatím v odborné literatuře dostatečně reflektována. Jednou ze světlých výjimek je práce Tomáše Rataje *České země ve stínu půlměsíce*, věnovaná obrazu Turka v raně novověké literatuře z českých zemí.³⁶ Hlavním zdrojem Ratajova výzkumu je takzvaná turcica, tj. literatura s tureckou tematikou, která v českých zemích vycházela od 16. do konce 18. století. Jde o texty, žánrově sahající od informativních novin, vydávaných u příležitosti bitev a válek s osmanskou říší, přes propagandistické pamflety, básně, cestopisy, proroctví až po náboženské traktáty, které měly především charakter polemik s islámem. Ratajova kniha se soustřeďuje na analýzu obrazu Turka v mentalitě gramotné urbánní populace českých zemí v době, kdy byly turecké, resp. antiturecké stereotypy nejrozšířenější a vzhledem ke geopolitické situaci také silně aktuální. Složitý proces transformace a odumírání těchto představ v 19. a 20. století je již mimo vlastní rámec autorova zájmu. Ratajova kniha se vyznačuje jak kvalitní pramennou základnou a faktografickým přehledem, tak přesně formulovanými analytickými pasážemi, které problematiku „turecké literatury“ a komplexu v ní obsažených, převážně negativních stereotypů velmi dobře postihují. Má vlastní práce se věnuje období 19. a 20. století a převážně pravoslavným Černohorcům, takže z Ratajových výzkumů nemůže přímo čerpat. Vzhledem k provázanosti obrazu Černohorců s obrazem Turků na ně však nepřímo navazuje a dílčím způsobem ukazuje jeden ze směrů, kterým se obraz Turka v české společnosti dále vyvíjel.

Téma mé disertace těsně souvisí s celkovým vývojem české a černohorské společnosti v 19. a 20. století v širším zeměpisném, politickém, společenském a kulturním kontextu (habsburská monarchie, osmanská říše, Československo, Jugoslávie, Střední Evropa, Balkán). Ve svých interpretacích jsem tedy pochopitelně čerpal také ze znalostí odborné literatury, osvětlující různé aspekty historického vývoje těchto společností. V českém případě jsem vycházel zejména ze závěrů soudobých českých specialistů na období „dlouhého“ 19. století (Otto Urban, Miroslav Hroch, Jiří Kořalka, Vladimír Macura, Jiří Rak a další). Sám ostatně působím jako historik-balkanista v oddělení 19. století Historického ústavu AV ČR. V tlumočení černohorských dějin se opírám zejména o autory moderního, multikulturního a nepozitivistického ražení (Šerbo

³⁶ Tomáš Rataj: *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.

Rastoder, Živko Andrijašević a další), kteří stojí v opozici vůči donedávna dominantní tradicionalistické, marxistické nebo nacionalistické historiografické škole.³⁷

Zhodnocení přínosu disertace současnému stavu bádání a odborným diskusím se blíže věnuje závěrečná kapitola.

³⁷ Pro ilustraci viz např. nejnovější syntézu černohorských dějin: Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006.

I.

Krásní jinoši

Počátky zájmu o Černohorce, 1830–1850

Kořeny českého zájmu o Černohorce sahají do 30. let 19. století. Informace o těch oblastech Balkánu, které tvořily součást Osmanské říše nebo je tato říše dosud významně ovlivňovala, byly do té doby v českém prostředí kusé a nesoustavné. O vzájemných vztazích se ještě nedá vůbec hovořit. První impulsy zájmu intelektuální elity formujícího se českého národa o Černohorce byly podněceny slovanofilsky motivovanou snahou o bližší poznání Slovanů, s níž úzce souvisel zájem o poznání jejich lidové slovesnosti a soudobé literární tvorby. Nejvyšší autoritou v jihoslovanských otázkách byl pro české vlastence před rokem 1848 nepochybně srbský lingvista, folklorista a tvůrce novodobého srbského spisovného jazyka Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), žijící od roku 1813 ve Vídni. Karadžićova kniha *Montenegro und Montenegriner* (Stuttgart, 1837)¹ představovala první rozsáhlejší popis černohorských poměrů, s nímž se česká společnost měla možnost seznámit. Kniha byla v českém prostředí přijata nadšeně, po jejím vydání následovaly pochvalné recenze, publikace přeložených výňatků a další články o Černohorcích. Až do té doby byla existence Černé Hory v české společnosti prakticky neznáma. Ani Jan Kollár, velký tvůrce symbolické geografie mýtického Slovanstva, který zmapoval v rozsáhlé lyricko-epické básni *Slávy dcera* svou vizi slovanského zeměpisného prostoru a historie, se o Černohorcích specificky nezmiňuje.² Formující se český obraz Slovanů, Evropy a světa vůbec, který pomáhal české společnosti definovat sebe samu a svou pozici v tomto světě, tak byl obohacen o další kus mozaiky. V následujícím období se postupně vytvářel stále plastičtější obraz Černohorců v rámci celkového českého obrazu Jihoslovanů, který postupně vedl ke krystalizaci prvních ustálených představ a obecně přijímaných stereotypů o Černohorcích.

Otcem-zakladatelem vlastního českého obrazu Černohorců byl nepochybně novinář a spisovatel Prokop Chocholoušek (1819–1864), autor četných ve své době populárních

¹ Dnes dostupnější spíše v mnoha jihoslovanských vydáních, např. Vuk Stefanović Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd 1969.

² Až na čistě zeměpisnou zmínku ve 113 zpěvu z roku 1832, jež však není nikterak rozvedena: „*Hučte, Tatry, hlas ten k Horám Černým, / hučte, Krkonoše, k Uralům:/ „Peklo zrádcům, nebe Slávům věrným.*““, Jan Kollár: *Slávy dcera*, Praha 1903, 466. Podnětnou interpretaci Kollárovy nejslavnější básně představuje příspěvek Róberta Kisse Szemána: „Ján Kollár, velký kreátor,“ In: *Slovanský přehled* 4/2005, 557-563.

historicko-romantických povídek.³ Chocholouškovou otevřeně proklamovanou ambicí bylo stát se „českým Walterem Scottem.“ Zájem o historii předcházela v jeho případě zájmu o Jihoslovany. Zájmový posun od českých dějin k jihoslovanské současnosti bude charakteristický nejen pro Chocholouška, ale i pro další české tvůrce obrazu Černohorců včetně těch nejvýznamnějších, např. Jaroslava Čermáka a Josefa Holečka. Představy o české historii, kombinované se zájmem o slovanství, vedly po českém objevu Černohorců k postupné krystalizaci názoru, že Černohorci a jejich současná společenská úroveň reprezentují živoucí inkarnaci někdejšího praslovanského patriarchálního řádu, mentality a jinde již ztracených národních hodnot. Geopolitická situace Černé Hory, které v polovině 19. století stále dominoval boj s Turky a snaha o uznání nezávislosti na osmanské říši, navíc obrazy Černohorců obohacovala o atraktivní a pro Čechy exotické prvky. Obraz Černohorců tak umožňoval tu více, tu méně harmonicky skloubit vysoké ideály slovanství, obrany svobody a národní nezávislosti, vyznávané příslušníky intelektuální elity formujícího se českého národa s čtenářsky vždy vděčnými a populárními prvky, mezi něž patřily dobrodružně-romantické zápletky, válečné a milostné scény s příměsí orientálních elementů, to vše na pozadí monumentálních a divokých přírodních scenérií.

První Chocholouškova povídka s černohorskou tematikou, nazvaná lapidárně *Černohorci*, vyšla v časopise *Květy* roku 1843. Touto Chocholouškovou povídkou začíná teprve v pravém smyslu vlastní český diskurs o Černohorcích. Již v Chocholouškových *Černohorcích* postřehneme některé tendence, které se v českých obrazech Černohorců – zejména pak těch podaných beletrizovanou formou – budou opakovat po celé 19. století a v menší míře až hluboko do 20. století, tedy celých sto let.

Černá Hora, Chocholouškem často prostě nazývaná „*Hora*“, je v povídce *Černohorci* prezentována jako malá, hornatá, ale svobodná slovanská krajina, obývaná statečnými, morálně čistými bojovníky. S tímto obrazem kontrastuje bezprostřední okolí Černé Hory, obydlené vůči Černohorcům nepřátelsky naladěnými muslimy. Muslimové, všeobecně identifikovaní jako Turci, jsou oproti Černohorcům na morálně značně nižší úrovni. Co se týče materiálních hodnot, jsou Turci naopak mnohem bohatší, avšak právě blahobyt a luxus jde ruku v ruce s jejich negativními vlastnostmi – zhýralostí, mravním úpadkem, leností a zbabělostí. Sousedství obou kontrastujících

³ Zdařilý životopis, zachycující Chocholouškovu osobnost, dílo a dobu, věnovala tomuto autorovi historička Magdaléna Pokorná: *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*, Praha 2001.

světů je ovšem velmi těsné. Z Černé Hory je v Chocholouškově povídce úžlabinami vidět do ploché (!) Albánie a Hercegoviny. Právě do Hercegoviny, kde se „leskly v dálce zlatými polměsíci ozdobené minarety tureckého města Klobuka a kolem něho vykukovaly sem tam letohrady Turků zámožnějších z hustolistých zahrad, podobající se spíše pevnostem nežli bytům radovánek, jež podává Turku opium a láska odalisek,“⁴ se na počátku povídky spolu vydali dva mladí Černohorci. Přátelé se jmenují Jefrem a Jačenko. Zatímco křestní jméno Jefrem (správný pravopis Jevrem) bylo Černohorci skutečně používáno, jméno Jačenko vyvolává spíše východoslovanské asociace a na Balkáně bychom jeho nositele asi těžko hledali. Oba dva milují muslimku Zaidu, kterou však může mít jen jeden z nich. O tom má rozhodnout souboj, při němž je Jačenko smrtelně postřelen. Fyziognomii a celkový vnější vzhled obou Černohorců popisuje Chocholoušek v ideálních termínech: „Byli to krásní jinoši, jakových Černá Hora každoročně na sta do boje posílá. Nepříliš vysoké postavy, silných, mohutných oudů, jinž však potřebné jemnosti a pružnosti nescházelo, by za vzor mohli sloužiti kráse mužské. Na širokých plecích houpala se každému dlouhá ručnice, za koženým pasem vykukovaly dvě bambitky a handžár ze slonovou rukovětí.“⁵ Podobné popisy fyzické dokonalosti Černohorců, nerozlučně spojené s estetickou krásou jejich zbraní, se budou v českém obraze Černohorců opakovat po mnohá desetiletí. Jediným detailem, který ještě není zcela typický, je autorova zmínka o malé postavě Černohorců. Již v pozdějších Chocholouškových dílech však Černohorci vyrostou a postavou velcí, ne-li přímo obrovští, pak většinou v českých očích zůstanou.

Jefrem se po vyřešení osobního dilematu vítězstvím v souboji vydává za Zaidou sám. Zaidě, dceři bohatého kupce Achmeta, se oba Černohorci líbili mnohem více, „nežli opiji a vilností zpitomělé obličejje Turků.“⁶ Z obou dvou pak měla Zaida raději Jefrema než Jačenka. Poté, co se Jefrem dozvěděl, že dívka má být odvezena do harému mostarského vezíra, ji s jejím osobním svolením a po slibu, že se dá pokřtít, unesl. Na cestě do Černé Hory byli oba pronásledováni dívčiným otcem, jehož však v kritické chvíli skolila střelná rána. Tu vypálil z posledních sil stále ještě žijící Jačenko a teprve poté definitivně skončil. Zaida se v Černé Hoře dala pokřtít a vzala si Jefrema, další události se však pro novomanžele nevyvíjely příznivě. Při spěšném útěku zapomněl Jefrem svého přítele řádně pohřbit a tak byl „Jačenko nalezen a pohřben s vyškubanýma

⁴ Prokop Chocholoušek, *Jih III. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*, Praha 1864, 537.

⁵ Tamtéž, 538.

⁶ Tamtéž, 542.

*očíma a na polo již od zvěře ztrávený.*⁷ Jefrem se proto stal potenciální obětí „krvopomsty“ (krevní msty) ze strany Jačenkova bratra Ivana – nikoli proto, že Jačenka zabil, nýbrž právě proto, že se nepostaral o jeho pohřeb.

Achmetova smrt navíc vyvolala mezi Turky pozdvižení a vedla ke vzniku nové války. Jefrem a Ivan uzavřeli dočasný smír a případná krevní msta byla odložena do doby po skončení konfliktu. Jefrem a Ivan společně hájí ostrov Vranina na Skadarském jezeře, kde se nalézá též Zaida. Jefremova žena však nemyslí na budoucnost Černé Hory, nýbrž jen na svého manžela. Protože se obávala, že po válce se Jefrem stane obětí krevní msty, rozhodla se vyjednávat s tureckým agou o předání ostrova útočníkům pod podmínkou, že Jefrem bude ušetřen. Její styky s agou jsou však odhaleny. Jako zrádkyně musí Zaida zemřít rukou vlastního muže. V patetické scéně s náznaky erotiky a nezakrytým popisem vraždy a krve ji Jefrem v objetí probodne kynžálem. Krátce poté dojde ke kruté seči mezi „*dvěma sty rekovných Černohorců a skoro osmnácti sty zpitých Arbanášů,*“⁸ při níž Jefrem usekne agovi hlavu handžárem a vzápětí je sám zastřelen. Nakonec jsou pobiti všichni obránci ostrova, avšak na jiné části fronty, u Grahovce, Černohorci zvítězí. Památka na hrdiny, padlé při obraně Vraniny roku 1843, bude podle Chocholouška nadále motivovat Černohorce ke statečné obraně vlasti.

Povídka *Černohorci* je prvním českým pokusem o literární zpracování námětu z černohorského prostředí, prvním přetavením dosud kusých informací a inspirací ve vlastní obraz Černohorců. Předchozí snaha o shrnutí děje a rozbor hlavních stavebních prvků obrazu Černohorců a Turků potvrzuje názor Jána Jankoviče, že Chocholoušek v *Černohorcích* „*pracuje s malým počtom postáv, ktoré sú stvárnené šablónovite a plocho. Melodramatický dej je bohatý na náhle, často nepravdepodobné, nejasné alebo slabó motivované zvraty.*“⁹ Povídka nicméně ve své době zaznamenala velkou čtenářskou odezvu a pomohla vytvořit poptávku po dalších popisech Černé Hory a Černohorců. Vzhledem k neexistenci vzájemných kontaktů musíme ve 30. a 40. letech 19. století hovořit spíše o snění o Černohorcích než o česko-černohorských vztazích. Hlavním představitelem této tendence, pro níž byla charakteristická tendence promítat romantizované představy o české historii do obrazu černohorských dějin i současnosti a inspirace jihoslovanskou epickou poezií, byl právě Prokop Chocholoušek.

⁷ Tamtéž, 552.

⁸ Tamtéž, 564.

⁹ Ján Jankovič: *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*, Bratislava 2004, 207.

Na sklonku života shrnul Chocholoušek své povídky s balkánskými náměty ve třídílném cyklu *Jih*, který obsahoval starší i ve stejném duchu nově dopsané „*historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*.“ První díl cyklu sdružuje povídky, odehrávající se v době osmanské expanze na Balkán (např. *Pole Kosovo* a *Poslední král bosenský*). Druhý díl *Jihu* obsahuje tři rozsáhlé povídky, věnované černohorské historii. Třetí díl pak zahrnuje větší množství kratších povídek z různých balkánských krajů (Bulharska, jižní Albánie, Epiru, Srbska, Bosny, Kosova a Černé Hory) včetně nám již známých *Černohorců*. Bez ohledu na zjednodušené, mnohdy prakticky zaměnitelné rysy jednotlivých postav a časté opakování základních motivů šlo v kontextu tehdejší české literatury o ojedinělý pokus prezentovat jihoslovanskou minulost a současnost v rámci rozsáhlého a koncepčně uceleného cyklu.

Druhý díl cyklu *Jih*, kterému se s ohledem na černohorskou tematiku budeme věnovat podrobněji, je Chocholouškovým pokusem o zachycení černohorské historie od ovládnutí většiny země Turky (*Svatba benátská*), přes události počátkem 18. století, po nichž se osmanská moc v oblasti dostává do defenzivy (*Haradž*) až po vítěznou bitvu, která definitivně stvrzuje znovuzrození černohorského státu (*Krusa*). Děj Chocholouškových povídek tvoří prozaické ohlasy jihoslovanské lidové poezie, patrný je také vliv dobových zpráv v tisku, některých historických přehledů a samozřejmě též projekce autorových vlastních představ. Pozitivní stereotyp Černohorců kontrastuje s negativním či převážně negativním stereotypem dalších národů – Turků, muslimských a katolických Albánců a Benátčanů.

První z povídek, *Svatba benátská*, se odehrává koncem 70. let 15. století, v době zvýšeného tlaku Osmanů na tehdejší zetský stát, který se rozkládal v jižní části dnešní Černé Hory a v přilehlých krajích severní Albánie.¹⁰ Inspiraci pro základní zápletku poskytla Chocholouškovi jihoslovanská píseň, s níž se seznámil patrně prostřednictvím Karadžićových sbírek lidové poezie.¹¹ Hlavním hrdinou je mladý Černohorec Staniša, syn černohorského knížete Iva Černojeviče (tj. zetského vládce a zakladatele Cetinje Ivana Crnojeviče). Jeho fyzický popis se prakticky shoduje s popisem mladých hrdinů z povídky *Černohorci*, snad krom větší výšky a romanticky vyfabulované červené čapky, lemované stříbrem a zdobené volavčím perem. Staniša je charakterizován jako

¹⁰ Černá Hora, resp. tzv. Horní Zeta, byla jednou z teritoriálních součástí tohoto státu. Do této hornaté, hůře přístupné oblasti se v souvislosti s tureckými výboji postupně přesunulo centrum zetského státu. Chocholoušek používá označení Černá Hora a Černohorci pro celou oblast a její obyvatelstvo již pro období 15. století.

¹¹ Pro překlad básně do češtiny viz „Ženitba Maxima Crnojeviče,“ In: Josef Holeček: *Srbská národní epika I.*, Praha 1909, 239–287.

„mladík asi pětadvacetiletý, vysoké postavy, oudů silných, svalovitých, při tom ale tak souměrných, že ani ta neobyčejná výška, ani ta mohutnost oudů jeho pohybům nevadila, neb neohrabaným je nečinila, jakto bývá obyčejně u lidí takové výšky a síly; ba naopak zdálo se, že právě tím každé hnutí těla jeho větší ladnosti, elasticnosti nabývalo, tak že obstarožný společník jeho s libostí, někdy skoro až závistivě naň pohlížel.“¹² Tímto společníkem je benátský velitel skadarské pevnosti Antonio Loredan. Sám Loredan je vzhledem ke svému dlouhému pobytu na Balkáně moudřejší a čestnější, než ostatní jeho krajané. Benátčané obecně jsou v Chocholouškově textu vyličeni jako věrolomní představitelé zkaženého, zhýčkaného Západu. Vedle Benátčanů se zde objevují také křesťanští Malisoři, příslušníci katolických kmenů ze severní Albánie. Skutečnost, že se jedná o Albánce, však čtenář nemusí nutně odhalit. V závěru povídky hovoří Chocholoušek o tom, že „ještě podnes nejsou Albánští a Černohorští Slované smíření, ještě po dnes roubají si vespolek hlavy...“,¹³ což naznačuje, že autor považoval – nebo alespoň pro účely této povídky chtěl považovat – Albánce za Slovany.

Nositeli všech myslitelných negativních vlastností jsou nepřilíš překvapivě Turci. Jejich vůdce, sultán Muhamed, je zobrazen jako děsivý až groteskní megaloman. Svou ambicí zničit a ovládnout celý svět tvoří jakýsi zkratkovitý literární předobraz pozdějších filmových padouchů tohoto typu z konce 20. století. V cestě ke světovládě mu již stojí pouze Černá Hora. Pokud ji pokoří, Mahmudovi nic nezabrání, aby zaútočil na Benátky a nakonec vyvrátil moc samotného papeže („hleděl před sebe, jako u vytržení, bezpochyby se míchaly před duší jeho radostné proň obrazy, jak zrosí půdu italskou krví dětí jejich, jak deptati bude po šíji národů nových, a k nesčíslným otrokům, v prachu před ním se plazících, připojí stádo nové, všem ostatním národům na postrach.“¹⁴). Místo termínu Turek používá Chocholoušek často pojem bisurman („lstivý bisurman“, „bisurman vrah“ apod.).

V textu se objevují též postavy „poturčenců“, tj. konvertitů k islámu. Tito „odpadlíkové“ a „zrádci“ jsou portrétovaní, je-li to vůbec možné, ještě negativněji než ostatní Turci. Chocholoušek si libuje v popisech scén, v nichž jsou takoví „odrodilci“, kteří svou vlast většinou zradili ze zjištných důvodů (např. proto, že nebyli zvoleni vojvodou, případně „pro svůdné oči bisurmanky“), masakrování Černohorců: „již poslední z janičarů klesali pod ranami Černohorců, a mnozí z těchto se měli již k tomu,

¹² Chocholoušek, *Jih II.*, 7.

¹³ Tamtéž, 240.

¹⁴ Tamtéž, 43.

aby odřezali hlavy od trupů zbitých, by je nad vchodem konaků svých co znamení vítězství vyvztýčili, jen aby každodenně měli radost z pohledu toho, že o tolik a tolik vrahů vlasti drahé a víry Kristovy méně žije, kolik hlav nad konakem jeho, kolik jich po celé dědině a kolik vesměs po celé Hoře nade vchody domů vyvěšeno.“¹⁵ Největšímu zrádci, tureckému veliteli Hassan-agovi, ve skutečnosti poturčenci jménem Stojan Ozrinič, osobně „rozplesknul lebku až po ramena“ svým palcátem sám černohorský kníže. Palcát je evidentní výpůjčkou z českého historického depozitáře, koneckonců, povídka se odehrává v husitském 15. století. Můžeme se jen dohadovat, jak působily popisy zaslouženého potrestání odpadlíků na dobové čtenáře. Domněnka, že obrazy Turků a poturčenců sloužily v rámci českého obrazu Černohorců, počínaje právě Chocholouškem, jako snadno pochopitelná alegorie pro odpadlíky a nepřátele formujícího se českého národa, není jistě nikterak odvážná.

O fyzické dokonalosti Černohorců v Chocholouškových textech jsme již hovořili. Pozitivní stereotyp Černohorců v autorových historických povídkách zahrnuje také další vlastnosti. Spravedlnost, bojovnost, čestnost, cudnost, láska ke svobodě, k národu a domácí víře jsou takřka automatickou součástí heroizace Černohorců jak u Chocholouška, tak u mnoha pozdějších tvůrců českého obrazu Černohorců. Chocholouškovi Černohorci jdou tak daleko, že si vůbec nevšímají smrti, „*vždyť se junák černohorský proto rodí, aby umíral zbraní nepřátelskou, když si byl podestlal trupy vrahů.*“¹⁶ Zdá se, že černohorské junáctví a chrabrost jsou snad dokonce podmíněny atraktivitou smrti v boji, za kterou rodiče v případě smrti potomků dokonce děkují Bohu.¹⁷ Černohorci však nejsou jenom nekrofilními „Turkožrouty“ – v pití alkoholu se dokáží nejen vyrovnat Benátčanům, nýbrž je vždy porazit, poněvadž na Černohorce „*ohnivé víno ... většího oučinku nemá, než jako pouhá voda ... nesvalíť junáka tak snadno dosti značné drhnutí jataganu, nepovalí ho krapet vína.*“¹⁸

Ideální představitelé lidstva, ve všech směrech dokonalí a všem ostatním nadřazení Černohorci přesto nad Turky nevítezí. Příčinou neštěstí je u Chocholouška po vzoru jihoslovanské lidové poezie žena. V konkrétním případě Bianka, dcera dóžete Moceniga, jejíž svatba se Stanišou měla zpečetit benátsko-černohorské spojenectví. Obavy Stanišovy matky, že krásná, ale rozmazlená katolička nepřinese Černé Hoře štěstí, se naplňují. Pro nevěstu vypukne bratrovražedný boj mezi Stanišou a jeho

¹⁵ Tamtéž, 77.

¹⁶ Tamtéž, 85.

¹⁷ Tamtéž, 130.

¹⁸ Tamtéž, 179.

nejlepším přítelem, kterého Staniša probodne oštěpem a poté se sám „poturčí.“ Po vnitřním rozkolu dochází též k rozpadu spojenectví s Benáťany, což umožňuje úspěch turecké expanze v úrodných rovinatých krajích. Černohorci se musí stáhnout do hor.

V povídce *Harač* hraje naopak žena pozitivní úlohu, patrně proto, že jde o pravoslavnou Černohorku. Počátkem 18. století, kdy se příběh odehrává, hrozí islamizace a ztráta posledních svobod i obyvatelům nevelkého území, které si na Turcích zachovalo relativní nezávislost. Vnitřní nesvornost a atraktivita osmanského životního stylu přispěly k oslabení černohorské schopnosti postavit se na odpor.¹⁹ Chocholoušek si tehdejší historickou situaci představoval jako analogickou českým poměrům a popisoval ji pomocí pojmosloví, zakotveného v tehdejší pojetí národního obrození. Podle něj „*nebylo v Černé Hoře muže, na jehož provolání by celý národ ku svému vzkříšení z mrtvých vzchopiti se odvážil.*“²⁰ V situaci, kdy „Černohoranky“ ve stále větším počtu opouštěly svou vlast, zláhány lstivými slovy „bisurmanů“ a sny o přepychovém životě v harémech, čímž nebezpečně klesal počet „*budoucích matek bojovníků černohorských,*“ rozhodlo se několik Černohorců složit přísahu. Každý z nich měl pečlivě střežit jemu blízké ženy (sestry, milenky, dcery) a v případě, že se přesto zapletou s Turkem, je raději zabít. Helena, sestra jednoho a vyvolená jiného ze spříseženců, se tajně schází s Turkem Ahmedem, velitelem tvrze Obodu. Ukáže se však, že tak činí pouze naoko: ve skutečnosti jde o výzvědné schůzky, důležité pro obranyschopnost černohorského státu. Duchovní a světská hlava Černohorců, vladyka Danilo, je v té době zatčen a vězněn Turky. Helena slíbuj Ahmedovi, že si jej vezme, pokud bude vladyka osvobozen. Po vladykově propuštění odchází Helena za Turkem, jak slíbila. Ahmed, karikatura orientalistických stereotypů o vilných muslimech neschopných sebeovládání ji poprvé vidí ve svatebním kroji a „*nemoha odolati déle touze své, vztáhne ruce po ní, strhne ji na prsa svá a celuje líce i ústa její celou neukrotitelnou vášní orientala.*“²¹ V Černé Hoře mezitím dojde při snaze o vybírání daně (harač) k zabití brutálního výběrčího, po němž následuje všeobecný antimuslimský pogrom, tzv. vyhlazení poturčenců.²² Helena se v obodské pevnosti schovává spolu

¹⁹ Krátkou, ale hutnou analýzu skutečné historické situace v tomto období obsahuje článek Živka M. Andrijaševiče: „O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila),“ In: *Matica* br. 2, god. I., Podgorica 2000, 105–127.

²⁰ Tamtéž, 244.

²¹ Tamtéž, 311.

²² Vyhlazení poturčenců (istraga poturica), údajné vyvraždění a vyhnání slovanských muslimů na území Staré Černé Hory, k němuž mělo dojít během pravoslavných vánoc na počátku 18. století. Černohorské, turecké ani benátské dobové prameny se o podobné události nezmiňují. Vyhlazení poturčenců je však klíčovým tématem básně *Horský věnec* Petra II. Petroviče Njegoše (1813–1851), černohorského vladyky

s Ahmedem do věže, která zároveň slouží jako prachárna. Tu podpálí, věž vybuchne a s ní je rozmetána celá tvrz, v jejichž troskách Helena hyne spolu se všemi Turky. Tím neporuší ani svůj slib, že bude s Ahmedem až do své smrti, ani loajalitu vůči vlasti.

Povídka *Krusa* se odehrává v předvečer bitvy, v níž Černohorci, jejichž kmenoví pohlaváři byli krátce předtím sjednoceni díky autoritě vladyky Petra I. Petroviće Njegoše, porazili vojska skadarského vezíra a položili tak základ nejen formující se státnosti, ale i své válečné reputace. Chocholoušek se pozitivně vyjadřuje o politice evropských velmocí na konci 18. století. Tehdy podle něj na rozdíl od jeho současnosti nikdo nezpochybňoval myšlenku o nutnosti eliminace osmanské moci v Evropě, protože „*tehďáž se ještě dobře vědělo (však se to i nyní ví, ale pro zášť a nepřízeň věděti nechce), že pokrok a civilisace s alkoranem se nesrovnává, tehďáž se považovali ještě Turci za to co byli, totiž za vetřelce, za nepřátele člověčenstva vůbec.*“²³ Kromě Turků přivádí Chocholoušek na scénu také jejich místní spojence – příslušníky severoalbánských kmenů. Na rozdíl od *Svatby benátské* zde netvrdí, že jde o Slovany. Z hlediska jazyka, zvyků i náboženských obřadů jsou však prý takřka posrbštěni. Albánce sousedící s Černohorci dělí na muslimské Arbanaše a katolické Malisory. Arbanaši vyznávají podle Chocholouška stejný typ islámu, jako Peršané. Zde autor patrně přenesl informace o ší'itském řádu beктаšijů (alb. bektashi), rozšířeném spíše v jižní Albánii, na severoalbánské sunnitské muslimy²⁴. Mentalita muslimů je v této povídce charakterizována jako infantilní: „*Turek i Arbanáš jsou jako děti, jež každý nenadálý zjev, a byť v něm nic tak neobyčejného nebylo, vyláká, že za ním na míle běží, jako děti, leda když Turek opiji zpíty na divanu sní, aneb s čibukem v ústech v kavárně bajkám povídačů naslouchá.*“²⁵ Látka povídky však, kromě automatické glorifikace Černohorců, nevede Chocholouška ke zúčtování s Turky a islámem, nýbrž slouží jako odrazový můstek k útoku na katolictví a negativní cizí vlivy, které s katolictvím podle něj souvisejí.

a jednoho z nejvýznamnějších jihoslovanských básníků. Vlivná Njegošova báseň napomohla vytvoření mýtu o vyhlazení poturčenců v širokých lidových vrstvách. Moderní černohorská historiografie a literární věda došly k závěru, že vyhlazení poturčenců nebylo skutečnou událostí, nýbrž plodem básnickovy poetické licence. Nej kvalitnější shrnutí dosavadních výzkumů tématu představuje práce Vojislava P. Nikčevića: *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Podgorica 2001. České překlady Njegošova *Horského věnce* viz Petr Petrović Njegoš: *Horský věnec*, překlad Jan Hudec, Praha 1896, Petar Petrović Njegoš: *Horský věnec*, překlad Josef Hiršal a Oton Berkopec, Praha 1963.

²³ Tamtéž, 342.

²⁴ Viz Robert Elsie: *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*, London 2001, 25-34.

²⁵ Tamtéž, 418.

Hlavní postava, Mirko Ozrinič, se účastnil bojů mezi Černohorci a vojskem vezíra Mahmuda, který se spojil také s albánskými kmeny.²⁶ V boji přemohl katolíka Nikala, avšak na přímlovu jeho sestry Alexie jej ušetřil. Mirko a Nikalo se stali pobratimy a dohodli se, že se každý ožení se sestrou druhého. Po utichnutí bojů však Nikalo začne projevovat náboženskou rigidnost a odmítá myšlenku, že by si měl vzít pravoslavnou křesťanku, ženu „víry bludné, kacírské.“²⁷ Mirko v takovém myšlení vidí vliv „cizích popů,“ katolických kněží z Itálie. Náboženské pochybnosti má také Alexia. Mirko jí vysvětluje, že konfesijní rozdíly nejsou podstatné, důležitý je především boj proti Turkům. Jinak ovšem chválí pravoslaví jako domácí a lidovou víru: „Ty hledáš vладыku svého v cizině za mořem,“ říká Mirko Alexii, „posloucháš popy cizince, kteří necítí s vámi, nemohou mítí outrpnost s vámi, kdežto já mám vладыku svého ve vlasti a slyším čist evangelium Páně od popů, jež stejně se mnou Černá Hora zrodila.“²⁸ Nikalo se vydává do Mirkovy rodné vsi, která se příznačně jmenuje Christopolje, aby se, jak slíbil, oženil s Mirkovou sestrou Marinou. Začne však Černohorku přemlouvát, aby konvertovala ke katolictví. Marina nechce zradit vlast a Nikala odmítá. Poté následuje potupná procedura, při níž jsou Nikalovy zbraně zničeny, odmítnutý nápadník převlečen do ženských šatů a nakonec dopraven zpět na turecké území.²⁹

Proradný vezír Mahmud, o němž nikdo netuší, zda je ve skutečnosti křesťan, nebo muslim, dokáže ošálit významné příslušníky všech konfesí, dokonce i sultána a rakouského císaře Josefa II. Důvěřuje mu také naivní katolický misionář, který se domnívá, že musí Mahmuda nejprve podpořit v boji proti Černohorcům. Po jejich porážce pak bude mít možnost zajistit konverzi jak pravoslavných kacírů, tak muslimů, za což jistě získá biskupský, ne-li přímo papežský úřad. Nikalo a cizí misionář se rozhodnou dát vezírovi Alexii, která se mu líbí. Tato oběť má napomoci šíření katolictví v oblasti. Mirko však dívku ve chvíli předávání vezírovi barjaktarovi unese a Alexia pochopí, že v Černé Hoře bude moci žít svobodně, nikoli jako otrokyně ve vezírově harému. Chocholoušek zpravidla vypuknutí válečného konfliktu vysvětluje jako následek milostné zápletky. I nyní proto po únosu následuje vpád Turků do Černé Hory. V bitvě u Krus je Nikalo zastřelen. Zabit je též zrádný vezír Mahmud, potomek

²⁶ Skadarský vezír Mahmud paša Bušatlija (alb. Bushatli), polonezávislý feudál, zahynul v bitvě u Krus r. 1796.

²⁷ Tamtéž, 367.

²⁸ Tamtéž, 381.

²⁹ Sňatky mezi příslušníky jednotlivých konfesí byly na černohorsko-albánském pomezí naprosto běžnou záležitostí, podporovanou navíc příkazy exogamie. Celá zápleтка je proto v reálu stěží představitelná, má však svou vypovídací hodnotu o postoji ke katolictví, pravoslaví a ideálu lidové víry, tedy o myšlenkách, které se při reprezentaci Jihoslovanů objevují nejen u Chocholouška, ale u mnoha dalších českých autorů.

odpadlíka a poturčence Staniši, čímž se celý Chocholouškův cyklus z černohorské historie uzavírá.³⁰

Obraz katolictví jako nenárodní víry, jejíž vyznavači jsou v kritických momentech snadno manipulovatelní zahraničními, jejich přirozeným národním cílům nepřátelskými centry (Vatikán, Itálie, germánský svět), je u Chocholouška zjednodušen až ke karikatuře. Tak jako v jiných případech se však u tohoto autora v zárodečné formě objevuje další leitmotiv českých obrazů Jihoslovanů. Preference pravoslavných Jihoslovanů před katolíky, která se projevovala v glorifikaci Černohorců, Hercegovců nebo Srbů a v rezervovaném vztahu vůči katolickým Chorvatům, je patrná ve většině českých textů, které tak či onak spadají do širšího rámce našeho zájmu. Tyto tendence jsou paradoxní snad jen na první pohled. Podle jakési racionální imaginární škály, na níž by byly znázorněny pozice jednotlivých východoevropských národů, by Čechům 19. století měli být v jihoslovanském prostoru nejbližší zeměpisně, kulturně a historicko-politickým vývojem nejpodobnější Slovinci. Po nich by asi následovali jen o něco vzdálenější Chorvati z kontinentálních částí chorvatských zemí. Pravoslavní Černohorci, žijící v kmenovém patriarchálním zřízení a v tehdejší Evropě zcela atypickém státním útvaru, nebo zeměpisně ještě vzdálenější Bulhaři, by Čechům měli podle takové symbolické geografie být mnohem cizejší. Na skutečnosti, že v praxi platil ve sledovaném období spíše opak (pomineme-li samozřejmě ideální tendenci vidět jako čisté, jednotné a Čechům blízké všechny Jihoslovany bez výjimky), se do značné míry podílel konfliktní postoj Čechů ke katolictví v rámci české nacionální ideologie.³¹ Češi byli v 19. století stále převážně katolickým národem. Liberální inteligence však vytvořila spíše sekulární národní ideologii, v níž hrál katolicismus podružnou a leckdy přímo negativní úlohu jako prostředek šíření cizích vlivů a tím také „národní poroby“ a útlaku. Tato tendence se promítá též do postoje vůči Jihoslovanům. V jeho rámci dochází spíše k vytváření pozitivních stereotypů pravoslavných národů, žijících mimo území habsburské monarchie, zatímco severozápadní oblasti s převahou katolicismu zůstávají spíše na periferii českého zájmu. Pravoslaví je v černohorském a obecně jihoslovanském kontextu vnímáno převážně jako lidová, národní víra, která napomáhá

³⁰ Bitva u Krus je skutečnou historickou událostí, k níž došlo 22. září (3. října) 1796 u stejnojmenné vesnice. Černohorci v ní porazili armádu tureckého vezíra Mahmuda paši Bušatliji, který sám v bitvě zahynul. Spolu s předchozí bitvou u Martiničů mělo vítězství u Krus pozitivní vliv na další konsolidaci černohorského kmenového svazu, přerůstajícího postupně ve svébytný stát.

³¹ Tvzení o konfliktním postoji českého národa ke katolictví samozřejmě neplatí stejně pro všechny společenské vrstvy a oblasti (Morava). Z hlediska našeho zájmu však má své opodstatnění – většina tvůrců obrazu Černé Hory se rekrutovala z řad příslušníků liberální vlastenecké inteligence, pocházející z českého království a působící zpravidla v Praze.

autochtonnímu vývoji a zabraňuje pronikání cizích politických a kulturních vlivů. Negativní stereotyp, operující s komplexem představ o „zpátečnictví“ a „byzantinství“ pravoslaví, se v případě balkánských Slovanů v českém diskursu v této době prakticky nevyskytuje. V českých obrazech druhého je takový stereotyp případně rezervován pro východní Slovany.

Pozitivní individuální charakteristiky Černohorců v Chocholouškově pojetí, např. statečnost a fyzická krása, již poměrně jasně vyplynuly z analýzy některých jeho povídek. Prokop Chocholoušek, aktivní účastník revolučního dění v roce 1848 a oběť následné politické perzekuce, prezentoval Černou Horu jako zemi, v níž vládne přirozený, svobodný a v podstatě demokratický společenský řád, byť nikoli ve smyslu moderního politického zřízení. V tomto pojetí se nepochybně odráží rozšířená představa o přirozené dobrotě a demokratičnosti Slovanů. Svobodná země, obývaná svobodnými občany, je vedena vládci, kteří požívají přirozené, nikoli vynucené autority. Jde o zemi jednoho národa, jednoho jazyka i náboženství. Její občané pocítují kolektivní zájmy svého státu jako samozřejmé a nadřazené nad zájmy osobními a ochotně, ba přímo nadšeně se jim podřizují, což se demonstuje jak v častých bojích s despotickou, nespravedlivou a všestranně degenerovanou cizorodou velmocí, tak respektováním tradičních patriarchálních zvyků. Tento romanticko-demokratický obraz Černé Hory vypovídá jistě mnohé nejen o politických a sociálních ideálech jejího tvůrce, ale obecněji o mentalitě české společnosti jeho doby, té společnosti, jejímž byl Chocholoušek produktem a která zároveň s chutí konzumovala jeho obrazy ušlechtilých hrdinů jihoslovenské minulosti i současnosti.

Chocholouškovo dílo věnované Černohorcům obsahuje nesčetné chyby v zeměpisných a jazykových reáliích („*Živio Crnagora!*“). Černá Hora ani přilehlé oblasti jihovýchodní Evropy nebyly ještě za Chocholouškova života zdaleka prozkoumány. Některé odlehlejší části poloostrova, například severní Albánie či odbojná horská kotlina Plavu a Gusinje, pověstná jako „Timbaktu Balkánu,“ byly dokonce ještě před I. světovou válkou méně známé než africké vnitrozemí, ovládané koloniálními mocnostmi. Chocholoušek patrně sdílel některé dobové představy a zeměpisné omyly, případně konstruoval vlastní geografii. Řeka Drim tak například podle Chocholouška vytéká z Ochridského jezera a vlévá se do jezera Skadarského. Zatímco v některých pasážích si je vědom skutečnosti, že Vranjina je ostrov ve Skadarském jezeře, pod vesly Arbanášů, kteří v povídce *Černohorci* plují na svých člunech ze Skadaru na druhé straně jezera, se pění moře. V povídce *Harač* se zase do

téhož jezera vlévají „*vlny Crmnice*,“ toponym Crmnica však označoval jednu ze čtyř nahíjí Staré Černé Hory a nikoli vodní tok. Z roviny Zety v okolí Podgorice se u Chocholouška stává Zenta, ve skutečnosti město v tehdejších dolních Uhrách a dnes severosrbské Vojvodině, Nikšić je nazýván Nixiche, Virpazar Vihra, oblast Brd (u Chocholouška „*Berdy*“) tvoří údajně „*několik křesťanských okrsků na jižním svahu Hory Černé*.“³² Nejistá je též poloha pohoří Šardag. Ve *Svatbě benátské* je „*hory Šardagu*,“ kde žijí „*křesťané bojovných kmenů Mirdicie*,“ vidět ze skadarské pevnosti, o pár stránek dál „*osněžené vrcholy*“ téhož pohoří „*od pravěku Bulgarii od Albanie dělí*,“ zatímco v povídce *Harač* odděluje zase Šardag Albánii a Bosnu.³³ Již zmiňované tvrzení o plochosti Albánie a Hercegoviny a další základní neznalosti v geografii nikde v Chocholouškových textech nevyvažují známky osobní znalosti alespoň nějakých jiných černohorských nebo obecněji balkánských reálií. To nás vede k nevyhnutelnému závěru: Prokop Chocholoušek s největší pravděpodobností Černou Horu ani jiné, zpravidla ještě méně přístupné oblasti Balkánu, nikdy osobně nenavštívil a v literatuře dodnes tradované tvrzení o jeho údajné cestě na evropský jihovýchod, o níž neexistují žádné doklady, bude třeba poopravit.

Vliv Prokopa Chocholouška na vytváření pozitivního stereotypu Černohorců a Jihoslovanů v české společnosti 19. století byl značný. Chocholouškovy povídky s balkánskou tematikou vycházely od 40. let časopisecky, počátkem 60. let byly vydány v souborném díle *Jih*. To se dočkalo nové publikace během balkánské války v roce 1876, znovu pak na přelomu století v rámci vydání Chocholouškových sebraných spisů. Chocholouškova biografka Magdaléna Pokorná dokládá, že jeho díla nadšeně četli jak příslušníci intelektuální elity, jako Jan Neruda, Eliška Krásnohorská, Václav Beneš Třebízský nebo Alois Jirásek, tak širší publikum.³⁴ Obrazy Černohorců a Jihoslovanů, které Chocholoušek průběžně konstruoval ve svých literárních dílech od počátku 40. let prakticky do své smrti v roce 1864, působily tedy na české publikum ještě po několik dalších desetiletí a spoluvytvářely tak představy o hrdinných černohorských junácích.

Prvním Čechem, o němž bezpečně víme, že Černou Horu navštívil a o své cestě zanechal podrobnou zprávu, byl Vilém Dušan Lambl. Lambl do Černé Hory zavítal na jaře roku 1850 během své studijní cesty po Dalmácii, kde se zabýval převážně

³² Chocholoušek, *Jih II*, 345. Brda ve skutečnosti leží severovýchodně od oblasti Staré Černé Hory. V této oblasti, rozkládající se zhruba mezi řekami Zetou, Moračou, Tarou a Limem, sídlilo sedm černohorských kmenů (Bijelopavličí, Piperové, Rovci, Moračané, Bratonožiči, Kučové a Vasojevići), jejichž vazba na centrum formujícího se černohorského státu zesílila až na přelomu 18. a 19. století.

³³ Tamtéž, 16, 24, 353.

³⁴ K ohlasu Chocholouškova díla viz Pokorná, *Milován a sledován*, 136–142.

výzkumem mořské fauny. Lambl strávil nejprve dva týdny v rakouském Kotoru. Tam ve stejné době pobýval též nemocný černohorský vladyka a básník Petar II. Petrović Njegoš. Lambl se s černohorským vládcem seznámil a pravidelně trávil večery v jeho společnosti. Na exkurzi do Černé Hory se Lambl vydal v doprovodu vladykova perjanika (člena osobní gardy) Sava až poté, co roztál sníh, a zlepšilo se počasí.

Lambl ve své *Zprávě o Černé Hoře a Černohorcích*, publikované ještě téhož roku v *Časopisu českého musea*, skloubil vlastní pozorování a záznamy hovorů s vladykou s poznatky získanými studiem literatury. Lambl popisuje „svobodnou obec Černohorskou“ jako zvláštní a nedostatečně známou zemi, jejíž postavení a zřízení se v mnohém vymyká evropským standardům. Hovoří nejprve o černohorském národopisném prostoru, který se nekryje s hranicemi země. Obyvatelstvo stejného typu, krojů a zvyků, jaké lze najít v Černé Hoře, žije také na rakouském území, především v okrese Kotor a v jižněji položenější oblasti Paštrovićů v okolí Budvy. Břehy kotorského zálivu jsou sice vroubeny paláci, letohrádky a městečky, obydlenými kosmopolitními rodinami kapitánů a mořeplavců, za tímto úzkým pobřežním pásem však již žije obyvatelstvo černohorského typu. To Lambl charakterizuje jako tělesně mohutné až obrovské, strašné a krásné zároveň. Celkový zjev a mentalita obyvatelstva působily na Lambla archaicky. V souladu s dobovými tendencemi hodnotí svou zkušenost setkání s „druhým“ pomocí srovnání s antickou a biblickými příběhy – takový horal na něho tedy působil „*jakoby byl teprva před nedávnem od Araratu přišel.*“³⁵

Kromě setkání s podobným typem obyvatelstva předcházelo Lamblově cestě na černohorské území seznámení s Njegošem, světským a duchovním vůdcem Černé Hory.³⁶ Hovory s Njegošem, vládcem tajemné, mýty opředené a Evropě takřka neznámé země, který byl zároveň jedním z největších evropských intelektuálů své doby, v mnohém ovlivnily Lamblovy vlastní názory na Černohorce. Sám Njegoš, tento „*jihoslovanský veleduch,*“ učinil na Lambla svou inteligencí i zjevem hluboký dojem. „*Vladyka stojí na vysokém stupni vzdělanosti a náhledu o záležitostech evropských ... duch jeho vznáší se v pohledu na nynější věci jako Černá Hora nad mořem a*

³⁵ Dušan Lambl: „Zpráva o Černé Hoře a Černohorcích,“ In: *Časopis českého musea*, IV., Praha 1850, 512.

³⁶ Literatura o osobnosti Petra II. Petroviće Njegoše je nesmírně rozsáhlá. V akademickém prostředí některých jihoslovanských zemí existuje nježošologie (nježošologija) jako autonomní směr vědeckého bádání podobně, jako například shakespearologie v anglofonním světě. Bohatá nježošologická literatura se věnuje všem myslitelným aspektům Nježošova života a díla, od jeho tvorby, politické činnosti, jazyka, filosofického a náboženského přesvědčení až po antropologické rozборы jeho tělesných pozůstatků a pokusy o psychoanalytickou interpretaci jeho životních názorů. Jeden z obsáhlých životopisů představuje např. práce Jevta M. Miloviće: *Petar II. Petrović Nježoš u svom vremenu*, Titograd 1984.

zeměmi.“³⁷ Njegoš poznal dobře život na evropských dvorech, zejména v Rusku a Rakousku, jejich kouzlu však nepodleh: „*On slyšel pošetilé tlachy salonského života, kde se pod tuhou ceremonií a pod zaslepujícím leskem směšná prázdnota ukrývá; nepohrdá sice tou mocí a silou těchto okresů, jako snad mnozí opovrhují hřmotnými pažemi jeho horanstva, ale vždycky přikládal jenom úlohám národním vyšší ceny a důstojnosti.*“³⁸ Krom toho obdivoval Lambl Njegoše jako geniálního básníka, který svou „*velkolepou fantasií*“ podtrhuje tím, že používá bohatý lidový jazyk své vlasti. Chvályhodné je také Njegošovo uvědomění v otázce slovanské vzájemnosti, které se projevuje jeho sympatiemi k Čechům. Svě Černohorce hodnotí Njegoš pozitivně, ale realisticky, „*je nadchnut obětavým hrdinstvím Černohorců a důstojnými skutky jejich dějepisnými, avšak při tom nelíčí divokou originalností a romantiku jako někteří cestopisci, kteří jsou tak do ní zamilováni, jakoby jí přednost dávali před výhodami našeho pospolitého života.*“ Kritické až pesimistické soudy vyslovoval Njegoš v dubnu 1850 podle Lambla také v případě Slovanů jako celku: „*my Slované jsme siráci (ubožáci), jedni v duševních, druzí v materiálních poutech, my jsme Černochové v Evropě, ba hůře nám je než Černochům, nebo těch se Angličan ujímá, by je neprodávali, a nás nikdo.*“ Lambl každopádně zastával podobný postoj k Černohorcům, jaký podle něj zachovával také jejich vládce a největší žijící básník. Přes všechn obdiv, který v něm vyvolávali, konstatuje, že černohorskou realitu nelze v žádném případě považovat za ideál, protože podle něj „*není dosažen účel člověka v obci, kde každý bez výminky ve stavu vojenském žítí musí.*“³⁹

Sympatičtí jsou Lamblu také Černohorci, kterými je vladyka v Kotoru obklopen. Jeho družinu tvořili podle Lambla lidé nadaní, krásní, dobře oblečení „*a v kavírnách na billardu tak obratní, že každého šviháka kotorského obehráli, nedbajíc ostatně pranic na hrdé úšklebky mladých oficírků rakouských.*“⁴⁰ Typem tvrdého a otužilého černohorského bojovníka je pro Lambla vojvoda Andrija Perović⁴¹ ze vsi Trešnjevo na území kmene Cuců. Kontrast mezi ním a Středoevropanem Lamblem je patrný již při

³⁷ Dušan Lambl: „Zpráva o Černé Hoře a Černohorcích,“ 517.

³⁸ Tamtéž, 517–8.

³⁹ Tamtéž, 519.

⁴⁰ Tamtéž, 520. Palác posledního černohorského vladyky nesl jméno Biljarda podle kulečníku, který nechal Njegoš umístit v jedné z hlavních místností poté, co byl kulečnický stůl za velkých obtíží přenesen několika Černohorci od pobřeží až do Cetinje. Je tedy pravděpodobné, že členové Njegošovy osobní suity měli v této hře solidní trénink.

⁴¹ Andrija Perović – serdar a senátor, manžel Njegošovy sestry, v době vlády Petra II. Petroviče jeden z nejbohatších a nejvlivnějších Černohorců. Po Njegošově smrti se postavil do opozice vůči novému knížeti Danilovi. Pro přípravu atentátu na knížete byl roku 1853 zastřelen.

setkání, kdy se svalnatý „vojvoda“ s obřima rukama dívá na ruku cizího návštěvníka, jakoby si prý říkal, že i dívky v Černé Hoře mají ruce větší. Myšlenku o fyzické nadřazenosti Černohorců ilustruje také Lamblův zážitek z cesty po Černé Hoře, kde sledoval, jak spolu dva lidé komunikují přes hory a údolí z jednoho vrcholu na druhý. Jeho průvodce se mocným hlasem dorozumíval s mužem na vzdálené hoře, přičemž pokračoval bez zastávky v náročném výstupu. Lambl popsal tento pro něho neobvyklý způsob komunikace jako „*zvláštní telegrafii či telefonii, jež jest v souchotinářsky civilisované Evropě zcela neznámá a nemožná.*“⁴²

Významnou charakteristikou Černohorců je u Lambla jejich „*permanentní ozbrojenost.*“ Tato tendence se projevuje také ve skutečnosti, že obyvatelstvo počítají Černohorci podle ručnic, tj. udávají vždy počet mužů, schopných nosit zbraň. Právoplatným černohorským občanem je pouze ten, kdo nosí pušku a aktivně bojuje proti Turkům. K drobným šarvátkám mezi Černohorci a Turky dochází podle Lambla neustále. Autor ironizuje postoj tehdejšího evropského tisku, k jehož zpravodajům se podobné zprávy dostávaly pouze jednou za čas a pak poskytovaly materiál pro úvahy, zda na Balkáně nestoupá napětí nebo se nechystá nová válka. Podle Lambla byly drobné boje na denním pořádku a obě strany je jako takové považovaly za zcela běžné. Vladyka údajně každý večer, který s ním český návštěvník trávil, dostával zprávy o nějaké šarvátce s počtem mrtvých a raněných na obou stranách.⁴³

S Turky se Lambl během své cesty osobně nesetkal. Jeho pohled na ně však není stereotypně negativní. Turci, s nimiž Černohorci neustále bojují, jsou také stateční: „*věru tuhý jest s Turky zápas, neboť i oni jsou slovanská krev, bratři jsou rodem i jazykem Černohorců a rovní jim junáci, jen že poturčenci.*“⁴⁴ Podobně jako Chocholoušek, také Lambl kritizuje postoj evropských křesťanských velmocí k osmanské říši v polovině 19. století. Kdysi bylo podle něho „*turecké nebezpečí*“ všeobecně pocíťováno jako aktuální, zejména pak v habsburských zemích. Zatímco „*tenkráté zajisté nebylo křesťanstější zásluhy nad zabíjení Turků,*“ všechny státy se postupně začaly snažit o pravý opak, o zachování teritoriální integrity osmanské říše a

⁴² Tamtéž, 533.

⁴³ Zmínky o konstantní, v podstatě každodenní bojové aktivitě, které zde Lambl uvádí, by mohly svádět k přijetí tezí o nevykořenitelné nenávisti a násilné povaze balkánských národů. V tomto případě jde o dobově a místně podmíněnou situaci – v jiných částech poloostrova a také ve stejné oblasti již o několik let později podobné poměry na denním pořádku nebyly.

⁴⁴ Tamtéž, 523.

„nyní jediný v Evropě křesťanský hrdina Černohorec za nepokojného uběhlíka do hor považován jest, neřkuli za pouhého divocha a loupežníka!“⁴⁵

Navzdory tomu, že hlavní činností Černohorců je podle Lambla boj s Turky, tj. muslimskými jinověrci, nelze u nich v žádném případě hovořit o rozvinuté formální religiozitě a už vůbec nenacházíme známky náboženského fanatismu. Černohorec *„v neděli a ve svátek sotva že přijde do kostela, nýbrž sváteční zábava mu je střelení do terče, kde si nejraději Turka myslí, anebo běhání a skákání o závod, házení, zápas a jiné rozmanité hry společenské, kterých je počet veliký, a to velmi zajímavých, v tělocviku podivuhodných.“⁴⁶* Místo toho nachází Lambl u Černohorců jakési spontánní, přirozené vědomí přítomnosti Boha jako vyšší síly, která se projevuje ve všech aspektech reality, od přírodních jevů po lidské činy, včetně těch součástí existence, jež člověk běžně považuje za negativní, jako nemoc nebo smrt.

Přesto, že se Lambl distancoval od romantické tendence vidět společenské poměry v Černé Hoře jako ideální, ani on se neubráníl srovnávání života v této zemi se soudobou situací v západní a střední Evropě. Z takové komparace vycházeli Černohorci jako čistší a opravdovější, než údajně zhyčkaní a mnohdy zkažení obyvatelé severnějších a západnějších evropských států. U Černohorců jsou tragické životní výjevy, spojené zejména s neustálými boji a permanentní bojovou pohotovostí, podle Lambla běžným výjevem. Černohorci proto řeší velké životní otázky, jak na individuální tak na kolektivní (národní) rovině a nezabývají se malichernostmi. To kontrastuje se stavem v „civilizovaných“ oblastech Evropy: *„u nás mnoho slov a prázdného hluku pro nepatrnou věc ... ledajaký bierkrawall v Mnichově, kde sobě některý chlastoun rozbil hlavu, naplňoval by již půl sloupce v politickém žurnálu, a pravopisné a jiné učené hádky zrostou v krátkém čase v obširnou literaturu.“⁴⁷* V evropském tisku ovšem existovala rozšířená představa o násilném a nebezpečném charakteru Černohorců, která se podle Lambla nezakládala na pravdě. Podle autorových zkušeností a na základě informací dalších cestovatelů bylo putování po černohorském území zcela bezpečné, ve srovnání se situací v Čechách, *„kde sobě člověk v hostinci i v kostele dobře musí dáti pozor na své kapsy,“⁴⁸* dokonce mnohem bezpečnější. Černohorci totiž útočili pouze na své nepřátele, nikoli na neznámé osoby a cizince, k nimž se naopak chovali pohostinně.

⁴⁵ Tamtéž, 526.

⁴⁶ Tamtéž, 525.

⁴⁷ Tamtéž, 523.

⁴⁸ Tamtéž, 532.

Lambl Černohorce prezentuje jako společnost, v níž je všechno přirozené a opravdové, která se vyvíjí autochtonně, čerpá ze svých vlastních tradic a pozvolna je rozvíjí bez ohledu na vnější svět. Divoká krajina, kterou putoval během své cesty, symbolizuje esenci země na rozhraní evropského západu a východu, kde „*tluče proud západní osvěty o skálopevné útvary zachovalé východní původnosti.*“ Obraz Černohorců konstruuje Lambl mnohdy za pomoci asociací z antické historie. Tato tendence není nikterak jedinečná. V 19. století tvořila znalost politických a kulturních dějin starověkého Řecka a Říma součást klasického vzdělání a odkaz na antické reálie byl běžnou součástí komunikace.⁴⁹ Cesta na balkánský poloostrov navíc znamenala pouť do oblasti, která byla kdysi součástí těch starověkých civilizací, za jejichž dědice se moderní Evropané zvykli považovat. Antická asociace zde tedy měla dvojnásobnou moc.⁵⁰ V případě českých obrazů, spjatých většinou se slovanofilskou ideologií, pak spojení Jihoslovanů s antickou tradicí dodávalo „našim bratrům na jihu“ punc „vyšší kultury“ a poskytovalo možnost představit je spíš jako dědice starořeckých a starořímských tradic, než v negativním světle jako negramotné rolníky a divoké lupiče. V konkrétním případě Černohorců se asi nejčastěji objevují srovnání se starověkými Spartány a s bitvou u Thermopyl. Všední život navozoval analogie s řeckými bájemi a mýty, epická lidová poezie pak ještě umocňovala paralely se světem homérských hrdinů: „*Ty kožené měchy na víno, v noci ty pastýřské ohně na horách, to siné moře v purpurovém úsvitu večerních červánků, to nařikání děvčat za umrlým hrdinou, to je ještě ten Patroklos, to je ještě celý Homér, jak býval před dvěma tisíci lety.*“⁵¹

Lambl konstatuje, že Černá Hora, zejména její vnitrozemí a přilehlé oblasti Balkánu, je stále takřka neznámou zemí. Ve své zprávě doporučoval její řádný průzkum jak národopiscům, tak archeologům, lingvistům, historikům a ještě více pak přírodovědcům, protože z tohoto hlediska byla Černá Hora známa nejméně. Sám podnikl pouze cestu po jižní části země. Z Kotoru se vydal na černoorské území, odtud přes Njeguše do Cetinje a poté pokračoval víceméně podél černoorskoroakouské hranice, až nakonec sešel zpět do habsburské Dalmácie v kraji, obývaném kmenem Paštrovićů (Lambl tuto oblast označuje jako „*Rakouskou Albanii*“). Paštroviće, stejně jako obyvatele Kotoru a okolí, řadil Lambl mezi příslušníky černoorské národopisné

⁴⁹ Martin Svatoš: „Humanistické vzdělání s dominancí klasických jazyků v českých zemích v 19. století,“ In: Kateřina Bláhová a Václav Petrbok, eds: *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku sympozia k problematice 19. století, Plzeň, 4.-6. března 2004, Praha 2005, 50–51.*

⁵⁰ K problematice konstruování obrazů východní Evropy optikou převzatou z antické literatury viz Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe*, Stanford 1994.

⁵¹ Tamtéž, 532.

oblasti, kteří nejsou přímo součástí „svobodné obce Černohorské.“⁵² U Lambla se zde jako u jednoho z prvních autorů objevuje stereotyp, který se v příštím více než půlstoletí bude v českých obrazech Černohorců a Jihoslovanů vyskytovat velmi často. Oproti svobodným a hrdým Černohorcům s jejich rovnostářstvím se mu Paštroviči, kteří s nimi byli vnějškově takřka zaměnitelní, patřili však k poddaným rakouského císaře, jeví jako zkažení. Habsburská (a samozřejmě též osmanská) moc totiž podle českých autorů Jihoslovany zpravidla korumpuje a degeneruje.

Lambl poblíž rybářské vesnice Sveti Stefan potkává „znamenitý exemplár z katalogu klerusu rakouského,“ místního „paroka“ (parocha), tj. pravoslavného kněze. Pop byl „vysoké postavy a silného vzrůstu, zuřivé kníry pod nosem, červený fes na hlavě, v opasku plno tvrdé zbraně jako jsou obyčejně handžáry a kubury (pistole) a ještě pušku (ručnici) na rameně, zkrátka hotový Černohorec od opánek až na bělaču a struku, co měl přes plece přehozenou. Jediná věc poněkud neobyčejná a podivná byly zříceniny nějakého deštníka, které se mu pod paží modraly a co pozůstatky čili náměstky západoevropské kultury na tomto svalnatém horanu prapodivně vyhlížely.“⁵³ Český cestovatel se s parochem dohodl, že budou v cestě do Kotoru pokračovat společně. Než vyrazili, pop se mezitím převlékl do obyčejného kněžského oděvu, čekal však na něj ve společnosti dalších Paštrovičů, oblečených a ozbrojených po černohorském způsobu. Všichni se k němu chovali velice zdvořile, až servilně. Jejich „podlézavost“ kontrastovala se zážitky, jež si Lambl přinášel z Černé Hory. Během cesty zjistil, že jej považovali za agenta, který zkoumá situaci v jejich kraji. Tuto scestnou domněnku se mu již nepodařilo vyvrátit. „Bylo mi velmi divně okolo srdce, vida se obklíčena od ukrutných na pohled obrů, plných ostré střelby a nožů, jakoby jim bylo do večera porobiti polovici světa, a v těchto duších taková poddanost, že by mi byli, kdybych byl dopustil, bez přepínání řečeno, ruce i nohy líbali, protože mne měli za člověka, kterého císař poslal na zvědy, aby se o nich přesvědčil, kterak se chovají.“⁵⁴

V cestopisně-vědecké zprávě Viléma Dušana Lambla z roku 1850, která představovala do té doby nejucelenější analýzu černohorských poměrů v českém jazyce, již poměrně jasně krystalizují základní elementy obrazu Černohorců, jež se budou v českém diskursu o Černohorcích objevovat po mnoho desetiletí. Přes relativní

⁵² Lambl ve svém článku nehovoří nikde o Černé Hoře jako o státě, byť popisuje faktickou nezávislost této země a vyvrací tvrzení, že by černohorský vладыka byl ruským podaným proto, že přijímá ruskou pomoc.

⁵³ Tamtéž, 538.

⁵⁴ Tamtéž, 539.

Lamblovu uměřenost vystupuje do popředí obraz čistých, nezkažených a svobodných Černohorců, kteří mohou být inspirací pro Slovany, žijící v habsburské monarchii – jak pro své nejbližší sousedy, Jihoslovany prakticky ve všech směrech identické s Černohorci, tak pro ty vzdálenější – Čechy. Vzhledem k rozdílným historickým a společenským okolnostem imitovat Černohorce nelze a ani by to nebylo vhodné, svými morálními vlastnostmi však Černohorci Čechy předstihují a mohou jim tedy být příkladem.

II.

Zpřítomněná minulost

Jaroslav Čermák: mezi slovanstvím a orientalismem

Asi nejčastější představou, kterou ve vzdělanějších vrstvách české společnosti vyvolává slovní spojení „obraz Černé Hory,“ jsou vizuální asociace pestře oděných glavarů v plné zbroji, postavy uhrančivých žen odvěčených do harémů nebo scény z bojů s Turky v rozeklaných skalách. Největší životnost tedy vykazují ty nejromantičtější obrazy Černohorců, které kdy z českého prostředí vzešly. Tuto skutečnost lze vysvětlit jak tím, že jde o obrazy v pravém a původním slova smyslu, jejichž účinek je oproti obrazům vytvářeným texty zpravidla rychlejší, přímější a sugestivnější, tak mistrovstvím jejich autora, legendami opředeného malíře Jaroslava Čermáka (1830–1878).¹

Jaroslav Čermák je bezesporu jedním z nejznámějších českých malířů 19. století, provinční prostředí rodné země však navždy opustil již v osmnácti letech. Čechy navštívil ještě třikrát (1852, 1858, 1873), vždy jen krátce. Většinu života strávil v zahraničí, po studiích v Belgii především ve Francii, kde žil, tvořil a účastnil se uměleckého života až do smrti. Čermák se proslavil tvorbou inspirovanou Jihoslovany a studijní pobyty mezi nimi také označil za nejšťastnější období svého života. Komunikoval převážně v jazyce své nové vlasti a francouzsky si dopisoval také s krajany, protože „*tento uvědomělý Čech a Slovan neuměl česky psát,*“² jak konstatoval jeden z jeho životopisců. Čermákova „českost“ je s ohledem na umělcův původ a jeho deklarativní přihlašování k této národní identitě sice nesporná, při interpretování jeho díla je však nutné opustit zúženou nacionální optiku a vnímat jej v širším, evropském kontextu.

Zárodky Čermákova zájmu o Jihoslovany se objevují poměrně záhy, počátkem 50. let 19. století. Tento zájem souzněl s rodinnými vlivy, dobovou atmosférou, malířovým romantickým založením a evropskými ideovými proudy. Čermák pocházel z relativně zámožné středostavovské rodiny (otec byl lékař). V době předběžné se u Čermáků,

¹ Ještě v polovině 90. let 20. století byli Černohorci generací tehdejších studentů českých středních škol vnímání především prostřednictvím Čermákových vizuálních reprezentací, viz Mirjam Moravcová: „Bratr, přítel, cizinec. Pohled českých studentů na jižní Slovany,“ In: *Češi a jižní Slované, Lidé města 7*, Praha 1996, 35.

² F. X. Harlas: *Jaroslav Čermák*, Praha 1928, 24.

podobně jako v jiných pražských domácnostech, hovořilo především německy.³ Stále módnější vlastenectví však pronikalo také do Jaroslavova rodného domu na Betlémském náměstí. Růst národního uvědomění v rodině dávali starší životopisci často do souvislosti s venkovskými kořeny umělcovy matky, která odvozovala svůj původ od Jana Žižky a po smrti manžela v roce 1841 zaujala roli hlavy rodiny. U Čermáků se scházely významné postavy vlasteneckého intelektuálního života: František Palacký, Antonín Mánes, Jan Evangelista Purkyně, Kašpar Šternberk a další.⁴ Vzrušená atmosféra roku 1848, překypujícího bouřlivými událostmi a myšlenkovým kvasem, dále posílila Čermákovo národní uvědomění, slavjanofilství a sympatie k myšlenkám revoluce a osvobozenického boje.

Odchod do vyspělejších frankofonních zemí západní Evropy Čermákovy romantické a vlastenecké postoje dále prohloubil. Jižní Slované a jejich povstalecké boje proti osmanské nadvládě si také zde získávali pozornost. Francouzská veřejnost sledovala události na Balkáně od 20. let 19. století, kdy v Řecku probíhalo povstání za nezávislost. Krom diskusí o politických problémech, spojených s tzv. Východní otázkou, tj. osudem upadající osmanské říše a jejích území, se v západní Evropě projevoval také romantismem vyvolaný zájem o jihoslovanskou lidovou poezii. V Paříži se setkávali revolucionáři, emigranti, političtí emisaři a umělci z mnoha zemí. Čermák se zde seznámil například s dalmatským právníkem Valtazarem Bogišićem⁵ a dalšími významnými osobnostmi z řad Jihoslovanů.

Klíčovou postavou, která v Čermákovi vzbudila zájem o Jihoslovany, byl Vilém Dušan Lambl, jenž Černou Horu navštívil v roce 1850. Oba přátelé plánovali společnou cestu na „slovanský jih,“ která se však nikdy neuskutečnila. Je také možné, že se Čermák již v roce 1856 seznámil s pročerno-horským publicistou Janem Vaclíkem. Ten tehdy pobýval v Paříži, kde navazoval vztahy s černo-horským knížetem Danilem, který zde po skončení krymské války loboval ve prospěch nezávislosti své země. Vaclík později působil jako sekretář knížete Danila a jeho nástupce Nikoly a Čermákovi byl každopádně nápomocen během jeho pobytů mezi Černohorci.

³ Nápisy na rodinné hrobce Čermáků na pražských Olšanských hřbitovech (IV. oddělení, 7. část, č. 1) jsou na třech stranách také v němčině, a to jak v případě malířových rodičů, tak sourozenců, z nichž někteří Jaroslava přežili. Český text, věnovaný „milovanému bratru a slavnému mistru“ Uměleckou besedou, je jen na jedné straně stély.

⁴ Emanuel Šiblík: *Le peintre Jaroslav Čermák 1830–1878*, Praha-Paris, 1930, 6.

⁵ Valtazar Bogišić (1834–1908), znalec slovanského práva, 1893–1899 černo-horský ministr spravedlnosti. Po mnohaletých výzkumech zvykového práva v Černé Hoře sestavil zákoník (Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru), platný od roku 1888, v němž se snažil harmonicky skloubit místní tradice se soudobou evropskou právní praxí.

Čermák se poprvé vypravil k pobřeží Jadranu v roce 1858 oklikou přes Slovensko. O této cestě se zachovalo jen málo dokladů: několik dopisů a zpráv, pár skic a studií. Malíř si také do Paříže přivezl zbraně a části lidových krojů, které zakomponoval do svých maleb. Zdá se, že Čermák na podzim 1858 procestoval Dalmácii, do Černé Hory se ale nejspíš nedostal. Důkazem je především dopis umělcovy matky, v němž se zmínila, že Jaroslav nemohl uskutečnit plánovanou cestu z Dubrovníku do Černé Hory vzhledem k tomu, že horské knížectví již bylo tou dobou pod sněhem. Historička umění Vjera Borozan v této souvislosti upozorňuje také na nápadný rozdíl v pojetí Čermákových obrazů s jihoslovanskou tematikou z let 1859–1861 a jeho děl vzniklých po roce 1862, tedy po prvním skutečně doloženém pobytu v Černé Hoře.⁶

Druhou cestu na jih podnikl Čermák v roce 1862. V létě se usadil v jižní Dalmácii, kde si v blízkosti Dubrovníku pronajal dům. Brzy poté se k němu připojil také jeho pařížský žák Josef Huttary (1842–1890). Na pozvání knížete Nikoly a jeho sekretáře Jana Vaclíka se pravděpodobně začátkem srpna vydali oba malíři do Cetinje. Tam panovala vzrušená, napjatá atmosféra. Od dubna probíhala osmansko-černoohorská válka, v níž 20 000 černoohorských bojovníků svádělo lité boje s padesátitisícovým tureckým vojskem pod velením obávaného Omer paši Latase.⁷ Ve dnech, kdy čeští umělci dorazili do Cetinje, se Černoohorci snažili odrazit postup Turků pouhých dvacet kilometrů od hlavního města. Válka ovšem Čermáka neodrazovala, naopak jej lákala. Se svým žákem strávil v Černé Hoře několik měsíců, navzdory tureckému obléhání a podzimním dešťům, proslulým svou extrémní intenzitou.

Pobyt v Černé Hoře přinesl řetěz událostí a dojmů, které souzněly s Čermákovým romantickým temperamentem. Krátce po příjezdu se Čermák s Huttarym stali svědky pokusu o zastřelení knížete Nikoly poblíž hory Granica. Zdá se, že Čermák se na černoohorské straně aktivně účastnil některé z bitev proti Turkům, s největší pravděpodobností bitvy u Grabu poblíž vesnice Meterize, k níž došlo v srpnu 1862. Kníže Nikola každopádně udělil Čermákovi komandérský stupeň Danilova řádu (Za zásluhy o nezávislost Černé Hory), vyznamenání za mimořádnou statečnost v boji.⁸ Po

⁶ Vjera Borozan: *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka 1858–1878*, Praha 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha), 15–16.

⁷ Omer paša Latas (1806–1871), narozen jako Mihailo Latas v převážně Srby osídleném chorvatském regionu Lika. Studoval na vojenské akademii, poté vstoupil do rakouské armády. V roce 1827 odešel do Bosny, kde konvertoval k islámu, pak stoupal strmě vzhůru v řadách osmanského vojska. Proslavil se úspěšnými trestnými akcemi proti povstalcům a odpůrcům centrální moci v různých částech říše: Sýrii, Albánii, Kurdistánu, Bosně a Mezopotámii. Vedl turecké síly ve dvou taženích proti Černé Hoře, roku 1852 a 1862.

⁸ K vývoji černoohorských řádů viz Václav Měřička: *Černoohorská vyznamenání*, Praha 1980.

příměří, k němuž došlo na nátlak velmocí, spolupracoval Čermák nadšeně na přípravě oslav. Vytvořili pro ně s Huttarym velký balón, pomalovaný tureckými hlavami, který pak Černohorci ve vzduchu rozstříleli. Čermák byl také několikrát přizván na lovy, pořádané knížetem Nikolou. Nejvíce času ovšem trávil portrétováním členů knížecí rodiny a skicováním motivů ze života Černohorců.

Koncem roku se malíř vrátil do klimaticky mírnější Dalmácie. Ve vsi Mandaljena poblíž Dubrovníku si najal dům, kde zůstal až do roku 1865. V té době podnikl pravděpodobně další cestu do Černé Hory, o čemž svědčí dochovaná kresba skalního kláštera Ostrog, dobrodružných výletů na černoohorské a turecké území však nejspíš uskutečnil během tříletého pobytu ještě více.⁹ Motivy z těchto cest a delšího pobytu v Dalmácii zpracovával až do konce života.

Počátkům Čermákovy tvorby, od dob studií na pražské výtvarné akademii přes pobyt v Belgii až po první roky života ve Francii, dominoval zájem o historickou malbu. Čermák si vedle dalších námětů z českých dějin oblíbil zejména husitskou tematiku. „*Rovnocenným protějškem historických kompozic byl žánr ze současného života nazvaný Miseroni, tj. ubozí, žebráci: starý muž a mladá žena s nemluvnětem, lidé bez národnosti, pauperisovaní, letargičtí.*“¹⁰ Třetí tematický okruh, k němuž se tehdy Čermák často vracíval, představovaly výjevy ze života rybářů, maríny a scény z mořského pobřeží. Prvky, poukazující obecněji ke slovanství nebo k prostředí některého konkrétního slovanského národa, se objevovaly sporadicky, spíše jen k dokreslení atmosféry.

Inspirace jižními Slovany znamenala v Čermákově tvorbě předěl. Jihoslované, zejména ti, žijící v periferních a méně přístupných oblastech Balkánu, byli autorovými současníky, zároveň však ze středoevropského nebo západoevropského úhlu pohledu zdánlivě představovali jakousi živoucí, zpřítomněnou minulost. Současná a historická tematika tedy při jejich zobrazování víceméně splývala v jediný žánr. Čermákova tvorba s jihoslovanskou tematikou se odvíjela zhruba ve třech fázích. V letech 1858–1862 měl již autor zkušenost s návštěvou Dalmácie, s jihoslovanskými motivy však zacházel spíše volně, bez snahy o realistické zobrazení konkrétních krajů nebo přírody. Po návštěvě Černé Hory v roce 1862 zaznamenáváme velký posun směrem k realismu. Místo neurčitých Jihoslovanů maloval nyní Čermák Černohorce v typických krajích, zasazené do rozpoznatelné krajiny v okolí Cetinje. Po návratu do Francie pak Čermák

⁹ Borozan, 19.

¹⁰ Olivová, 20.

černohorské, hercegovské a dalmatské motivy opět používal volněji, což je patrné zejména ve velkých kolektivních kompozicích s určitým politickým nábojem.

Klasickým motivem z prvního období Čermákovy jihoslovanské tvorby na přelomu 50. a 60. let 19. století byl výjev matky s dítětem, odkazující k archetypu madony. Obrazy matky s dítětem, v různých obměnách a prostředích, byly sice často prezentovány jako Černohorky, taková identifikace je však příliš konkrétní. Jak konstatuje Vjera Borozan, Čermák v té době oblékal své Jihoslovanky do jakéhosi obecného kroje, který sice vycházel z tradičního způsobu odívání, charakteristickému pro dinárský pás, kombinoval však libovolně prvky krojů různých oblastí, většinou hercegovské, dalmatské a černohorské. Obraz, který vešel ve známost jako *Černohorka s kozou* (samotným autorem lapidárně označený jako *La chèvre*), znázorňoval ženskou postavu, oblečenou v kroji kombinujícím chorvatské a slovenské prvky. Ještě větší míru fantazie projevil Čermák při tvorbě malby *Žena s dítětem v amfiteátru* z roku 1859, na níž matka uprostřed antické zříceniny v mediteránní krajině „spíše připomíná jakousi pohádkovou jihoslovanskou princeznu než obyčejnou Dalmatinku v kroji.“¹¹

Žena se v Čermákových obrazech objevuje jako matka, bojovnice i jako oběť válečného násilí. Tak jako mnohé další tvůrce, kteří v umění či literatuře zpracovávali orientalistická nebo přímo balkánská a jihoslovanská témata, také Čermáka silně zaujala problematika únosu. Jedním z neznámějších výjevů na toto téma je obraz *Únos (Černohorky)* z roku 1860.¹² Podle V. Borozan předznamenala vznik obrazu kresba v umělcově zápisníku z předcházejícího roku, na níž tři rakouští vojáci bičují nahou dívku. V dobovém politickém kontextu šlo jednoznačně o výjev z probíhajícího rakousko-italského konfliktu.¹³ Změna zeměpisné lokalizace scény a transformace příslušníků rakouského vojska ve vizuálně atraktivnější bašibozuky umístila tento obraz pevně do kontextu dobové orientalistické tvorby. Ve známém výjevu tak tři svalnatí, v teatrálně orientalizujících kostýmech odění hromotluci násilím unášejí z hořícího domu zmítající se mladou ženu. Z prakticky již zcela nahé postavy k zemi spadá dlouhý kus bílé látky připomínající prostěradlo. To znemožňuje snahu o bližší etnickou nebo

¹¹ Borozan, 27–28.

¹² Obraz byl nejprve znám jako *Razzia (Únos, Vpád)*, v roce 1861 byl vystavován pod názvem *Vpád bašibozuků do křesťanské vesnice v Hercegovině (Turecku)*, identifikace oběti jako Černohorky se ujala teprve dodatečně.

¹³ Borozan, 25.

regionální identifikaci oběti. Utržený šperk ve formě krucifixu, ležící v popředí na zemi, však jednoznačně poukazuje k její identitě náboženské.

Nejde ostatně o jediný případ, kdy byl občan rakouské říše Čermákem transformován v obyvatele Balkánu. Obraz, který malíř v roce 1861 vystavil pod názvem *Etude de raia slave. Hercegovine (Studie slovanského ráji. Hercegovina)*,¹⁴ znázorňuje muže s kníry, s plochou čapkou dinárského stylu na hlavě, zahaleného do divadelního, garibaldiovsky rudého pláště, zpod něhož vyčnívá několik ozdobně dekorovaných zbraní, typických pro Balkán a osmanskou říši. Portrétovaný Hercegovec, evidentně odhodlaný křesťanský povstalec, vzbuzuje sympatie a solidaritu. Vnější vzezření jej nevykazuje do sféry orientální jinakosti, nýbrž funguje jako další verze romantického, revolučního bojovníka za svobodu a evokuje tak postavy revolucionářů, s nimiž byla evropská veřejnost té doby dobře obeznámena. V českém prostředí je ovšem obraz znám i pod svým podtitulem jako *Portrét Dušana Lambla*: modelem zde tedy nebyl autentický jihoslovanský bojovník, nýbrž jejich český obdivovatel a Čermákův dobrý přítel.

Během pobytu v Černé Hoře v roce 1862 portrétoval Čermák zdejší obyvatele s velkou mírou realismu a smyslem pro přesné zachycení etnografických detailů. Zachovaly se jeho umělecky i dokumentárně cenné portréty členů panovnického rodu (vojvody Mirka Petroviče¹⁵, kněžna Mileny¹⁶ a Darinky¹⁷), několika dalších osobností a podobizen neznámých Černohorců a Černohorek. Jde o portréty civilní, bez zjevné snahy o glorifikaci (vojvoda Mirko, proslulý bujným temperamentem, například těká očima kamsi doleva, jakoby připraven sáhnout po zbrani), přesto však podmanivě působivé svým přirozeným kouzlem. Podobně realisticky zachytil také postavu černohorského glavara¹⁸ na stejnojmenném portrétu z roku 1865. Muž s celým arzenálem bohatě zdobených zbraní za pasem, stojící vedle osedlaného koně kdesi poblíž Cetinje, by dobře posloužil jako didaktická pomůcka při výkladu o jednotlivých

¹⁴ Chaos, panující v názvech Čermákových obrazů, se projevil také v tomto případě: na stejné dílo je možno narazit pod názvem *Slovanský rája, Hercegovac na četách* a pod zkomoleninami *Hercegovac na čatách* a *Hercegovac na cestách*.

¹⁵ Vojvoda Mirko (1820–1867), bratr knížete Danila, otec knížete Nikoly, od 1857 do smrti předseda černohorského senátu. Zasloužil se o upevnění autority centrální moci, velel černohorské armádě ve vítězné bitvě na Grahovu roku 1858.

¹⁶ Kněžna Milena, roz. Vukotić (1847–1923), žena knížete Nikoly, matka jejich dvanácti dětí, oblíbená pro svou humanitární činnost. Po smrti manžela v emigraci regentka černohorského trůnu.

¹⁷ Kněžna Darinka, roz. Kvekić (1837–1892), dcera srbského obchodníka z Terstu, v době Čermákova pobytu vdova po předchozím knížeti Danilovi. V 60. letech se účastnila některých politických jednání a misí, od roku 1867 do smrti žila převážně v Benátkách.

¹⁸ Glavar – kmenový vůdce, pohlavár.

elementech tradičního černohorského kroje. Do bizarní krajiny obrovských skal, porostlé jen tu a tam sporým rostlinstvem, nás uvádí také obraz nazvaný *Černohorské skály*. Jen jeho jméno a na první pohled snadno přehlédnutelná postavička ženy, nesoucí torbu, poukazují na to, že nejde o krajinu z jiné planety, nýbrž vizuálně dramatickou, fakticky však zcela reálnou scénérii ze Staré Černé Hory.

Po návratu z Černé Hory se Čermákova tvorba stylově posouvá od realismu k salónnímu orientalismu francouzské školy.¹⁹ Již během pobytu v Dalmácii si malíř připravoval podklady pro několik velkých kompozic, které dokončoval až během dalších let v Paříži. Šlo zpravidla o epické scény, romantizujícím způsobem ilustrující orientalistický stereotyp o muslimech, kteří se násilím zmocňují žen a prodávají je do nedobrovolného sexuálního otroctví. Vzniká tak celá série, jakési volné pokračování příběhu ženy, lapené bašibozuky. Představa osmanského sex-traffickingu je dále rozvíjena ve výjevech, znázorňujících zajaté ženy se svými vězniteli při zastávkách na cestě do nitra říše a nakonec v cíli, kterým je pochopitelně klasický harém.

Na obraze *Kořist válečná*²⁰ z roku 1868 vidíme skupinu šesti zajatých žen vesměs v bohatých krojích, jež opět kombinují folklórní elementy z několika odlišných regionů. Výrazy a postoje většiny žen vyjadřují smutek, únavu a rezignaci, až na dominantní, černě oděnou dívku se svázanýma rukama, která divákovi hledí přímo do očí. Tento pohled, jakési volání o pomoc, lze interpretovat také jako malířův politický apel na soudobou „civilizovanou“ Evropu, aby podpořila jihoslovanské křesťanské obyvatelstvo v jeho snahách o emancipaci. Utlačovatele symbolizují postavy strážců, dvou na první pohled brutálních, po zuby ozbrojených mužů s kníry, oblečených v kombinovaných turecko-albánských krojích, kteří popíjejí kávu z fildžanu a pokuřují. Obraz je situován do romantického vysokohorského prostředí, které však může být jak západobalkánské, tak například italské.

Podobné motivy z cesty s otrokyněmi najdeme také na obraze *Zajatkyňe* z roku 1870, kde se setkáváme dokonce se stejnými postavami. Strážce v popředí obrazu je zcela evidentně totožný s mužem ve světlém, spíše jihoalbánském či epirském kroji

¹⁹ Velký počet orientalistických malířů ve Francii v průběhu 19. století skutečně opravňuje k použití termínu škola, byť se každá generace a její individuální reprezentanti vyznačovali specifickými vizemi Orientu, viz Lynn Thornton: "Introduction," In: *Eastern Encounters: Orientalist Paintings in the Nineteenth Century*, London 1978 (exhibition catalogue), <http://www.victorianweb.org/painting/orientalist/thornton1.html>

²⁰ Samotným autorem nazvaný *Butin de guerre – Jeunes filles chrétiennes enlevées par les Bachibozouks et conduites à l'Adrianopole pour être vendues*.

z malby *Kořist válečná*. Jak upozorňuje Vjera Borozan, druhý Turek na obraze silně připomíná postavy bašibozuků v podání francouzského orientalistického malíře Jeana Leona Gerôma.²¹ U zdi patrně dávno opuštěného domu se tísni jen tři ženy, také tady však najdeme vzdorovitější, se svým osudem jednoznačně nesmířenou ženu v černém. Tématické pokračování cesty se zajatkyněmi nacházíme ještě na nedokončeném kartónu pro obraz *Na odpočinku se zajatými Hercegovkami* z roku 1877. Obraz, objednaný Společností vlasteneckých přátel umění a Českým muzeem (šlo o jedinou zakázku z rodné země za celý Čermákův život), již umělec nestihl dokončit. Boje na Balkáně se chýlily k závěru a Čermák sám téma označil za „*skutečnost, která brzy skončí*.“ Zachovalo se také svědectví samotného malíře, v němž připravované dílo interpretoval vlastními, dramaticky nadnesenými slovy: „*v prvním plánu se tiskne půl tuctu zajatých dívek jedna ke druhé, ponořeny v rohu ruiny, vlevo nahoře se objevuje derviš kazatel, jsou to nepopsatelné typy musulmanského fanatismu, procházejí mohamedánskými zeměmi, žijí v hadrech, putují, aby zničili nevěřící a schvalují všechny ukrutné činy. Kreslil jsem je, tento prošel Indií...*“²² Postavy žen ani jejich strážců zde již nejsou shodné s dvěma výše zmiňovanými obrazy, ideové vyznění však zůstává. Většina zajatkyň je viditelně zlomena těžkým osudem. Jedna je se svázanýma rukama k divákovi otočena zády a hlavou se opírá o stěnu domu, další se s vyděšenými pohledy bezbranně choulí na zemi jedna k druhé. I zde se však objevuje postava s výrazem plným hrdosti a vzdoru, byť již není oblečena v černém a o poznání odhalenější výstřih evokuje její sexualitu výrazněji, než v předchozích případech, kdy tento typ ženy komunikoval pouze výrazem obličeje a vzpřímeným postojem. Mužských strážců je tentokrát více, než zajatkyň: jeden pokuřuje na divanu vodní dýmku, jiní hrají na nízkém stolku karty, další přihlížejí, skupinku žen z povzdálí sleduje jenom asketický derviš. Většina Turků tedy spíše vyhovuje představám o orientálním sklonu k požitkářství, než obrazu „ukrutného Turka.“

Obraz *Černohorky v harému* z roku 1877 znázorňuje konečnou stanici celé cesty. Pět žen, tentokrát již bez jakékoli přítomnosti mužů, zobrazil Čermák v elegantně vybavené lázeňské místnosti za malým zamřížovaným okénkem. Vidíme zde typické dekorace, používané malíři orientalistických témat k evokaci prostředí interiérů luxusních paláců a harémů: perský koberec, ornamentální porcelánové kachlíky, detailně zobrazenou ozdobnou konvici nebo nápis arabským písmem. Pozornost

²¹ Borozan, 44.

²² Olivová, 76.

k těmto detailům a celkové aranžmá scény prozrazuje patrný vliv Jeana Leona Geroma a jeho školy. Většina žen se zdá být se situací již celkem smířena a dokonce si snad vymožeností islámské civilizace užívá, výjimkou je však opět černé oděná postava ženy se smutným, stále vzdorným pohledem, odvracející tvář od lázně i svých společnic. Tato postava, symbolizující krásu a nepoddajnost černohorských žen, tak prochází několika Čermákovými díly s jihoslovanskou tematikou. Podle některých zdrojů ji Čermák vytvořil skloubením rysů dvou skutečných žen, své dalmatské služebné Kate Grbićové a tehdy mladé černohorské kněžny Mileny, jejíž portrét maloval za pobytu v Cetinji roku 1862.²³

V centru Čermákovy pozornosti byly v dílech s jihoslovanskou tematikou spíše ženy než muži. Olejomalba *Raněný Černohorec* z roku 1874, kterou si u malíře objednal chorvatský vlastenecký biskup Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), představuje v tomto směru výjimku. Jde o scénu, související přímo s válečnými událostmi roku 1862, kterých byl Čermák očitým svědkem. Centrální výjev obrazu zachycuje raněného velitele Tura Plamenace,²⁴ kterého dva další Černohorci snášejí dolů po skalnaté cestě. Za nimi vidíme skupinku několika mužů, zatímco truchlící ženy sledují výjev z obou stran. Mezi nimi bezpečně rozpoznáváme také onu typickou, nám již dobře známou čermákovskou postavu ženy, která prochází mnoha umělcovými kompozicemi z tohoto období. Při pohledu na toto plátno se nepochybně ocitáme zpátky mezi Černohorci, kteří jsou přes jistou tragickou patetičnost námětu znovu zobrazení se smyslem pro etnografické detaily. „*K tomuto obrazu se nám také dochoval největší počet skic, z kterých vychází portréty jednotlivých postav, raněného vojvody, nosiče s perčinem – typickým sestřihem vlasů černohorských válečníků, truchlících stařen a dívek.*“²⁵

Je nepochybné, že Čermákova znalost černohorského prostředí byla velmi dobrá, používal ji však jen v některých kompozicích. Jindy naopak preferoval kombinace různých prvků, pomocí nichž konstruoval symbolický jihoslovansko-orientální svět, který byl jen velmi volným odrazem reálného Balkánu své doby. Je pravděpodobné, že se na volbě výrazových prostředků podepsalo také vědomí, jakému publiku je obraz určen. Portréty, vytvořené pro členy černohorské panovnické rodiny, jsou naprosto realistické, *Raněný Černohorec*, objednaný velkým chorvatským zastáncem myšlenek

²³ Vratislav Černý, F. V. Mokřý, V. Náprstek: *Život a dílo Jaroslava Čermáka*, 1930, 98.

²⁴ Turo Plamenac (1814–1862), senátor a serdar (titul převzatý z osmanské vojenské hierarchie, v Černé Hoře nejvyšší vojenská autorita kmene či většího počtu kmenů, resp. oblasti – nahije). Zahynul v boji u vsi Meterize, jehož se Čermák patrně také účastnil.

²⁵ Borozan, 46.

jihoslovenské jednoty, je také jasně zasazen do černoohorského prostředí. Oproti tomu stojí programově orientalistická díla, určená primárně pro západoevropské publikum. Krom analyzovaných obrazů s tematikou cesty zajatkyň do harému je to také známá kompozice *Bosna roku 1877 (Návrat do vsi)*, obraz se silným politickým apelem, znázorňující uprchlíky, vracející se do válkou zničené vesnice. Romantické a dodnes fascinující střípky historek o umělcově životě, v nichž jednou hypnotizuje pardála v zoo, jindy zase francouzského malíře; vítězí v souboji nad nevychovaným šlechticem, který se provinil pískotem při Wagnerově opeře; vtipnými kousky vždy přelstí rakouskou tajnou policii anebo bouřím navzdory pašuje pamflet vyhoštěného Victora Huga přes moře do Francie; spolu se všemi peripetemi jeho fatálního vztahu k manželce svého belgického mistra a učitele Hyppolitě Gallaitové, poněkud odvádějí pozornost od prozaičtějších otázek spojených s Čermákovou tvorbou a od širšího kontextu, v němž vznikala.²⁶ Ve stínu umělcovy bohaté, byť navždy fragmentární biografie tak trochu zaniká fakt, že Čermák s ohledem na komerční tlak uzpůsoboval volbu témat i stylu a podle politické situace libovolně měnil lokalizaci svých děl.

V malbě *Stěhování obrazů* z roku 1863 znázornil Čermák netypicky zimní krajinu, lemovanou v dálce horami. Až po kolena zapadají do hlubokého sněhu čtyři Černohorci, nesoucí nad hlavami opatrně obrazy. Jeden z nich, obrácený čelem k divákovi, rozeznáváme zcela jasně: jde o portrét kněžny Darinky, tentýž, který Čermák vytvořil během pobytu v Cetinji. Scéna znázorňuje návrat uměleckých a jiných cenností, ukrytých v době ohrožení tureckým postupem roku 1862 mimo hlavní město. Černohorci jsou zde vyobrazeni jako ochránci umění, nikoli svého tradičního, nýbrž soudobého západního. Obraz tak vytváří dojem, že se Černohorci ztotožňují s vnějším pohledem na sebe, který Čermákovy portréty symbolizují, čímž je z hlediska „civilizované“ Evropy nepochybně ukazuje ve velmi pozitivním světle. Zároveň zde Čermák s jistou mírou narcismu a romantiky zřejmě snil o pozitivní recepci svého díla.

V českém prostředí se Čermák setkával za svého života s velkým ohlasem, byl však interpretován především z národních pozic, slovníkem poplatným dobovému nacionálnímu diskursu. Individuální interpreti do jeho díla, které v 19. století nebylo v českém prostředí známo a posuzováno v celku, promítali často vlastní názory a ideály. „Josef Václav Frič ... v obraze *Únos oceňoval aktuálnost a přímo politický význam*

²⁶ Ve formě beletrizovaného životopisu, v němž centrální osu Čermákova života tvoří vztah k Hyppolitě Gallaitové, zpracoval většinu dochovaných anekdot a vzpomínek o umělcově životě František Kožík: *Pouta věrnosti*, Praha 1971.

*tohoto nervního díla. Božena Němcová ve svých dopisech ...spontánně obdivovala jeho slovanské žánry. Jan Neruda ... zdůrazňoval rysy epičnosti ... a historičnosti.*²⁷ Miroslav Tyrš projektoval do Čermáka také nepochybně vlastní koncepcce, když nadšeně popisoval, jak se z původně neduživého chlapce stal fyzicky silný, atletický mladý muž. Počátkem 20. století se objevila kritika Čermákových velkých kompozic pro jejich přílišnou inscenovanost. V meziválečném období, kdy došlo k revivalu zájmu o Čermákovu dílo v souvislosti s padesátým výročím jeho úmrtí (1928) a stým výročím narození (1930), bylo v atmosféře silné kulturní a politické závislosti na Francii pro změnu vysoce oceňováno jeho frankofilství.²⁸ Čermákovu dílo s jihoslovanskou tematikou každopádně silně ovlivnilo vizuální představy o Černohorcích a hrálo významnou úlohu při jejich romantizaci a glorifikaci v české společnosti před I. světovou válkou. Čermákovy díla z Černé Hory, Hercegoviny a Dalmácie byla interpretována jednoznačně v duchu slovanské vzájemnosti.

Čermák byl idealistickým slovanofilstvím nesporně ovlivněn, nelze však přehlédnout rozhodující vliv, který na jeho zobrazování Černohorců a dalších Jihoslovanů měli francouzští orientalističtí malíři. Patrná je zejména inspirace díly proslulých orientalistů Jeana Leona Gerôma a Eugena Delacroixe. Právě touto optikou byla Čermákovu tvorba přijímána a komentována během jeho života ve frankofonním světě. Tento kontext Čermákovy tvorby a její recepce může v budoucnu vést k revalorizaci a obnově zájmu o tohoto umělce v evropském kontextu. Zatím je bohužel nutno konstatovat, že navzdory vlně zájmu o orientalismus ve výtvarném umění, která trvá prakticky nepřetržitě již od 70. let 20. století, uniklo Čermákovu dílo pozornosti odborníků v euroamerickém světě i mimo něj.

Malbě *Stěhování obrazů* nakonec nelze upřít jistou míru vizionářství: počátkem 90. let 20. století se stal Čermákov výjev Černohorce, zachraňujícího obrazy, symbolem cetinjského bienále současného umění, založeného pravnukem krále Nikoly, pařížským architektem Nikolou Petrovičem Njogošem. Jaroslav Čermák je dnes v Černé Hoře nepochybně známější, než ve Francii, Belgii nebo v českých zemích. Přesněji, nejde o známost jeho díla jako celku, nýbrž o notorickou proslulost několika obrazů s černohorskou tematikou. Zejména *Raněný Černohorec*, který zde byl dlouhodobě přijímán jako významný vizuální symbol boje za černohorskou nezávislost v 19. století,

²⁷ Olivová, 79.

²⁸ To demonstrovala i pamětní deska Františka Bílka, slavnostně odhalená na místě někdejšího umělcova ateliéru na avenue Wagram. Podle jejího francouzského textu tam tvořil „československý malíř Jaroslav Čermák ... který orientoval umění své země na Francii.“

je v dnešní Černé Hoře takřka všudypřítomný jako ilustrace stovek knih a periodických publikací. Zdá se, že jsme zde svědky podobného jevu, o němž se zmiňuje Keith Windschuttle v článku, kritizujícím některé základní postuláty Saidova *Orientalismu*.²⁹ Deuschovy, Ingresovy nebo Geromovy obrazy, jež v 19. století představovaly vizuální reprezentace evropského diskursu o Orientu, aby byly v závěru 20. století v nesčetných kritických analýzách běžně označovány za výraz imperialistické kulturní hegemonie, jsou nebyvale populární mezi příslušníky vyšších společenských vrstev muslimských zemí severní Afriky a západní Asie, kteří v nich obdivují idealizovanou, zmizelou podobu vlastní kultury.³⁰ Podobný posun, kdy jsou některé elementy českého diskursu o Jihoslovanech z 19. století přijaty jako součást černohorských představ o sobě samých na přelomu 20. a 21. století, zatímco v zemi svého původu již zcela vyhasly, lze pozorovat jak v případě Čermákových vizuálních reprezentací, tak při recepci literárních děl dalších tvůrců českého obrazu Černohorců, které jsou v Černé Hoře hojně překládány.

V Čermákových stopách se na Balkán vydali v druhé polovině 19. století další čeští výtvarníci, nikdo z nich však nedosáhl jeho proslulosti a většinou ani kvality výtvarného projevu. To druhé platí zejména pro dílo Josefa Huttaryho, Čermákova žáka, který spolu se svým mistrem jihoslovanské kraje navštívil počátkem 60. let. Jeho dílo je spíše méně imaginativním odvarem čermákovských témat a postupů, byť i Huttaryho práce dále upevňovaly romantické vizuální představy Černohorců v české společnosti.

Větší vliv však dlouhodobě měly taktéž romantické ilustrace a kresby Františka Xavera Zvěřiny (1835–1908)³¹, které po několik desetiletí pravidelně vycházely v českém i německojazyčném periodickém tisku. Zvěřina působil od roku 1865 jako učitel kreslení ve smíšeném italsko-slovinském prostředí v Gorici, později zakotvil ve Vídni, kde strávil zbytek života. Zvěřina kromě rodné Moravy procestoval také Ukrajinu, Rusko a velkou část Balkánského poloostrova. Jeho kresby, v nichž ztvárnil také Černohorce a jejich nejbližší etnografické příbuzné z dinárského pásu (v Boce Kotorské, na „dalmatsko-albánském pomezí“ v okolí Budvy, v odbojném pohorí Krivošije a jinde), taktéž posilovaly vizuální představy o Jihoslovanech, pohybující se

²⁹ Keith Windschuttle: "Edward Said's *Orientalism* revisited," In: *The New Criterion*, vol. 17, No. 5, January 1999, <http://www.newcriterion.com/archive/17/jan99/said.htm>

³⁰ V tomto směru je symptomatické, že originál Čermákova obrazu *Únos* je dnes součástí sbírek Dahesh Museum v New Yorku, specializujícího se právě na západní orientalistickou tvorbu.

³¹ Viz František Xaver Bohumír Zvěřina: „Vlastní životopis,“ In: *Zlatá Praha* 26, 1909; Melanie Němcová-Zvěřinová: *Malíř F. B. Zvěřina a Balkán*, Adamov 1970.

mezi slovanofilstvím, romantismem, orientalismem a snahami o etnografickou dokumentárnost.

Počátkem 90. let 19. století pak navštívil Černou Horu malíř, muzikolog a cestopisec Ludvík Kuba (1863–1956)³², jehož cestopisným záznamům se budeme věnovat v příslušné kapitole.³³ Také Kuba byl nepochybně slovanofilem a obdivovatelem jihoslovanských lidových kultur, neuchyloval se však již k romantickým kompozicím a narativním výjevům čermákovského typu. Místo toho se soustředil buď na drobnější kresby, zobrazující dokumentárním způsobem co možná nejpresněji místní obyvatelstvo, architekturu nebo předměty denní potřeby. Ve svých olejomalbách zachycoval scény z přírody, měst a výjevy z místního života, zobrazované svérázným stylem pozdního impresionismu, opět s důrazem na dokumentární přesnost. Kuba, který mezi tvůrci českého obrazu Černé Hory a Černohorců představoval postavu na pomezí generace slovanofilských umělců a novější generace vědců a průkopníků turistiky, tak byl již Čermákovu romantickému pojetí vzdálen. Ani Kubovy realistické výjevy a kresby však pro českou společnost přelomu 19. a 20. století nepostrádaly exotický a romantický náboj, daný zejména samotnou znázorňovanou skutečností a jejím vnímáním. Vizualní obraz Černohorců se tak v české společnosti dlouhodobě zafixoval převážně v té podobě, kterou vytvořil Jaroslav Čermák, první velký evropský malíř, jenž se pro inspiraci vypravil mezi Jihoslovany.

³² Blíže osvětlují Kubův život a dílo jeho paměti (Ludvík Kuba: *Zaschlá paleta*, Praha 1955), sebrané etnografické studie a články (týž: *Cesty za slovanskou písní, 1885–1929*, Praha 1953) a množství bohatě ilustrovaných cestopisů z různých slovanských zemí (týž: *Na Černé Hoře*, Praha 1892; týž: *Čtení o Makedonii*, Praha 1932; týž: *Čtení o Dalmácii*, Praha 1936; týž: *Čtení o Bosně a Hercegovině*, Praha 1937 a další).

³³ Vedle Čermáka a Holečka patří právě Kuba v dnešní Černé Hoře k nejslavnějším českým a obecněji zahraničním montenegrofilům, zejména vzhledem k unikátní dokumentární hodnotě jeho etnografických záznamů. Nedávno byla po něm v Podgorici nazvána ulice v širším centru města.

III.

Naši černohorští pobratimci

Glorifikace Černohorců v 60. a 70. letech 19. století

Šedesátá a hlavně sedmdesátá léta 19. století představují ve vývoji českého obrazu Černohorců klíčové období. V těchto dvou desetiletích byla prezentace černohorských témat v české společnosti velice intenzivní. K tomu přispělo několik faktorů. Šlo o období liberalizace politického a kulturního života habsburské monarchie a v jejím rámci též českých zemí. To přineslo mimo jiné vyšší stupeň svobody tisku i nárůst počtu periodických a dalších publikací. Zlepšující se dopravní spojení a rozšiřující se možnosti mobility umožnily růst vzájemných kontaktů mezi českými zeměmi a jihovýchodní Evropou. Politické události na Balkáně, v konkrétním případě Černé Hory boje s Turky a úspěšná kulminace snah o teritoriální rozšíření a dosažení mezinárodního uznání nezávislosti knížectví, zejména během balkánské války z druhé poloviny 70. let, vyvolaly značnou pozornost českého publika. Právě v těchto dvou desetiletích dosáhl zájem o Černohorce svého vrcholu. Černohorci byli v českém diskursu definitivně zkonstruováni jako slovanští junáci zásluhou mnoha tvůrců, kteří většinou patřili a dodnes jsou počítáni k nejvýznamnějším představitelům kulturní elity české společnosti své doby.

Následující kapitola v žádném případě není vyčerpávajícím přehledem bohatého obrazu Černohorců v české společnosti v době jeho vrcholného rozvoje. Dvěma patrně nejvýznamnějším tvůrcům obrazu Černohorců v české kultuře, malíři Jaroslavu Čermákovi a spisovateli Josefu Holečkovi, jsou věnovány samostatné kapitoly. Vzhledem k ohromnému množství dochovaných textů a dalších dobových pramenů by bylo zcela neúnosné a kontraproduktivní pokoušet se o faktograficky vyčerpávající přehled, věnovat se všem autorům, článkům v tisku, cestopisným postřehům, fejetonistickým úvahám, obrazům, povídkám a básním, vztahujícím se tak či onak k Černohorcům. O vysoké frekvenci černohorské tematiky v těchto dvou desetiletích dostatečně výmluvně svědčí bibliografie českých pramenů o Černohorcích.¹ V této souvislosti vyvstává spíše potřeba zobecnění celé problematiky a tázání se po jejím smyslu v dobovém kontextu. V rámci této kapitoly se zaměříme na tři základní

¹ Zdeňka Rachůnková, Michaela Řeháková: *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*, Cetinje 1993.

problémy: kdo byli tvůrci českého obrazu Černohorců v tomto období, jaké obrazy a v jaké formě prezentovali a jak fungovala jejich recepce.

Základní obraz Černohorců byl již v 60. letech relativně ustálený, s růstem vzájemných kontaktů a počtu produkováných textů se dále rozvíjel. Černohorci byli v první řadě definováni jako bojovníci, a to bojovníci ve všech směrech stateční. Tato prakticky základní stránka tehdejšího obrazu Černohorců je pochopitelná jak vzhledem k historické situaci, v níž se Černohorci nacházeli, tak s ohledem na skutečnost, že právě konflikty Černohorců s Turky byly hlavním tématem většiny zpráv, které do českého prostředí pronikaly. Černohorci byli Slované, jazykově a, jak se všeobecně předpokládalo, též svým původem blízcí příbuzní Čechů. Představa nehrožených slovanských bratrů, bránících již po staletí svou malou horskou vlast, umožňovala projektovat do obrazu Černohorců analogie s českým dějinným vývojem, představy o obraně nezávislosti, spravedlivém osvobozeneckém boji a lidské statečnosti. Rozvíjely se také vizuální představy o Černohorcích. Atraktivní, romantizující obrazy Černohorců v pestrých národních krojích a s neodmyslitelnými zbraněmi pronikly do českého povědomí díky populárním obrazům Jaroslava Čermáka a kresbám dalších malířů, uveřejňovaných často v tisku. Provázanost černohorské tematiky s protitureckým bojem umožňovala spojení obrazu slovanského válečníka s exotickým Orientem. Černohorská tematika tak naplňovala nároky nacionalistického slovanofilského diskursu, umožňovala historizující projekci legendární slovanské minulosti do balkánské současnosti a zároveň uspokojovala poptávku po dobrodružných, válečných, exotických a erotických tématech.

Jak již bylo řečeno, Holečkovi a Čermákovi, bez nichž je vývoj českého obrazu Černohorců stěží představitelný, věnujeme samostatné kapitoly. Z většího množství kreátorů obrazu Černohorců v 60. a 70. letech se zaměříme na ty, kteří jsou zajímaví a důležití nejen sami o sobě, ale také jako nositelé určitých tendencí, přesněji představitelé různých forem tohoto obrazu. Všimneme si proto nejprve Jana Vaclíka jako angažovaného zastávce černohorské nezávislosti a člověka, který v Černé Hoře několik let žil a působil. Vaclík představuje typ panslavistického „soukromého diplomata“, jehož obraz Černé Hory je především ovlivněn politickými motivy. Vítězslav Hálek, v 60. a 70. letech asi nejoslavovanější český básník, se v rámci českého diskursu o Černohorcích projevil jako jeden z prvních cestopisců a tvůrce typického obrazu Černé Hory jako vlasti morálně nezkažených básníků a bojovníků. V díle Siegfrieda Kappera se setkáme jak s další typickou formou, která umožňovala

šíření obrazu Černohorců a Jihoslovanů – básnickými ohlasy jihoslovanské poesie, tak s ojedinělým použitím černohorských a jihodalmatských reálií jako kulis k lyrickým pohádkovým příběhům. Zatímco předchozí tři autory spojovala s Černou Horou přímá osobní zkušenost, Eliška Krásnohorská se na „slovanský jih,“ jemuž věnovala celou básnickou sbírku, nikdy nevypravila. Dílo této spisovatelky je tedy zároveň obrazem Černé Hory i výsledkem jeho recepce. Úvahy o Krásnohorské nám poslouží jako přechod od tvůrců obrazu Černohorců k složitě, ale neopomenutelné otázce, jak byl tento obraz v české společnosti přijímán. V této souvislosti nastíníme také v hlavních rysech ohlas tehdejších událostí na Balkáně a jeho příčiny.

Publicista a politik Jan Vaclík (1830–1918) patří k nejvýraznějším osobnostem česko-černohorských vztahů. Vaclík, který od konce 50. do druhé poloviny 60. let 19. století působil ve službách černohorských knížat Danila a Nikoly, hrál důležitou úlohu jak v rozvoji černohorského vnitropolitického života, tak při upevňování pozice tehdy fakticky nezávislého, velmocemi však dosud definitivně neuznaného knížectví. V rámci rozvoje českých obrazů Černohorců představuje Vaclík specifický příklad Čecha, který v Černé Hoře dlouhodobě žil a všestranně se účastnil života černohorské společnosti. Kromě Vaclíka se v Černé Hoře usazovali před I. světovou válkou periodicky další Češi a někteří z nich také sehráli viditelnou roli v tamějším společenském, politickém a kulturním životě (např. Antonín Šulc, v 70. letech autor hudby první černohorské hymny či František Wimmer, kapelník dvorního orchestru v druhé polovině dlouhé vlády knížete Nikoly). Vaclík z nich však zastával nejvýznamnější postavení a v černohorských dějinách 19. století tak ze všech příslušníků českého národa zanechal nejvýraznější stopu.

Vaclíka lze patrně nejlépe charakterizovat, jak již bylo řečeno, jako „soukromého diplomata.“ Tato jeho role není v rámci českého 19. století zcela ojedinělá. V době, kdy české nacionální a slovanofilské požadavky nebylo možné úspěšně uplatnit v rámci habsburské monarchie, vstupovali někteří příslušníci českých intelektuálních elit do služeb cizích států, případně se jinou formou snažili o prosazení svých představ. V mnoha směrech analogické bylo například působení Františka Zacha ve službách srbského státu od 40. do 70. let 19. století. Srovnatelná byla také motivace a některé politické aktivity revolucionáře Josefa Václava Friče v jeho emigrantských letech.

Vaclík se již jako student intenzivně zajímal o jihoslovanskou problematiku, naučil se jazyk a některé oblasti Balkánu navštívil poprvé na přelomu 40. a 50. let. Od počátku 50. let referoval v českém tisku mimo jiné i o černohorské problematice.

V roce 1856 se Vaclík setkal s černohorským knížetem Danilem. Kníže se v té době pokoušel definitivně dokončit přeměnu Černé Hory v mezinárodně uznávaný nezávislý stát a snažil se v tomto směru ovlivnit evropské velmoci. Po dohodě s Danilem bylo Vaclíkovi umožněno prostudovat v Cetinji státní archiv a najít v něm argumenty, ilustrující historii faktické černohorské nezávislosti na Turecku. Výsledkem byla publikace Vaclíkova spisu *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*, který vyšel v roce 1858.² Černohorský kníže pak Vaclíkovi brožuru rozeslal vládám evropských zemí. Spolupráce mezi Vaclíkem a černohorským dvorem pokračovala i nadále a v roce 1860 se český publicista stal sekretářem černohorského knížete. Po Danilově zavraždění v srpnu téhož roku zůstal Vaclík v černohorských službách jako sekretář nového knížete Nikoly.³ V Černé Hoře působil Vaclík až do roku 1868 a podílel se především na vytváření její zahraniční politiky, mimo jiné jako první černohorský konzul ve Skadaru, tj. jako první diplomatický představitel země v osmanské říši, která tím fakticky potvrzovala černohorskou nezávislost. Po svém angažmá v Černé Hoře odešel Vaclík do Ruska, kde se jako publicista a pomocí osobních kontaktů snažil prakticky až do své smrti ovlivňovat ruskou politiku v tom směru, který považoval z hlediska vlastních názorů na slovanskou vzájemnost za žádoucí.

Vaclíkova diplomatická a propagandistická činnost ve prospěch černohorské nezávislosti a černohorských politických zájmů obecně není bohužel dodnes systematicky prozkoumána. Zatímco již zmíněné osobnosti „českého vlastence, polského emigranta, slovenského dobrovolníka a srbského generála“ Františka Zacha byla v 70. letech 20. století věnována faktograficky bohatá biografie Václava Žáčka⁴, podobně všestranné aktivity Jana Vaclíka byly dosud historickou vědou zpracovány jen torzovitě.⁵ Přes tento nedostatek je zřejmé, že postavení Vaclíka jako tvůrce českých obrazů Černohorců se v mnoha ohledech liší od většiny dalších tvůrců tohoto obrazu. Vaclíkovi znalosti černohorských poměrů byly ve srovnání s naprostou většinou

² Dostupnější dnes patrně v novějším černohorském překladě, viz Jan Vaclík: *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, prevela Marina Vukićević, Podgorica 1996.

³ Monografii o atentátu, jeho příčinách a historických interpretacích představuje studie Momčila Šaletiće: *Ubiše knjaza*, Cetinje-Podgorica 2004.

⁴ Václav Žáček: *František A. Zach*, Praha 1977.

⁵ Např. Vratislav Černý: „Jovan Vaclík (Čeh na službi u Crnoj Gori),“ *Zapisi XII*, Cetinje 1933, 129–133, o Vaclíkově činnosti se také v různé míře objevují zmínky v pracích černohorských a dalších jihoslovanských historiků, zabývajících se obdobím 50. a 60. let 19. století. V českých odborných publikacích je Vaclíkova aktivita ve prospěch Černé Hory zpracována v rámci celkového kontextu česko-jihoslovanských vztahů v díle V. Žáčka a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, Praha 1975, zejména na stranách 359–362 a 366–368.

příslušníků českého národa jeho doby mnohem hlubší a vycházely z dlouhodobých přímých zkušeností. V době svého působení v Černé Hoře, zejména v první polovině 60. let 19. století, psal Vaclík o nejnovějších událostech v zemi poměrně pravidelně a informoval tak jejich čtenáře přímo o aktuálním dění. Tyto původní zprávy, publikované převážně v *Pražských novinách*, později v *Času a Národních listech*, však tvořily pouze jednu stránku v rámci jeho rozsáhlých pročernohorských aktivit, a to stránku jistě ne nejdůležitější. Vaclík zároveň musel brát ohled na své postavení – do českých listů psal jako černohorský politik a diplomat, nikoli z pozice českého vlasteneckého spisovatele a publicisty, jak bylo tehdy obvyklé. Texty, jež Vaclík v českém prostředí o Černohorcích publikoval, se převážně týkaly politické, diplomatické a vojenské problematiky a byly také politickými cíly motivovány.

Základní cíle Vaclíkovi politické činnosti obsahuje jeho neznámější text o černohorské suverenitě, *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Cílem této informativní brožury bylo přesvědčit politickou elitu evropských států o nutnosti formálního uznání černohorské nezávislosti. Vaclíkovi argumenty byly z velké části historické. Vaclík je čerpal jak z prací tehdejších jihoslovanských historiků – příslušníků tzv. „vlastenecké“ historiografické školy,⁶ tak z dokumentů cetinjských archivů. Vzhledem k nízké vědecké úrovni tehdejší jihoslovanské historiografie tak přebral četné nepřesnosti a dominantní nacionálně-romantický výklad, při archivní práci pak někdy nedokázal rozlišit originály od padělků. Těžko však můžeme Vaclíkovi vyčítat, že v tomto ohledu nepředběhl svou dobu.

Černá Hora je ve Vaclíkově interpretaci následnicí středověkého srbského státu. Opakuje tak tradiční legendu, podle níž představovaly nepřístupné černohorské hory útočiště pro ty srbské válečníky a poddané, kteří se odmítali smířit s tureckou nadvládou a byli odhodláni nadále pokračovat v boji. Důkazem jsou mu přitom i texty lidových písní. Potomci těchto uprchlíků, Černohorci, také skutečně po mnoho staletí úspěšně odolali neustálému osmanskému tlaku. „*Jejich horská země byla takřkajíc křesťanskou oázou mezi jihoevropskými zeměmi, které Turci zpustošili; na březích jižního Jadranu zůstala stát stejně pevně, jako pyramidy v afrických pouštích.*“⁷ Tato dlouhodobá rezistence nepředstavovala hodnotu jen sama o sobě. Vaclík interpretoval černohorskou roli v evropských dějinách v terminologii antemurální mytologie. Černohorci tak

⁶ Podle překladatelky a editorky Mariny Vukičević je ve Vaclíkově textu patrný zejména vliv prací vladyky Vasilije Petroviće, Sima Milutinoviće, Milorada Medakoviće, Dimitrije Milakoviće a Aleksandra Andriće.

⁷ Jan Vaclík: *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, 29.

získali velké zásluhy při obraně křesťanství a civilizace, jelikož neustálým oslabováním turecké moci přispěli k definitivnímu zastavení osmanské expanze koncem 17. století.

Černá Hora představovala podle Vaclíka přirozený teritoriální celek jak ze zeměpisného hlediska, tak vzhledem ke své národnostní, náboženské a společenské kompaktnosti. Publicista v černohorských službách ovšem nehovořil ani tak o Černé Hoře v hranicích, které existovaly v době, kdy psal svou brožuru, nýbrž spíše o Ivangebovině. Tak byla zvána oblast, které v předosmanském období vládl Ivan Crnojević, známý též jako Ivan-beg. V přeneseném slova smyslu představoval pojem Ivanbegovina ideál Černé Hory, teritoriálně rozšířené o rovinaté oblasti a přístup k moři. V prosazování této myšlenky Vaclík naprosto souzněl s teritoriálními aspiracemi a politickým myšlením svého zaměstnavatele, knížete Danila, který obnovu Ivanbegoviny spolu s rychlou modernizací a centralizací země vytýčil jako hlavní cíle své vlády.⁸ Uznání legitimacy vlády dynastie Petrovićů Njegošů na základě staleté kontinuity (od roku 1697) a spontánní vůle lidu bylo jedním z cílů Vaclíkova knihy a zároveň jedním z argumentů, svědčících ve prospěch nezávislosti a vnitřní stability malého knížectví.

Velkou část brožury věnoval autor dokazování, že černohorská státní moc, vykonávající faktickou suverenitu nad jasně definovatelným územím a obyvatelstvem, vystupovala rovnoprávně také na mezinárodním poli. Mnohokrát tak například uzavírala mírové dohody a smlouvy o rozhraničení a černohorští představitelé běžně jednali se zástupci okolních států a vzdálenějších velmocí, což podle Vaclíkova mínění podrývalo tvrzení Cařihradu o tom, že Černá Hora tvoří integrální součást osmanské říše. V obecnější rovině pak Vaclík apeloval na zásady mezinárodního práva, politické racionality a humanismu, které měly velmoci vést jednoznačně k deklarativnímu uznání černohorské nezávislosti jako stavu, který již fakticky dávno existoval. Vaclíkova brožura v tomto ohledu nebyla okamžitě úspěšná a sám její zadavatel, kníže Danilo, se oficiálního mezinárodního uznání nezávislosti své země nedožil. Rozvoj geopolitické situace v Evropě a východním Středomoří dal však po dalších dvou desetiletích Vaclíkově argumentaci přeci jen zapravdu.

Básník Vítězslav Hálek navštívil Černou Horu roku 1865 v rámci cesty po východním Středomoří a Balkánském poloostrově, která vedla nejprve přes Terst a podél dalmatského pobřeží. Z Černé Hory pokračoval Hálek dále na Korfu a do

⁸ Blíže viz např. Živko M. Andrijašević: „O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila),“ „In: *Matica*, br. 2, god. I, Podgorica 2000, 105–127; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore*, Podgorica 2006, 185–192 (kapitola „Obnova Ivanbegovine“); Šerbo Rastoder et al.: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 3 Č-J, Podgorica 2006, 701 (heslo „Ivanbegovina“).

Cařihradu, odkud se vracel přes balkánské vnitrozemí. Dojmy z Černé Hory a dalších navštívených destinací, zejména Cařihradu a Srbska, uveřejňoval Hálek téhož roku a sporadicky také v následujících letech v *Květech* a *Národních listech*. Obraz Černé Hory, který ve svých cestopisných črtách prezentoval, se skládal z víceméně ustálených elementů, jež se v českém prostředí objevovaly jak před jeho cestou, tak i po ní. Patrně nejvlivnější český básník 60. a 70. let 19. století je na základě vlastních zkušeností obohatil o srovnání s dalšími balkánskými národy. Poněkud překvapivě nešlo u Hála o Turky, nýbrž o Řeky (Krét'any) a Srby z autonomního srbského knížectví.

Hálek, který do Černé Hory doputoval přes Boku Kotorskou, bydlel v Cetinji u knížecího sekretáře Jana Vaclíka na „*návsi*“, tj. jediném cetinjském náměstí. Vaclík mu byl nápomocen při poznání černohorského prostředí. Dominantní postavou a faktickým vládcem Černé Hory nebyl v této době ještě mladý kníže Nikola, nýbrž jeho otec, vojvoda Mirko. Hálek Mirka označil za nejprostšího a nejryzejšího Černohorce, s nímž se setkal. S knížetem Nikolou hovořil Hálek spíše o umění (Nikola v té době zpracovával stejnou látku, která byla námětem Hálkovy divadelní hry z roku 1862 – historický příběh o životě středověkého srbského vladaře, krále Vukašina). Nejznámějšími Černohorci v českých zemích byli podle Hála v polovině 60. let vojvoda Mirko a Luka Vukalović. Básník proto představil svým čtenářům dalšího černohorského junáka, Krca Petroviće. Krco Petrović podle něj zosobňoval spojení udatnosti a básnictví: „*poznal jsem v něm jednoho z nejveselejších junáků, mysl bodrou, ducha přímého, pravou to duši slovanskou. V bitvě odvážný, doma veselý; v bitvě krev, doma víno a zpěv.*“⁹

Protiturecké povstání „Kandiotů“, tj. Krét'anů, vedlo v roce 1866 Hála ke glorifikaci černohorských bojových schopností. Hrdinství „*našich černohorských pobratimců*“ převyšovalo podle Hála vojenské výkony Kandiotů především proto, že bylo prakticky všeobecné. Boje s Turky byly v Černé Hoře konstantním jevem a hrdinstvím se nevyznačovali pouze výjimeční jednotlivci, nýbrž skoro všichni Černohorci. Udatnost v boji podporoval hodnotový systém černohorské společnosti, v níž tato vlastnost tvořila nejdůležitější hodnotu. „*Co se týče opovrhování jich životem, jest až báječné. Ukázali mi v Cetyni jednoho Černohorce a mluvil jsem s ním, který za poslední války zabil 37 Turků, ale ne z naspů (neboť takové střely se nepočítaly), nýbrž za rozličných výpadů. ... V Cetyni mi ukázali jednu ženu, která se s mužem chtěla dát rozvést,*

⁹ 328–329.

poněvadž po celou válku nezabil ani jednoho Turka a ženy ostatní prý se jí smějí, že už to nemůže ani vydržet.“¹⁰

Hrdinství, junácká poezie a neustálé vyprávění o válce a zbraních tvořily podle Hála duchovní svět Černohorců, fyzicky je však obklopovaly „*jen skály a chudoba*.“ Básník ovšem Černohorce představil také jako pracovitě zemědělce: „*Jeť to až dojemné, kde Černohorci mají pole. Ve skále je dolík, veliký jako psací stolec; k tomu dolíku musí se po provazech, po žebřících, aneb že muž muži stoupne na ramena. V dolíku tom zachytilo se během časů něco půdy – půdu tu osil Černohorec*.“¹¹ Zatímco Černohorce představil Hálek českému publiku jako pracovitě a ušlechtilé hrdiny, Srby ze srbského knížectví prezentoval naopak jako lenivé a k práci lhostejné. Srbové sice na rozdíl od Černohorců disponovali množstvím úrodné půdy, laxně však prý obdělávali jen tolik země, kolik stačilo k holému přežití s výmluvou, že by obdělaná pole mohli zpusťšit Turci. Hálek poukazoval na to, že v černohorském případě by podobná výmluva mohla platit tím spíše „*a přece povází-li člověk, s jakou pečlivostí, s jakým potem a namáháním vzdělávají sobě každou hrstku hlíny v skalách často nejneprístupnějších: musí tuto lenivost a nedbalost Srbů zatratit, která z nejúrodnější půdy dělá poušť*.“¹² Hálek tak ve svých cestopisných črtách jako jeden z prvních českých autorů popsal černohorský vztah k práci, zejména k zemědělství, téma, které se mělo v následujících desetiletích v českých obrazech Černohorců objevovat velmi často. Problém černohorské pracovitosti, případně lenosti, viděli někteří čeští autoři (Holeček, Kuba, Černý) podobně jako Hálek, zatímco jiní (Dvorský, Houžvic) jej prezentovali zcela opačně a Černohorce propsali jako všeobecně líné až práce se štítící.

V této souvislosti stojí za zmínku, že Vítězslav Hálek ve srovnání s Černou Horou kriticky komentoval nejen vztah Srbů k zemědělství, nýbrž odsoudil také mnoho dalších jevů, s nimiž se v Srbsku setkal. Jeho cestopisné črty o Srbsku se řadí mezi nejkritičtější české texty, věnované této jihoslovanské zemi v 19. století. Český pohled na jižní Slovany byl podle Hála všeobecně velice pozitivní bez ohledu na realitu a rozdílnou situaci v různých jihoslovanských zemích. Srbsko však podle něj ve skutečnosti charakterizovala rozbujelá byrokracie, všemocná žandarmerie, všudypřítomné donašečství a negativní vztah k cizincům včetně Čechů a Jihoslovanů, žijících mimo srbské knížectví. Ve srovnání se Srbskem se tedy Černá Hora jevila jako

¹⁰ 316–317.

¹¹ 326.

¹² 260

ideální, nezkažená a čistá země, obývaná Čechům přátelsky nakloněnými hrdiny, pilnými rolníky a lidovými básníky. Černohorci ovšem mohli v pravém slova smyslu existovat pouze v dramatických přírodních kulisách rodné země. Tísnivě na Hála zapůsobilo setkání s černohorskými vystěhovalci v hlavním městě osmanské říše. „*Jest jich tam několik set a podělkují tam asi jako u nás drátaři. Jsou tam bez domova, bez hrdosti a bez samostatnosti: sluhové svých vrahů.*“¹³

Negativně posuzoval Hálek dva jevy černohorského života – špatné postavení černohorských žen a velký vliv pravoslavné církve. Žena byla podle Hála v černohorské společnosti považována za služku, ba přímo otrokyni vlastního muže. Hálek toto postavení přičítal tureckému vlivu a doufal, že jižní Slované dokáží tento „*nešvar naprosto ze sebe vyvrhnout.*“¹⁴ Kritika pravoslavných popů vyvěrala u Hála z jeho antiklerikalismu a obecně skeptického pohledu na organizované náboženství: „*hierarchové všech církví budou asi na jedno kopyto a v církvi pravoslavné ohražují se právě takovými příkopy nepřístupnosti a nedotknutelnosti jako jinde. Před patriarchou cetynským na příklad každý musí pokleknout, pak mu políbí lem roucha a pak zase v důstojné vzdálenosti od něho zůstane klečeti. Co na tom upřímnosti, ovšem nevím, tolik ale vím, že biskupové pravoslavní umějí také velmi dobře strážat své ovčičky a že jest jim co pastýřům velmi dobře při bídě těchto oveček.*“¹⁵

Ne všichni čeští autoři byli ve svém pohledu na pravoslavnou církev a její úlohu v černohorské společnosti tak kritičtí jako Hálek. Mnozí z nich měli tendenci vidět v pravoslaví a zvláště jeho černohorské formě jednoduchou a upřímnou lidovou víru, která udržovala národní povědomí a bránila tak černohorskou společnost před cizími vlivy, ať již šlo o Turky a islám či méně násilnou infiltraci západních myšlenek. Mýtus nepřetržitého černohorského odporu proti Turkům sváděl pochopitelně k zjednodušujícímu pohledu na Černohorce jako hrdinné obránce křesťanství. Tyto představy však v českých obrazech Černohorců hrály spíše marginální roli. Uchování autochtonní kultury, tradičních hodnot a státní nezávislosti znamenalo pro české autory víc, než elementy náboženského konfliktu. Žádný z analyzovaných autorů každopádně nehledal u Černohorců ani v širším jihoslovanském a balkánském prostoru náboženskou obrodu nebo mystiku, ale především tradiční národní a kulturní hodnoty.

¹³ 224.

¹⁴ Vítězslav Hálek: *Cestopisy. Články z let 1861–1874 (spisy IX)*, Praha 1925, 359.

¹⁵ 361.

Básnické dílo českožidovského spisovatele Siegfrieda Kappera (1820–1879) představuje příklad další literární formy, která formovala český obraz Černohorců: ohlasy jihoslovanské poezie. Kapper se s jihoslovanským folklórem seznámil za studií medicíny ve Vídni a poté během pobytu v chorvatském Karlovari, kde koncem 40. let 19. století působil jako lékař. V následujících desetiletích vydával Kapper jak překlady lidové poezie jižních Slovanů,¹⁶ tak vlastní básně, které volně rozvíjely podobnou tematiku. Poetické ohlasy, inspirované černohorským prostředím, shrnul ve sbírce *Gusle*.¹⁷ Náměty celého cyklu tvoří klasická témata, známá z černohorské lidové poezie, mezi něž patří např. svatba Maksima Crnojeviće a tematika „vyvraždění poturčenců,“ dobře známá z Njegošova *Horského věnce*. Kapperovy ohlasy čerpají především z takových témat, která vyjadřovala myšlenky o statečné obraně Černohorců proti cizím utlačovatelům v souladu s rozšířenou antemurální představou o Jihoslovanech jako hrázi, bránci v různých historických dobách Evropy a především ostatní Slovany před nepřátelskými útočníky. V případě Černohorců šlo o permanentní válku „malé hrstky hrdinného lidu, jenž bezmála již pět set let se ... brání útoku dvou velikých a mocných národů, Turků a Vlachů.“¹⁸ U Jihoslovánů obecně pak Kapper nacházel vliv starého Řecka a četné analogie s antikou. Kapperovi Jihoslované, jejichž nejkryštalnější vtělení představovali Černohorci, byli „národem války a energie: silní, jadrní, rozhodní, prostí, vytrvalí a obeznámení se smrtí.“¹⁹

Mnohem volněji a lyričtěji pracoval Kapper s jihoslovanskou tematikou ve svých *Pohádkách přímořských*, jejichž dějištěm je mytizovaný prostor jihovýchodní části jadranského pobřeží, oblasti ležící zhruba mezi Dubrovníkem a Dračem a zahrnující tedy také Černou Horu. Kapperovy pohádky obsahují četné černohorské motivy, není však mezi nimi prakticky ani stopa po obrazu Černohorců, který dominoval jeho básnickým ohlasům, snad s drobnou výjimkou fyzické charakteristiky mladého rybáře Petra Roganoviče z pohádky *Spaní* („postava pevná, tuhá jako kus skály na té Černé Hoře, opálený jako pašův mouřenín na sarajevském hradě...“²⁰). Navzdory ukotvení příběhů v konkrétních zeměpisných kulisách (Boka Kotorská, Risan, Bar, Kotor, Budva, Černá Hora apod.), použití reálných či jihoslovanským prostředím inspirovaných jmen (Zorka, Talas, Roganovič, Zaboravilac, Nelagana apod.) a některých dějepisných

¹⁶ Viz Siegfried Kapper: *Zpěvy lidu srbského*, Praha 1874.

¹⁷ Siegfried Kapper: *Gusle. Ohlasy černohorské*, Praha 1882.

¹⁸ Tamtéž, 192.

¹⁹ *Výběr ze spisů Siegfrieda Kappera*, uspoř. Jan Krejčí, Praha 1921, 92.

²⁰ Siegfried Kapper: *Pohádky přímořské*, Praha 1998, 73 (první vydání 1873).

referenci („za panování posledního jemnostpána dóžete benátského,“ francouzský „dženerál Marmundžija“), jde skutečně o pohádkové příběhy, v níž všechny zmíněné reálie hrají jen druhořadou roli. Pohádky o princezně, která odmítá ženichy, až si pro ni nakonec přijde smrt, o rybě měnící se v dívku, mořské panně či vládci moří Talasovi tvoří v rámci vývoje českého obrazu Černohorců, Jihoslovanů a Balkánu v 19. století osamocený pokus o naprosto volné a fantaskní využití tohoto prostředí, který jiní autoři dále nerozvíjeli.²¹

Černohorci se spolu s dalšími Jihoslovany objevují také v poezii Elišky Krásnohorské. Krásnohorská napsala pod vlivem dramatických událostí na balkánském poloostrově v 70. letech 19. století sbírku *K slovanskému jihu*. Jihoslované hrají v její vizi roli obránců ostatních Slovanů či snad přímo celé Evropy („vy za nás hynuli jste v boji odvěkém“²²). Zkaženému a podlému evropskému Západu, který nechápe jejich oprávněné národní požadavky, mohou Jihoslované sloužit jako učitelé opravdovosti, odvahy a čistoty. Ve sbírce se objevují básně s obecně jihoslovanskými tématy bez přesně lokalizovaného dějiště vedle básní zasazenými do bulharských, černohorských, hercegovských nebo cařihradských reálií. Básně, které se váží přímo k Černohorcům, jsou většinou epické. Autorka se stylizuje do skromné pozice „severního barda“ a své básně označuje za výtvoř, které nedosahují poetické síly samotných jihoslovanských lidových zpěvů. Jejím cílem tedy není nahradit autentický hlas slovanských obyvatel Balkánu ani jej imitovat, nýbrž vytvořit velice volné ohlasy a vlastní básnické asociace.

V alegorické básni *U Plitvických jezer* vyjádřila Krásnohorská své představy o slovanské jednotě a vzájemné mezislovanské solidaritě. Na břehu Plitvických jezer se v neurčité době setkávají představitelé slovanských národů: Rus, Srb, Polák, Čech, Hercegovce, Slovák i „křepký junák Černé Hory.“ Čechův hovor svérázně osvětluje kořeny dobového českého zájmu o jižní Slovany. Čech popisuje ostatním Slovanům historii a současnost svého národa, který měl podle něj slavnou minulost, zahynul a pak opět vstal z hrobu. Zmrtvýchvstání však automaticky neznamenalo obnovu staré slávy. Češi 19. století žijí fádním, neheroickým životem, soustředění na drobné problémy a nepřilíš inspirativní, namáhavé a nekrvavé vymáhání svých kolektivních práv: „národ

²¹ Tato jediná Kapperova prozaická práce napsaná v češtině se ostatním textům z období před I. světovou válkou, analyzovaným v této práci, vymyká také tím, že byla jako jediná z nich znovu vydána ve druhé polovině 20. století (nepočítáme-li publikaci Holečkových *Černohorských junáků* z 50. let a relativně početné černohorské překlady českých cestopisně-etnografických prací).

²² Eliška Krásnohorská: *K slovanskému jihu, básnické spisy III.*, Praha 1920, 6 (první vydání 1880).

někdy Božích bojovníků/ v chabé zápasí jen stínů hře.“ Boj jižních Slovanů proti Turkům je ovšem mnohem romantičtější a „skutečnější,“ což vede Čecha k tomu, aby se přidal na jejich stranu a prožil tak autentický, opravdový život: *„Hoj, tož u vás, bujných sokolíků,/ ještě platna krev, jež vzdorně vře,/ ještě srdce zápal, ducha vřelost,/ vůle nezdolnost a ruky smělost/ junácky jsou vítanými hosty,/ ještě čin a síla jsou zde ctnostmi! / Nač mi doma vláčet řetěz líný,/ bezkrvý jak stín jen srážet stíny?/ Zde mi život vroucí, rychlotepí/ ještě skvosten, an se v oběť klade;/ zdeť mi úkol, sladký krvi mladé:/ zápas reků velebný a lepý!“*²³ Polák lituje, že v jeho vlasti došlo k pŕtkám mezi bratry (tj. polsko-ruskému antagonismu), zatímco „*Černé Hory volný syn*“ slouží jako poukaz na důležitost jednoty. Rozdíl mezi leckdy jen křehkou jednotou černohorských kmenů v boji proti Turkům a nesrovnatelným vztahem mezi Poláky a Rusy v podmínkách rozděleného Polska a carského absolutismu se do poetické úvahy Elišky Krásnohorské nikterak nepromítl. Černá Hora je zde vzorem pro všechny ostatní, je slovanskou pevností, kterou hájí nezdolní a vždy svorní bohatýři. Kdyby se všechny „*slávské kmeny*“ chovaly stejně, slovanskému vítězství nad nepřáteli by již nic nestálo v cestě. Primát ovšem mezi Slovany patří Rusům – je to právě „*starješin*“ Rus, který na konci básně zavelí k útoku. Při něm všichni zahynou a zmizí beze stopy.

Obraz Černohorce jako svobodného, čistého, upřímného a pro ženy atraktivního slovanského bojovníka obsahuje také báseň *Morlákovy perly*. Morlák, tj. pravoslavný Hercegovec, si chce vzít Hercegovku, která však miluje „*volného sokolíka*“ – černohorského junáka. Uražený Morlák se rozhodne ženu unést ještě předtím, než se vdá za Černohorce. Číhá na ni na skále „*hadu podoben či ještěru; / v nejtemnější duši prohlubině/ odkájí si pomsty příšeru.*“²⁴ Pomůže mu nepravděpodobná náhoda – Černohorec, raněný Turky, se skryje v Morlákově chatě. Netuší, ke komu se dostal a nechá po Morlákovi vzkázat, že pro své zranění nemůže přijít na plánovanou svatbu. Morlák jede naoko vyřídít jeho vzkaz a místo toho dívku unese. Hercegovka záhy poznává, že ji Morlák unáší na Černohorcově koni. Domnívá se, že Morlák Černohorce zabil a pobídne proto koně ke skoku do propasti. Ten skočí, ale propast kupodivu mine. Morlák si v tu chvíli rozmyslí své nekalé plány, zaveze dívku ke snoubenci a požehná svatbě. Tím je rozkol v bratrských řadách zažehnán, Morlák se dobrovolně zřiká své lásky a odchází do hor, aby „*s tureckou kulkou tam svatbu měl.*“²⁵

²³ Tamtéž, 51–52.

²⁴ Tamtéž, 35.

²⁵ Tamtéž, 41.

Krásnohorská, jedna z průkopnic ženské emancipace v českých zemích, zobrazila ve svých básních, věnovaných Jihoslovanům, také ženské hrdinky. Některé z nich jsou sice morálně pevnými, avšak spíše pasivními postavami, jejichž osud určují vnější okolnosti, přesněji mužský svět a jeho konflikty, jak jsme viděli v předchozím případě. Podobně je v básni *Bulharské vánoce* mladá dívka Božana odvečena třemi Turky. Její malý bratr si na Turky netroufá zaútočit a místo toho zabije jataganem aspoň Božanu, aby nepadla do poroby. Stařec, jejich děd, tento čin schvaluje a vnukovi odpouští. Jindy je však žena aktivní pomocnicí mužů nebo přímo přebírá jejich roli. V lyrické básni *U pramene* se setkáváme s dívkou, která nese do hor náboje pro svého milence, „*hajduka turkobijce.*“ V básni *Bojovnice* zase dívce rodina domlouvá, aby zůstala doma, když muži táhnou do boje, protože Bůh jí dal ženský osud. Dívka si však účast v boji vyvzdoruje a může se nakonec tažení účastnit. V neposlední řadě se žena objevuje také v roli matky. Jelikož jde o černoorskou matku, snad vzhledem k ustáleným představám nepřekvapí, že se jedná o matku tvrdou a přísnou. Černohorka z básně *Černoorská kolébavka* klade nemluvně na skálu, aby jej otužila. Sama skála se nad ním ustrne a prozradí matce, že se uvnitř ní skrývá zlato, z něhož může vyrobit zlatou kolébku. Černohorka to odmítne. Nakonec začne dítě houpat sama skála, načež jej přísná matka raději vezme do svého náručí. Skála nakonec své úsilí vzdává a obdivně se vyjadřuje o tvrdosti černoorské výchovy: „*Odchovala bych v něm sílu, / vzdor a zápal ve svém družství, / ale matka Černohorka / ještě víc v něm ztuží mužství!*“²⁶

Černohorci jsou tedy u Krásnoorské krystalicky čistým, ničím neposkvřeným vtělením pozitivních vlastností Jihoslovanů. Pozitivním adjektivům by při charakterizaci jejich černoorských junáků asi dlouho nebyl konec. Co však Krásnoorskou k vytvoření takového pozitivního stereotypu vedlo? Krásnoorská, glorifikátorka Černohorců a dalších Jihoslovanů, musela být sama nejprve příjemkyní podobných obrazů, než se sama stala jejich tvůrkyní.

Krásnoorská sama zachovala svědectví o pramenech své inspirace v dopise, adresovaném Ferdinandu Strejčkovi. V mládí ji podle vlastních slov ovlivnilo setkání s malířem Josefem Huttarym, který byl často hostem její rodiny. Huttary, jenž navštívil Černou Horu spolu s Jaroslavem Čermákem, vyprávěl při domácích besedách o svých zážitcích a přinášel na ukázkou také suvenýry, které si z cesty přivezl: zbraně, šperky, kroje a vlastní kresby. Od té doby cítila Krásnoorská k Černohorcům a Jihoslovanům

²⁶ Tamtéž, 62.

obecně silný pozitivní vztah. V době zvýšeného zájmu české společnosti o události na Balkáně v polovině 70. let se autorka rozhodla psát básně s tematikou jihoslovanských protitureckých bojů. „*Velkých příprav jsem k tomu neměla. Na jihu jsem nebyla, měla jsem v upomínce jen díla Čermákova a Huttaryovo vypravování, znala jsem, co u nás napsal Konstantin Jireček, co Holeček, četla jsem zprávy současné v novinách, i také ruských a bulharských, které mi půjčoval Josef Jireček – a před očima jsem stále měla tvář a postavu krásné dívky Eky Goranovy, Bulharky z pražské vyšší dívčí školy, jež se stala učitelkou v domově svém a tam ji ve škole Turci rozsekali ... Zkrvácený obraz krásné děvy, barbarsky skolené v službě kultury – to byla představa, která ode mne neodstupovala po celou dobu bojů.*“²⁷ Osobní vztahy – vzpomínka na vyprávění malíře Huttaryho a přátelství s budoucí bulharskou učitelkou – hrály tedy v krystalizaci představ o jižních Slovanech v imaginaci Elišky Krásnohorské klíčovou roli. Další podíl tvořila recepce informací z literatury a denního tisku.

Vliv osobních kontaktů na rozvoj představ o jihovýchodní Evropě a obecněji o světě za hranicemi českých zemí nelze v žádném případě podceňovat. Týkal se zejména stále relativně nevelké, četnými vazbami provázané české vlastenecké elity, zejména pražské. Ve vztahu k Jihoslovanům hrály úlohu informátorů a všeobecně uznávaných autorit ty osobnosti, které měly hlubší vztah a zkušenosti s jihoslovanským prostředím a často na balkánském poloostrově působili dlouhodobě. Mezi takové autority patřili v české společnosti například Jan Vaclík, František Zach, Josef Holeček nebo balkanista Konstantin Jireček. Osobní vliv těchto a dalších osobností na rozvoj pozitivního vztahu české vlastenecké elity vůči Jihoslovanům je nepopíratelný, nelze jej však pochopitelně zcela přesně rekonstruovat. Částečným dokladem jsou dochované dopisy, v nichž znalci Jihoslovanů informovali další představitele české kulturní a politické elity o důležitých, většinou aktuálních otázkách jihoslovanského vývoje. Vliv bezprostředních osobních vztahů, setkávání, přátelských rozhovorů a podobně můžeme zaznamenat spíše jen nepřímou, zejména z memoárové literatury nebo jiných dobových zmínek podobných vzpomínce Krásnohorské na přátelský vztah s malířem Huttarym. Od 70. let byly v české společnosti v tomto směru určující zejména osobnosti Josefa Holečka a Konstantina Jirečka. Oba fungovaly pro širší okruh svých známých jako zprostředkovatelé kontaktů a informací o různých oblastech Balkánu – Bulharska a Srbska v případě Jirečka, Černé Hory a širší dinárské oblasti v případě Holečka. „Z

²⁷ Drahomíra Vlašínová: *Eliška Krásnohorská*, Praha 1987, 62–63.

*Jirečkových zápisků vyplývá, že se u něho zastavilo každoročně mnoho Jihoslovanů, i z obchodnických a jiných kruhů, kteří třeba i jen Prahou projížděli. Přinesli pozdrav, knížku od přátel, prosbu o pomoc, nebo jen porozprávěli o současných poměrech v Srbsku. Jireček i Josef Holeček o tom opět vyprávěli v novinářských, akademických i v politických kruzích.*²⁸

V případě Černé Hory a Černohorců hrál zejména v 60. letech důležitou úlohu zprostředkovatele Jan Vaclík, který usnadnil poznání černohorského prostředí například Jaroslavu Čermákovi a Vítězslavu Hálkovi, o aktuálním černohorském dění informoval širší veřejnost častými články v tisku a širší okruh svých přátel též v soukromých dopisech. Od 70. let 19. století si podobné renomé vybudoval Josef Holeček, jehož klíčový vliv na vytváření tradicionalistického obrazu Černohorců různými prostředky je více než evidentní. Mezi poněkud kuriózní využití Holečkových schopností patří také jeho role při určování autentických Černohorců v případech, kdy došlo k podezření, že se za Černohorce mezi Čechy někdo vydává falešně. Na přelomu 19. a 20. století přejal některé atributy uznávaného znalce Černohorců Vratislav Černý. Svůj vliv měla nepochybně také sdílená osobní zkušenost dalších českých návštěvníků Černé Hory, jejichž počet postupně před I. světovou válkou narůstal.

Tištěné slovo a také vizuální reprezentace, kterými bylo často provázeno, představuje samozřejmě mnohem rozšířenější prostředek šíření a recepce obrazu Černohorců a dalších Jihoslovanů. V 60. a 70. letech nebyla česká politická elita dostatečně silná, aby úspěšně prosadila hlavní body svého politického programu. Navzdory politickým otřesům a změnám, mezi něž patřila například rakousko-pruská válka z roku 1866 a dualizace říše z roku 1867, se ani vnitřní poměry v monarchii nezměnily natolik, aby vládnoucí elity musely českým státoprávním požadavkům ustupovat. Tato situace se v rámci českého národního hnutí projevila poklesem politické aktivity a jistou frustrací z nedostatku úspěšného politického vyžití v širší veřejnosti. Tyto okolnosti se promítly do akcentování významu kulturního a zvláště literárního dění, které ostatně bylo ve středu zájmu české společnosti po velkou část 19. století. Právě na přelomu 60. a 70. let vycházely v českém prostředí četné překlady a ohlasy jihoslovanských lidových písní, které budily zájem pro své romantické, národní i dobrodružné a pro Čechy exotické prvky. „*Nesčetné komentáře a poznámky v tisku i samotný obsah těchto prací však zdůrazňují, že byly považovány za problematiku velmi blízkou, patřící přímo do okruhu*

²⁸ Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 400.

národního zájmu.“²⁹ Toto konstatování se pochopitelně týká také tvorby cestopisného rázu a aktuální, převážně politické problematiky, která se často objevovala na stránkách českých periodik. Vnímaná blízkost jihoslovanských témat byla do velké míry podmíněna široce rozšířenou představou o jednotném původu a vzájemné blízkosti slovanských národů.

V tomto společenském klimatu vzbudily velkou pozornost české veřejnosti zprávy o vypuknutí protitureckého povstání v Hercegovině.³⁰ Tato zpráva spíše lokální událost vyvolala velkou diplomatickou odezvu v celé Evropě, protože se předpokládalo, že může ve svých důsledcích destabilizovat situaci na celém Balkáně a vést k novému rozdělení území slábnoucí osmanské říše v této oblasti. K tomu také skutečně došlo. Sousední Černá Hora a podobně též Srbsko zaujaly vůči povstání, které potenciálně slibovalo teritoriální rozšíření obou zemí na úkor Turecka, pozitivní postoj. Z obou zemí, ale také z území Rakouska-Uherska a z dalších států, přicházeli hercegovským povstalcům na pomoc dobrovolníci. Mezi nimi bylo také několik Čechů. Pro české listy průběh povstání sledovali zvláštní zpravodajové, mezi nimi také romantický spisovatel a dobrodruh Bohumil Havlasa³¹ a Josef Holeček. V roce 1876 došlo k černohorsko-turecké a srbsko-turecké válce, téhož roku vypuklo povstání v Bulharsku, v letech 1877 a 1878 pak proběhla válka rusko-turecká. Bouřlivý vývoj na Balkáně vedl v roce 1878 k okupaci Bosny a Hercegoviny Rakouskem-Uherskem, k uznání nezávislosti Srbska, Černé Hory a Rumunska a jejich územnímu rozšíření.

Černá Hora vyhlásila po několika měsících podpory hercegovským povstalcům a narůstajícího napětí válku Turecku v červnu 1876. Hlavní útok černohorských vojsk se soustředil na Hercegovinu, kde došlo ke kooperaci válečných akcí s místními povstalcí. Konsolidace tureckých vojsk v oblasti a nedostatečné zásobování vedlo k ústupu Černohorců zpět na vlastní území, kde došlo 28. července k bitvě na Vlčím dolu (Vučji do), v níž Černohorci porazili turecké vojsko pod vedením Muktara paši. Další černohorské operace směřovaly k jihu, směrem k Podgorici a Albánii. V zimě vládlo na balkánské frontě příměří, které bylo přerušeno v dubnu 1877 po ruském vyhlášení války Turecku. Osmanská říše se pokusila zlikvidovat černohorskou frontu dříve, než Rusko stihne mobilizovat a zasáhne výrazněji do průběhu války. Turecká vojska postupovala na černohorské území ze severu i z jihu. Oběma armádám se podařilo spojit,

²⁹ Žáček, *Češi a Jihoslované v minulosti*, 376.

³⁰ K problematice černohorské účasti v hercegovském povstání a následné války viz Mirko S. Radoičić: *Hercegovina i Crna Gora 1875–1878*, Nevesinje 1966.

³¹ Viz Bohumil Havlasa: *Divokou Hercegovinou*, Praha 1928.

k plánovanému útoku na Cetinje však neměly dost sil a po průniku ruských vojsk za Dunaj byla velká část těchto oddílů převelena do Bulharska. Černohorci v této situaci obsadili Nikšić na severu a zaútočili také směrem k moři, kde po dlouhém obléhání dobyli v lednu 1878 město Bar. Na základě berlínské mírové dohody připadla Černé Hoře úrodná oblast zetské roviny s Podgoricí, město Nikšić s menší částí Hercegoviny, úzký přímořský pás v okolí Baru a některé hornaté oblasti na severovýchodě. Místo přislíbené plavskogusinjské kotliny, kde místní muslimské obyvatelstvo dokázalo černohorským útokům a pokusům o připojení úspěšně odolávat, získal černohorský stát v roce 1880 na úkor turecké říše přímořské město Ulcinj, osídlené převážně Albánci. V těchto hranicích existovala Černá Hora, knížectví o celkové rozloze 9475 čtverečních kilometrů, až do dalšího územního rozšíření po balkánských válkách v letech 1912–1913.

Sympatie české veřejnosti byly v tomto konfliktu jednoznačně na straně hercegovských povstalců, Srbů, Černohorců, Bulharů a Ruska. „*Ve všech společenských i politických vrstvách ... zavládlo nadšení pro protiturecký boj. Nadšení většinou nekritické, místy až fanatické, v němž bylo mnoho obrozensko-slovanské romantiky i politické demagogie do vlastních řad i demonstrativních gest vůči Vídni.*“³² Tato atmosféra se projevila ve výrazném zvýšení nákladu českých novin. Podle dobových svědectví přitahovaly v první fázi balkánského konfliktu pozornost zejména reportáže z bojiště a další články Josefa Holečka, zpravodaje *Národních listů* a jediného novináře, který se s černohorskou armádou účastnil tažení do Hercegoviny v létě 1876. Ohromný ohlas, který válka a obecněji jihoslovanská témata v těchto letech vyvolávaly, pomohly *Národním listům* a dalším českým novinám k dramatickému zvýšení nákladu a překonání finanční tísně, která mnohým periodikům hrozila brzkým zánikem. Šířka a hloubka recepce balkánských událostí z druhé poloviny 70. let byla českou historiografií v hlavních rysech již poměrně dobře popsána.³³ Jihoslovanská témata se velmi často objevovala nejen v novinách, nýbrž i v lidových kalendářích, jarmarečních písních, poesii, laciných poučných brožurách apod. „*Všude prý se mluvilo jen o Srbech a Černé Hoře. V kavárnách i v restauracích, ba dokonce i v mnoha domácnostech, byly vyvěšeny mapy, na nichž praporečky na špendlicích ukazovaly*

³² Žáček, *Češi a Jihoslované v minulosti*, 379.

³³ Viz např. Růžena Havránková: „Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů,“ In: *SHS VI.*, Praha 1966, 5–53, Žáček: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 379–393.

místa událostí a postup bojů.“³⁴ Na pomoc povstalcům a raněným v této válce byly organizované četné úspěšné sbírky. O hlubokém a dlouhodobém dojmu, který události těchto let a s nimi spojené všeobecné nadšení vyvolaly, svědčí také memoárová literatura. Právě v těchto letech dosáhla glorifikace a idealizace Jihoslovanů v české společnosti v rámci 19. století svého vrcholu.

Masové nadšení vedlo ovšem v určitých vrstvách české společnosti k nereálným očekáváním, že události na Balkáně nějakým způsobem napomohou uskutečnění českých národně-politických požadavků. K tomu pochopitelně po roce 1878 nedošlo a vypjatý zájem o jihoslovanskou problematiku v následujících letech poněkud opadl. Období 70. let a obrazy hrdinných a neohrožených jihoslovanských bojovníků, které byly v tomto období masově produkovány a přijímány, zůstaly v širokém povědomí prakticky všech vrstev českého národa. Nadále pak byly reprodukovány a rozvíjeny, jelikož zájem o Jihoslovany a balkánskou problematiku byl vnímán jako součást komplexu „národních zájmů,“ bez ohledu na to, co konkrétně si v různých obdobích pod tímto pojmem představovaly jednotlivé politické formace, periodika nebo jednotlivci. Jihoslované, Balkán a tím také Černohorci patřili tedy k tématům, která v rámci českého nacionálního diskursu pomáhala definovat politické požadavky, národní hodnoty a pozici české společnosti v Evropě, podobně, byť jiným způsobem a v jiné míře, jako například „Němci“ nebo „Rusko.“

Pokusme se nyní o krátkou charakteristiku tvůrců a recepce obrazu Černohorců s důrazem na období, které je tématem této kapitoly. Tvůrci obrazu Černohorců patřili v naprosté většině ke kulturní a intelektuální elitě české společnosti. Šlo převážně o národně uvědomělé literáty, umělce, novináře, překladatele a politiky. Většina z nich nepostrádala přímou zkušenost s Černohorci a Černou Horou, vyvolanou kratším či delším pobytem v Černé Hoře a více či méně hlubším zájmem o jihoslovanskou problematiku, podloženou často alespoň pasivní znalostí srbochorvatského jazyka. Pro šíření obrazů Černohorců a Jihoslovanů obecně bylo podstatné tištěné slovo. Vysoké procento gramotnosti v českých zemích ve druhé polovině 19. století, zlepšující se tisková svoboda, růst národní agitace, spolková činnost, existence knihoven, čítáren a dostupnost denního tisku v kavárnách a restauračních zařízeních spolu s dalšími faktory umožňovaly efektivní šíření těchto obrazů. Jejich frekvence a popularita vzrůstala zejména v obdobích zvýšené politické aktivity na Balkáně, například v 60. a 70. letech

³⁴ Žáček, *Češi a Jihoslované v minulosti*, 380.

nebo za balkánských válek z let 1912–1913, ani v klidnějších dobách však zájem o jihoslovanskou problematiku nikdy nezmizel. Obtížnější je samozřejmě zodpovědět další otázky, spojené s recepcí, zejména jinými formami šíření těchto obrazů – od osobních kontaktů po další možné způsoby šíření a konstrukce těchto obrazů v širších vrstvách společnosti. Podle dobových svědectví se o Černohorcích koncem 70. let hovořilo údajně prakticky všude, jaké elementy obrazu Černohorců takové debaty přesně obsahovaly se však již dozvědět nemůžeme, pochopitelně opět kromě spíše útržkovitých záznamů a zpětných memoárových vzpomínek. Je pochopitelné, že intelektuálně aktivní elita měla patrně komplexnější představu o Černohorcích, než širší vrstvy společnosti. Bylo by možné např. analyzovat dobové náklady českých periodik a určit s jistou mírou přesnosti počet a složení jejich pravděpodobných čtenářů, informace o tom, co přesně přečetli, jak přečtené texty chápali a co z nich vyvozovali, respektive co zůstalo dlouhodobě v jejich paměti, tím nezjistíme. Přesný rozsah recepce již vzhledem k neexistenci žijících pamětníků a nedostatku materiálu není možné určit. Samotné množství textů, věnovaných Černé Hoře spolu s dochovanými doklady o jejich dobové popularitě však dostatečně dokládá, že zvláště v určitých obdobích nešlo v řádném případě o marginální jev.³⁵ To dokazuje také pokračující produkce podobných obrazů po několik desetiletí od skončení politicky citlivého a mediálně přitažlivého vývoje balkánské otázky v 70. letech 19. století.

³⁵ Cílem této práce v žádném případě není úlohu těchto obrazů přeceňovat. Česká společnost se pochopitelně simultánně zabývala mnoha dalšími problémy a definovala svou kolektivní identitu také vymezováním vůči dalším národům, státům a kulturním okruhům, z nichž mnohé měly z hlediska celkového vývoje rozhodující význam (Němci, Rusové, obecně evropský Západ, Slováci apod.). Obrazy Černohorců měly zároveň své specifické rysy, v jiných ohledech však splývaly s obecnějšími obrazy Jihoslovanů, Slovanů, případně též s představami o exotických, nezkažených „divoších.“

IV.

Národní duše praslovanská

Josef Holeček: junáctví, transfuse černohorství a orientalismus

V obecném povědomí je Josef Holeček (1853–1929) přítomen v podobě dvou matných obrazů. Prvním z nich je vizuální podoba spisovatele z pozdních let: starý, smrtelně vážný, prakticky holohlavý muž s dlouhatánskou prořídou šedou bradkou, zkrátka „ctíhodný kmet“ se vším všudy. Druhá představa se týká jeho literárního díla. Holeček = autor selské epopoje *Naši*, rozsáhlého, mnohadílného a nikdy nedokončeného románu z jihočeského prostředí, nekonečné řady svazků, na které v pražských i vesnických knihovnách již tři čtvrtě století pomalu usedá prach. Před I. světovou válkou, tedy do svých šedesáti let, byl ovšem Josef Holeček proslulý především svým hlubokým zájmem o jihoslovanské prostředí, kterému věnoval téměř třicet svazků všemožných žánrů (překlady, povídky, romány, cestopisy, politické analýzy, dokonce jeden epos), vedle množství publicistických prací v různých periodících, zejména v *Národních listech*. Velká většina z nich se týkala Černé Hory a Černohorců.

Prvotní motivace Holečkova zájmu o Balkán a jižní Slovany byla literární. Již během středoškolských studií Holeček překládal bulharskou lidovou poezii. Záhy se začal zajímat i o literaturu a kulturu západobalkánských srbokroatofonních oblastí. V roce 1874, ve svých dvaceti letech, využil Holeček nabídky, aby se stal soukromým vychovatelem v záhřebské rodině. V Záhřebu se zdokonalil v jazykových znalostech a zorientoval v jihoslovanských kulturních a politických realitách. Pobyt v ospalém, německou kulturou tehdy silně ovlivněném maloměstě jej však neuspokojoval. Po vypuknutí hercegovského povstání proti Turkům se v roce 1875 vypravil do jižní Dalmácie a odtud jako dopisovatel *Národních listů* podával zprávy o jeho průběhu. Holeček do svých představ o povstání v Hercegovině projektoval romantické a historizující obrazy z české minulosti a dětské vzpomínky na zprávy o polském povstání z roku 1863. Průběh povstání i nevyrazné osobnosti povstalců se však od takových představ značně lišily. Hercegovci, stejně jako předtím Chorvati, mladého radikála neuspokojili. Záhy se vypravil do Černé Hory, která se v sílícím povstání začala stále více angažovat.

Černohorci a jejich epická poezie fascinovali Holečka již delší dobu. „*Byl bych o nich dovedl vyprávěti několik večerů za sebou, ačkoli jsem jich ještě neviděl,*“¹ ironizoval svůj platonický zápal o několik let později. I v černohorském hlavním městě Cetinji však Holeček nejprve zažil velké rozčarování: nekomunikativnost Černohorců, zaměstnaných přípravami na válku, neustálé deště, nevyhovující ubytování a nakonec i zimnice podryly Holečkovy fyzické a duševní síly. Teprve po seznámení s několika významnými postavami černohorského veřejného života v kavárně, kterou pravidelně navštěvoval, se Holeček postupně vymaňoval z depresí a sociální izolace.

Klíčovou událostí, která ovlivnila Holečkův život, uvažování i mnohaletou literární a novinářskou dráhu, bylo tažení černohorské armády do Hercegoviny v roce 1876, jehož se zúčastnil. Fyzicky náročný pochod, neexistence zásobování a primitivní podmínky ve vojenských táborech záhy odradily všechny ostatní zahraniční dopisovatele. Vytrvalý, černohorské straně jednoznačně nakloněný Holeček si jako jediný zbylý novinář získal přátelství černohorského velení včetně knížete Nikoly. Silné emocionální zážitky spojené s tažením měly u Holečka někdy charakter až pseudonáboženského vytržení. Klíčovým prožitkem, jakýmsi osvícením, byl pro něho pohled na knížecí družinu a černohorské vojsko, vyrážející podle něj do boje za vyšší ideály, přirozeně, odhodlaně, bez alkoholu a verbování. Tento obraz jeho „*mysl vysoko povznesl a do duše vlil jasné světlo.*“ „*V té chvíli,*“ psal později, „*udála se ve mně vnitřní přeměna.*“ Holeček do té doby považoval českoobrabské učení za vrchol morálního života a jeho ideálem bylo osobní i kolektivní mučednictví. Taková česká mučednická filosofie se podle něj měla jako nejvyšší ideál rozšířit také na ostatní Slované. Od této chvíle však došel k názoru, že všeobecně platným a zejména českým národním ideálem by měla být myšlenka spravedlivého boje a pěstování morální síly po vzoru Černohorců.²

Josef Holeček se považoval za realistického spisovatele a objektivního pozorovatele. Ve svém rozsáhlém díle, věnovaném černohorské problematice, se pokoušel prezentovat komplexní obraz černohorské společnosti včetně těch jejích stránek, které vnímal jako negativní. Jasně vyslovenými hodnotícími soudy zároveň dával najevo, které aspekty černohorské reality považoval za důležité, pozitivní a původní. Kritika některých aspektů černohorské společnosti, Holečkem většinou považovaných za důsledek cizích vlivů, tvoří důležité pozadí Holečkova obrazu pozitivních charakteristik

¹ Josef Holeček: *Rozmanité čtení II.*, Praha 1886, 211.

² Josef Holeček: *Za svobodu I.*, Praha 1909, 384–387.

Černohorců. Převážně negativní je v Holečkově díle například obraz některých dvorských kruhů, postižených podle Holečka „byzantinismem“, obraz „odrodilých“ emigrantů, mladých Černohorců ovlivněných francouzskou kulturou či prvních černohorských podnikatelů. Ty personifikuje především prohnaný kapitalista Mašo Vrbica,³ jakýsi protipól tradicionalistického junáka Marka Miljanova,⁴ který zosobňoval všechny pozitivní hodnoty, jež Holeček v Černé Hoře nacházel a pokoušel se převést do českého prostředí. V neposlední řadě je pozitivní obraz Černohorců konfrontován s převážně negativním obrazem „Turků“, respektive slovanských muslimů. Tímto způsobem vytvářel Holeček ideální obraz Černohorců, jenž měl být jako vzor použitelný pro českou a obecně celou západní společnost.

Klíčovým aspektem Holečkova obrazu Černohorců je důraz na původnost a neporušenost jejich patriarchálního způsobu života. Holeček přirovnával Černohorce k lidskému pralesu, kterého se zatím prakticky nedotkla západní civilizace. Černá Hora pro něj představovala jakýsi skanzen, živé muzeum, v němž mohl zahraniční návštěvník studovat pradávné, přirozené formy společenských vztahů – patriarchální mentalitu, kmenové zřízení a lidovou filozofii, kladoucí důraz na hodnoty cti a hrdinství. Holeček si byl zároveň vědom toho, že taková společnost nemůže v těsném sousedství vyspělé industriální civilizace západní Evropy dlouho přetrvat. Po vítězné protiturecké válce z let 1876–1878 a mezinárodním uznání černohorské nezávislosti se dlouho izolovaná země otevřela světu. Tradiční hodnoty a způsob života pod náporom nevyhnutelných a dalekosáhlých změn musely začít ustupovat do pozadí. Právě v této situaci, kdy Černá Hora stála na prahu nutné modernizace „*jako panna na prahu rozkřičeného domu*,“⁵ bylo podle Holečka nutné co nejlépe prozkoumat a popsat tradiční černohorskou společnost, než se začne nenávratně měnit. „*Myslím, že jsem tu našel národní duši praslovanskou, duši krásnou, zdravou a silnou a snaha má se nese k tomu, abych ji poznal úplně a pronikl v její hlubiny*,“⁶ jak sám charakterizoval svou misi. Jeho dílo mělo být jakýmsi záchranným archeologickým výzkumem a zároveň pomníkem staré, junácké černohorské společnosti a jejích nejvýznamnějších postav. Kromě tohoto

³ Mašo Vrbica (1833–1898), vojvoda, vojevůdce, ministr vnitra 1879–1884, podporoval rozvoj podnikání a obchodu, po sporech s knížetem Nikolou opustil roku 1892 zemi.

⁴ Marko Miljanov Popović (1833–1901), vojvoda černohorsko-albánského pohraničního kmene Kučů, politik, vojevůdce a významný spisovatel (*Primjeri čojstva i junaštva*, Beograd 1901; *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*, 1904; *Život i običaji Arbanasa*, 1907).

⁵ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II.*, Praha 1883, 9.

⁶ Josef Holeček: *Za svobodu II.*, Praha 1910, 65.

obrazu však, jak uvidíme dále, Holeček vytvořil návod k jeho upotřebení, svébytnou „černohorskou ideologii,“ kterou chtěl aplikovat na české prostředí.

Černohorské patriarchální mentalitě připisoval Holeček jasný původ – šlo podle něj jednoznačně o mentalitu „slovanskou,“ respektive „praslovanskou.“ Území pozdější Černé Hory bylo ovšem po staletí na křižovatce různých kulturních vlivů – římského, ilyrsko-románského, byzantského, osmanského, benátského či albánského. Holeček existenci cizích vlivů na Černohorce nepopíral, v zájmu konstrukce praslovanské kontinuity je však soustavně eliminoval. Bylo například evidentní, že na etnogenezi Černohorců se kromě nově příchozích Slovanů podílelo také původní ilyrsko-románské obyvatelstvo. Tato závažná skutečnost Holečkovy úvahy o praslovanské kontinuitě neovlivnila. Holeček v této souvislosti nepovažoval za důležitou myšlenku genetického původu, nýbrž kontinuitu duchovní kultury. Nesporná příměs „neslovanské krve“ byla podle něj méně podstatná, než skutečnost, že výsledná černohorská populace hovořila slovanským jazykem. Poněkud diskutabilnější byla jeho tvrzení o nepřerušené kontinuitě „národního vědomí,“ respektive mlhavě definovaných „národních ideálů“ a „národní duše.“

Holeček zároveň ze svého díla vytěsnil druhý problém, který mohl jeho teorii o praslovanské a patriarchální kontinuitě dramaticky zpochybnit. Vědecké zkoumání vzniku černohorského kmenového uspořádání bylo koncem 19. století teprve v počátcích, již tehdy však začínalo být jasné, že patriarchální a kmenové struktury v Černé Hoře a severní Albánii vznikly až v pozdním středověku a raném novověku, v době expanze osmanské říše, která rozvrátila předchozí feudální státy v této oblasti. Zeta, dědic středověkých státních útvarů, které se na území Černé Hory rozvíjely od 9. století, měla na sklonku své existence relativně vyspělou kulturu, feudální správu, první tiskárnu na Balkáně a bohaté styky s okolními oblastmi včetně renesanční Itálie. Kmenové zřízení, patriarchalismus a s ním související způsob života tedy prokazatelně existovaly nejdéle 400 až 500 let jako důsledek regresivního společenského vývoje po rozvrácení rozvinuté feudální společnosti.⁷ Holečkovy pasáže, věnované starší černohorské historii ukazují na jeho relativně dobrou znalost dějin středověkých feudálních států v této části Balkánu. Autor však jejich existenci zřejmě nebral na vědomí tehdy, když by mohla zpochybnit tezi o praslovanské kontinuitě.

⁷ Podrobněji o této problematice viz např. Branislav Djurdjev: *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Titograd 1984.

K prvnímu, klíčovému setkání Josefa Holečka s Černohorci došlo v době válečného konfliktu, který pro Černou Horu skončil triumfem – vítězstvím, značným územním rozšířením a mezinárodním uznáním. Pro Holečka, stejně jako pro naprostou většinu tehdejší české společnosti, to byla spravedlivá, obranná a národněosvobozenecá válka, v níž byly jeho sympatie jednoznačně na straně Černohorců a dalších balkánských Slovanů. Nepřekvapí tedy, že hodnoty jako bojovnost a statečnost hrály v Holečkově obrazu Černohorců významnou roli. V Holečkově díle se objevují také temné prvky fascinace brutalitou války, prolévanou krví nebo černohorským zvykem uřezávat nepřítelům hlavy, mnohem větší pozornost však věnoval popisu černohorského junáctví. Junáctví definuje v podstatě jako spojení statečnosti a dobroty, síly a mravní ušlechtilosti. V junáctví, černohorském způsobu boje a chování během něj oceňoval Holeček „...*mravní stránku... Především bývá to vrozená srdce dobrota, která se jako smírný anděl vznáší nad Černohorcem a nad výpary krve, již jeho handžár prolil. Manželství obou těchto vlastností, neslýchané statečnosti a často dětinné měkkosti je velmi důležité pro poznání charakteru obecně slovanského.*“⁸ Myšlenka o junáctví jako síle, která je zmírňována či zušlechťována dobrotou, prochází celým Holečkovým dílem. Junáctví i oba dva základní prvky, které jej tvoří, jsou vnitřními vlastnostmi a způsobem chování, které by měly v ideálním případě harmonizovat s vnější, tělesnou dokonalostí jejich nositelů, černohorských junáků, za jaké byli v Holečkově době považováni například Marko Miljanov, Peko Pavlović, Jole Piletić a částečně též kníže Nikola. Holeček připouští, že junáctví není motivováno pouze idealistickými pohnutkami, například bojem za národní ideály, nezávislost a uchování pravoslavného náboženství. Důležitým motivem pro junácké chování je také „*chtivost slávy.*“ Černohorská lidová kultura kladla velký důraz na uchování slavného obrazu jednotlivce v lidské paměti a národních písních. Junácké vlastnosti a činy tedy často motivovala snaha získat „nesmrtelnost“ v rámci orální kultury i za cenu fyzické smrti.⁹

Stejně jako v případě konceptu junáctví, i další dva základní pojmy, popisující černohorskou mentalitu, přejal Holeček přímo z černohorského prostředí. Jde o ideály „černohorství“ a „lidství“ (u Holečka „člověctví“), které spisovatel většinou ponechává v originální formě jako „*crnogorstvo*“ a „*čojstvo.*“ V podstatě jde o podrobnější popis dvou vlastností, které v jeho pojetí tvoří „junáctví,“ čili sílu a dobrotu. Josef Holeček nejpřesněji definoval svou představu o „černohorství“ a „lidství“ v následující pasáži

⁸ Emanuel Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*, Praha 1923, 40–41.

⁹ Holeček: *Za svobodu I.*, 271.

z díla *Černá Hora v míru*: „*Crnogorstvo a čojstvo doplňují se jako rub a líc na dobré tkanině: strana lícni je úhlednější, jemnější, ušlechtilejší, oku příjemnější, strana rubni je naproti tomu méně spanilá, ale za to jí patří zásluha, že je základem a osnovou své půvabnější sestry. Crnogorstvo samo sebou je drsné a může býti i surovým, je hrdé, výlučné, nesnášenlivé, cení nade vše dobrého vojína a úspěch zbraní, pročež se mu zdá, že Černohorec bude nejdokonalejším, bude-li statečným, neohroženým, vytrvalým, vždy proti nepříteli pohotovým. Čojstvo zlahodnilo tyto ostré a hrubé rysy černohorského charakteru a naučilo lidi býti velkomyslnými, jemnocitnými, šlechtnými, spravedlivými a uznalými i k nepříteli, nábožensky i s Turkem tolerantními.*“¹⁰

Na jiném místě, v povídce *Marko Miljanov nezranitelný*, definuje Holeček samotné černohorství jako spojení „*národnosti a ctnosti*,“¹¹ čímž pod tento termín zahrnul i původně druhou komponentu, tj. „*lidství*.“ Bez ohledu na termíny a jejich zaměnitelnost (junáctví, černohorství, lidství) poskytl ve svém díle četné příklady jejich aplikace v různých životních situacích. Učinil tak zejména ve svých povídkách o černohorských junácích. Jejich nejvýznamnějším hrdinou byl pohlavár kmene Kučů, černohorský válečník a ke konci života i spisovatel Marko Miljanov. Marko Miljanov, s nímž se Holeček přátelil od poloviny 70. let 19. století až do jeho smrti v roce 1901, Holečkovo uvažování o černohorském morálním kodexu silně inspiroval a mezi oběma autory existují četné, zatím nedostatečně analyzované paralely.¹²

Černá Hora představovala pro Holečka takřka ideální formu společenského zřízení. Šlo podle něj o slovanský národní stát, v němž vládl „*demokratický patriarchalismus*“ a osobní svoboda jednotlivce nevyklučovala existenci vysokého stupně kolektivní kázně a schopnosti obětovat se pro vyšší ideály.¹³ Kromě rozhodnosti, statečnosti, lidskosti a dalších vlastností, které u Černohorců nacházel ve chvílích konfrontace a konfliktu, obdivoval Holeček stejnou měrou také každodenní patriarchální život černohorských domácností. V často rozsáhlých združných rodinách měl každý člen své jasné místo. Velký důraz byl kladen na dodržování tradičních zásad pohostinnosti. V neposlední

¹⁰ Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie*, 33.

¹¹ Holeček: *Černohorští junáci*, Praha 1954, 83.

¹² Marko Miljanov ve svém vlastním díle definoval černohorský ideál jako „*čojstvo i junaštvo*,“ lidství a junáctví, viz Marko Miljanov: *Primjeri čojstva i junaštva*, Podgorica 2001. Kniha Jovana Čadjenoviće: *Književno stvaralaštvo Marka Miljanova*, Beograd 1981, poskytuje dobrý přehled o literárním díle kučského vojvody. Ke vztahu Josefa Holečka a Marka Miljanova viz Ivan Dorovský: „*Postava Marka Miljanova v české kultuře*,“ In: *týž: Balkán a Mediterán*, Brno 1997, 148–161. Josef Holeček: *Marko Miljanov u svom vremenu*, Podgorica 1995, (překlad Lenka Blechová-Čelebić) je nejnovějším vydáním Holečkových povídek, věnovaných osobnosti Marka Miljanova, starší výbor viz Josef Holeček: *Marko Miljanov*, Beograd 1960, (překlad Savo Orović).

¹³ Holeček: *Pero II.*, Praha 1923, 276.

řadě pak černohorská rodina uchovávala prostřednictvím epických písní a vyprávění lidovou kulturu a svou interpretaci historických událostí, čili Holečkem hledaný „národní ideál.“ „*Pobyť v takové zachovalé domácnosti,*“ psal Holeček o návštěvě v rodině serdara Sava Jovičeviče,¹⁴ „*našincem od kořene zachvěje. Proč? Česká duše se zde probouzí ze sna věků, tak asi nějak to bývalo také u nás. Proto si Čech tak rád Černohorce zamiluje, protože v nich vidí svou dávnou podobu. Také černohorské junáctví jest nám dosud ideálem dokonalosti.*“¹⁵ Patriarchální způsob života černohorské společnosti nevnímal Holeček jako cizí, nýbrž pocíťoval silné analogie s rodinným životem na českém, zejména pak jihočeském venkově. „*Vážnost staročeského hospodáře sedláka byla jako vojvodská důstojnost kučského vladyky. Že byl Holeček mezi těmi vojvody tak doma, mělo tedy v tom příčinu, že si u nich připomínal domov. A svému domovu teprve tím zase počal rozuměti.*“¹⁶ Právě představa o podobnosti českého venkovského a černohorského patriarchálního života se spolu s myšlenkou společného slovanského původu stala základem Holečkových úvah o možnostech revitalizace českého národa pomocí hodnot a vlastností, přejatých z černohorského prostředí.

„*Přál bych si, ba modlil bych se za to, aby mnohá vzácná ctnost, Černohorce ozdobující, ujala se ve srdcích českých. Mnohému, přemnohému měli bychom se učití od nich, ale přede vším, jak se miluje vlast, byť byla sebe usouzenější a zuboženější! A měli bychom si na nich příklad vzítí, jak se pro vlast bojuje a pro práva nezadatná život nasazuje. Snad by pak bylo u nás lépe,*“¹⁷ napsal tehdy dvaadvacetiletý Josef Holeček ve své první knize, věnované Černé Hoře. Myšlenka, že Černohorci by mohli být pro českou společnost vzorem, se tedy u Holečka objevuje velice záhy po seznámení s černohorským prostředím. Holeček se vůči české společnosti své doby, její kolektivní mentalitě, politické kultuře a individuálnímu chování jednotlivých příslušníků českého národa stavěl silně kriticky. Svým krajanům vytýkal Holeček leccos: nedostatek národního uvědomění a slovanské vzájemnosti, absenci odhodlání a bojovnosti, nedůslednost, neschopnost dlouhodobé práce, povrchní přejímání cizích (zejména německých a obecně západních) vzorů, bezobsažnou spolkovou činnost i každodenní vysedávání v pivnicích. Většina jeho výtek nebyla v podstatě nikterak nová nebo

¹⁴ Savo Jovičevič (1827–1897), serdar kmene Kučů, Ceklinů a Krajiny, proslulý svou statečností v mnoha bojích.

¹⁵ Holeček: *Černá Hora v míru II.*, 59.

¹⁶ Jan Voborník: *Josef Holeček*, Praha 1913, 44.

¹⁷ Holeček: *Černá Hora*, Praha 1876, 1–2.

originální. Podobné stesky se objevovaly v textech mnoha dalších Holečkových současníků a některé z nich (např. údajný nedostatek osobní a občanské statečnosti) jsou pevnou součástí českého sebekritického diskursu dodnes. Snaha revitalizovat a zdokonalit český národ a překonat vlastnosti, vnímané jako negativní, přijetím nových či staronových hodnot také nebyla ojedinělá. Takové pozitivní hodnoty a vzory byly často hledány v idealizované národní minulosti (např. v husitství) nebo v zahraničí (např. v anglosaském pojetí demokracie). Holeček dokázal oba směry, historický a geografický, ve svých úvahách o přijetí černohorských hodnot skloubit.

Základním kamenem Holečkových úvah byla myšlenka společného slovanského původu Čechů a Černohorců. Jak jsme viděli, Holeček se domníval, že černohorská společnost si ještě ve druhé polovině 19. století udržovala svůj původní, „praslovanský“ ráz. Černohorský patriarchalismus byl pro Holečka totožný se společenským zřízením, které bylo kdysi společné všem Slovanům. U ostatních z nich však staletý historický vývoj, spojený s přijetím cizích kulturních a politických myšlenek, vedl k zániku původních společenských forem. „*Můžeme předpokládati,*“ tvrdil Holeček, „*že západní Slované a zejména naši předkové dříve, než v našich vlastech zvítězil latinism a feudalism, za nimiž ve velkých botách krácel germanism jako drancovník ... měli nejen podobný byt, jako dnešní Černohorci, nýbrž i podobnou psychologii ... Černá Hora je „živá stařina,“ ona je pro Slované, a zvláště pro ty, kteří valnou část své původnosti ztratili, živoucím historickým dokumentem, jež dlužno studovati s neochablou pílí se všech stran, aby se jim stal zrcadlem, ve kterém zhlédnou život svých dávných předků. ... V Černohorcích milujeme sebe samy, svůj praobraz. Proto je nám všecko černohorské tak blízké, tak při vši vzdálenosti a rozdílnosti povědomé, tak své vlastní. Podivení a radost nás jímá, neboť nalézáme co jsme drahné doby pokládali za ztraceno a bez čeho jsme na slepo chodili bludištěm dějin.*“¹⁸ Podle této logiky tedy pro příslušníka českého národa cesta do Černé Hory a pobyt mezi Černohorci nebyly cestou v zeměpisném slova smyslu a setkáním s cizí, v rámci Evropy do značné míry exotickou kulturou. Šlo spíše o cestu v čase, do vlastní minulosti. Češi podle Holečka měli v Černohorcích rozpoznat své prapředky.

Poznání Černohorců, přesněji snad spíše Praslovanů či Pračechů v Černohorcích, však nemělo být pouhým kuriózním setkáním s obrazem vlastní minulosti. Holeček, podobně jako četní další myslitelé jeho doby, považoval odhalení „esence národní duše“

¹⁸ Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, Praha 1899, 209–210.

a národních kořenů za předpoklad k přetváření současnosti a přípravě lepší budoucnosti. Česká společnost měla podle něho přijmout za vlastní základní vlastnosti černohorské patriarchální společnosti, které Holeček ve svém díle podrobně popsal a jež jsme analyzovali výše. Přijal by tím své původní, dlouho ztracené hodnoty. „Transfuse“ černohorských hodnot, zejména statečnosti spojené s dobrotou, měla český národ i jeho jednotlivé příslušníky posílit a přispět k dobudování moderního, avšak autentického, na vlastních hodnotách založeného národa. Takový český národ pak měl být vzorem ostatním evropským národům a svým příkladem šířit ideologii černohorství na další slovanské i neslovanské národy a celý Západ: *„českému národu hlavně toho se nedostává, aby jej prodchlo černohorství. Stane-li se to, Čechové, když je spojí s vysokou vzdělaností, již se černohorství dostane křemičité pevnoty, povznesou se nad národy kterými jsou obklopeni, a stanou se jejich vzory. Černá Hora leží daleko stranou od společnosti národů, pročež není na ní, aby na ně černohorstvím účinkovala. Úkol ten za ně splní Čechové, šťastně položení do kruhu národů jiných, jednokrevných i cizokrevných, jimž budou mistry vyšší dokonalosti.“*¹⁹

Holeček vytvořil plastický obraz ideálních hodnot, které v černohorské společnosti nacházel a dokázal také jasně teoreticky definovat, proč by je česká společnost měla přijmout za své. Problematickým bodem jeho uvažování však byla otázka, jakým způsobem by měly být přijaty. To představovalo největší překážku úspěšného působení Holečkových myšlenek. Holeček byl navzdory svému radikalismu a osobním zkušenostem s balkánským prostředím především novinář a spisovatel. Své myšlenky mohl tedy šířit takřka výhradně prostřednictvím vlastních textů a jejich recepce. Holečkovy žurnalistické práce a povídky, tištěné v českých periodících, byly zejména koncem 70. let 19. století, v době probíhajících povstání a válečného konfliktu na Balkáně čtenářsky velmi úspěšné. V následujících letech, kdy zájem o Balkán v českém prostředí poněkud opadl, se Holečkovy knižní práce setkávaly s vřelým přijetím spíše v užší skupině ideově podobně naladěných „slovanských nadšenců“ a dopad jeho myšlenek na českou společnost jako celek byl menší. Zájem o Jihoslovany však nikdy zcela nezmizel a po útlumu v první polovině 80. let byl opět patrný. Holeček nepřestával psát a publikovat nová díla a v prvních letech 20. století se také jeho starší práce dočkaly dalších vydání.

¹⁹ Holeček: *Pero III.*, Praha 1924, 289.

Ačkoli Holeček nikde zcela přesně nedefinoval, jak si přijetí své černohorské ideologie konkrétně představoval, z roztroušených zmínek v jeho díle lze usoudit, že uvažoval v zásadě o třech možnostech. První z nich byla cesta do Černé Hory a přijetí základních hodnot díky osobnímu seznámení s Černohorci. Tato možnost byla samozřejmě realizovatelná pouze pro malou část české společnosti. Druhou možností bylo seznámení se s Černou Horou nepřímou, prostřednictvím obrazu Černé Hory a nejvýznamnějších černohorských junáků, které ve svém díle prezentoval Holeček a další čeští autoři. Třetí možnost, jejíž podmínkou byla předchozí přímá osobní znalost Černé Hory nebo znalost jejího zprostředkovaného obrazu, byla silně individuální. Praktikoval ji sám Holeček, který podle svých slov českou společnost a její významné představitele „posuzoval měřítky černohorských vojvod.“²⁰ V důležité situaci si představil, jak by na jeho místě reagoval některý z černohorských junáků, zvláště Marko Miljanov. Poté se zkusil chovat v souladu s tímto ideálem. Nevýbojnou a notoricky opatrnou českou společností byl proto občas vnímán jako poněkud excentrický radikál, jehož uvažování narušil příliš dlouhý pobyt v „divokém“ balkánském prostředí.

Holečkovy snahy o transfusi černohorských patriarchálních hodnot se týkaly české mentality, nikoli materiálního života. Spisovatel sám často zdůrazňoval, že je nutné skloubit je se vzděláním a technickým pokrokem. Holečkova černohorská ideologie však bývala občas pochopena doslovně, jako výzva k přijetí černohorského způsobu života. Výmluvně o tom svědčí například výtky šéfredaktora *Národních listů* Julia Grégra, zaznamenané v Holečkových pamětech. Holečkův výklad o „*transfusi dobrých, ano stkvělých vlastností, které vyznačují Černohorce, do duchovného organismu českého*“ komentoval Grégr s evidentním zděšením: „*Pozoruju, že jste na bludné cestě... Cožpak to má nějaký smysl, co povídáte? Vezmeme si Černohorce za vzor, utečeme ze svých měst a spořádaných vsí a odebereme se do hor, přestaneme se živit rolnictvím i řemeslem a chopíme se pušky i berly pastevcovy a po horách budeme pásti ovce. Pamatujte si, kollego: nikdy vyšší kultura si nebude bráti za příklad nižší.*“²¹

Ve společenských vědách se často objevuje tendence marginalizovat či přímo ironizovat ty myšlenkové proudy, které nedosáhly výrazného úspěchu a byly místo toho poraženy „logikou historického vývoje“ či se dnes jeví jako „slepé uličky.“ Legitimizovány jsou naopak události, ideje a osobnosti, které se výrazněji prosadily. Bylo by však zkreslením považovat Holečkovu černohorskou ideologii a myšlenku

²⁰ Holeček: *Pero III.*, 9.

²¹ Tamtéž, 292.

„transfuse junáctví“ za pouhou historickou kuriozitu. V dobovém ani současném kontextu není myšlenka „obrození“ či „posílení“ národního společenství novými hodnotami ničím výjimečným, stejně jako různé formy její legitimizace pomocí historických, kulturních či politických argumentů. V tomto ohledu zapadají Holečkovy názory do kontextu mnoha podobných úvah, ať šlo o přebudování národního kolektivu pomocí návratu ke kořenům či idealizovaným hodnotám minulosti (nelze nepřipomenout např. Masarykovu adoraci českobratrství) nebo o přijetí nových hodnot ze zahraničního prostředí.

Neúspěch Holečkovy myšlenky kulturní transfuse je zároveň vyvážen z dlouhodobého hlediska velice úspěšnou recepcí jeho ideálního obrazu Černé Hory a Černošců v českém prostředí. Holeček měl rozhodující vliv na definici pozitivních českých představ o Černošcích a jiných balkánských Slovanech, které kontrastovaly s mnohem negativnějším pohledem na jihovýchodní Evropu, jenž byl rozšířen v prostředí západoevropských koloniálních velmocí. Holečkem vytvořený obraz Černé Hory byl až do I. světové války v českém prostředí dominantní a jako takový byl dále rozvíjen dalšími autory. Přes jeho pozdější relativizaci ze strany těch, kteří Černou Horu viděli spíše jako zaostalou, archaickou a absolutistickou zemi Holečkem dobudovaný komplex představ přežil a v jiných podobách dozníval v meziválečném období i později jako součást pozitivního českého pohledu na nově vzniklý jugoslávský stát a jeho obyvatele. V dnešním českém prostředí již efekty Holečkova obrazu Černošců nejsou patrné. Od poloviny 90. let 20. století však v souvislosti s novými překlady Holečkova díla začal jím vytvořený obraz Černošců hrát roli v samotné Černé Hoře. Holečkův obraz Černé Hory, původně určený Čechům 19. století, se tak na počátku 21. století stává spíše součástí černošského diskursu o sobě samých.

„Živlu romantického ... je na Černé Hoře pořídka. Romantické situace a poměry povstávají skoro jenom na hranicích a původem jejich bývá styk s mohamedány. Nad romantikou převládá ... živel epický, jenž je bližší a vlastnější mužně zdravé, reálné a rozněžnělé sentimentálnosti prosté povaze Černošcův.“²² Toto konstatování Josefa Holečka můžeme svým způsobem vztáhnout i na jeho vlastní dílo, věnované Černošcům. Jádrem Holečkova černošského diskursu, jeho obrazu Černošců a svébytné černošské ideologie byli „černošští junáci,“ ušlechtilí bojovníci za svobodu a národní ideály. Zdánlivě na okraji takto konstruovaného obrazu

²² Josef Holeček: *Junácké kresby černošské*, I. díl, Praha 1925, 69.

černohorského prostředí pak stojí Turci, „dědiční nepřátelé“ Černohorců. Holečkovu Černou Horu obývají převážně muži. Ženy objevující se sporadicky po jejich boku jsou spíše asexuální matky a bojovnice. To ovšem neplatí v případě „Turkyň,“ jejichž erotická stránka naopak u Holečka vystupuje silně do popředí. Ideální Černá Hora Josefa Holečka je zemí hrdinského boje za národní samostatnost, v němž si Černohorci počínají jako praví gentlemani. Opět jaksi na okraji tohoto centrálního obrazu stojí Holečkova fascinace konkrétními projevy válečné brutality. Cílem následující části této kapitoly je analyzovat tři okruhy témat – orientalismus, erotiku a násilí – které stojí na okraji centrálního obrazu Černé Hory u Josefa Holečka a v mnoha dílčích případech tvoří jeho protiklad, temné pozadí, na němž je konstruován dominantní obraz – pozitivní stereotyp Černohorců. Jak uvidíme, tyto tématické okruhy jsou spolu spojeny mnoha vzájemnými vazbami a objevují se často zároveň. Kromě Josefa Holečka prodchnutého slovanstvím a obdivem k černohorským junákům existuje také temný a vášnivý Holeček s obdivným i opovržlivým vztahem k orientální exotice, Holeček fascinovaný uťatými hlavami, únosy, znásilněním a krví.

Holečkovy četné práce publicistické a cestopisné povahy, povídky o černohorských junácích, román *Surrogát sv. Vasilije* i epos *Sokolovič* tvoří jednotu nejen osobou autora a geografickým tématem. Komplexní obraz Černé Hory má sice jiné dílčí akcenty, v jádru však zůstává stejný bez ohledu na formu, kterou Holeček zvolil. K tomu se přidružuje skutečnost, že samotné Holečkovy texty se vzpírají jednoznačnému škatulkování. Cestopis přechází v esejistickou úvahu, v typickou „junáckou kresbu“ i v parodii, hranice mezi snahou o věrné postižení reality a fabulací je silně rozmlžená. Holečkův obraz Černé Hory včetně jeho orientalistických, erotických a násilnických elementů lze tedy nejpřesněji rekonstruovat, pokud vezmeme v úvahu všechna jeho díla s širší černohorskou tematikou.²³

Holečkovi „Turci“, tak jako „Turci“ samotných Černohorců, byli v naprosté většině místní slovanští muslimové, hovořící stejným jazykem jako jejich pravoslavní a katoličtí sousedé, s nimiž podle něj sdíleli také společný původ. Holeček pro ně nejčastěji používá výrazy *Turci*, *mohamedáni* a *poturčenci*. Méně často užívá termíny *Turčini* (spíše pejorativní označení převzaté z jihoslovanského prostředí), *černohorští mohamedáni*, *srbští mohamedáni*, nebo *Srbové mohamedánského vyznání*. Ve všech

²³ Širší černohorskou tematikou máme na mysli i oblasti, které sice nepatřily k území černohorského státu před rokem 1878, resp. 1912 (části Hercegoviny, Sandžak, zetská rovina s Podgoricí atd.), kde byl však černohorský vliv velice silný a kde docházelo k interakcím mezi Černohorci a místním obyvatelstvem. Naprostá většina těchto oblastí se navíc postupně stala součástí černohorské monarchie.

případech se jedná o tehdy primárně nábožensky a kulturně definované obyvatelstvo, které se ve 20. století konstitovalo jako svébytný muslimský, resp. bosňácký národ. Holeček tyto slovanské muslimy vždy jasně odlišuje od Albánců, z nichž mnozí také vyznávali islám, stejně jako od „pravých“ Turků z centrálních oblastí Osmanské říše.

Holeček v mnohém převzal svůj obraz Černohorců od Černohorců samotných. Tak jako jsou Holečkovi Černohorci často jen ideálním sebeobrazem Černohorců, přetlumočeným českému publiku, je i Holečkův obraz Turků silně poplatný tradičnímu obrazu Turků, rozšířenému v černohorské pravoslavné společnosti. Turci jsou tedy u Holečka leckdy opakem Černohorců, odrodilci, kteří přijali víru a hodnoty osmanských „uchvatitelů,“ jsou to „dědiční nepřátelé“ Černohorců, v boji většinou početnější, morálně však stojící na nižší úrovni než hrdinští Černohorci. To je však jen jedna část Holečkova obrazu Turků, který zdaleka není černobílý. Tak jako Černohorci, i tito Turci jsou Slované a Holeček je považuje za součást jednoho národa. Bitvy mezi Černohorci a Turky nejsou tedy jen bojem Černohorců proti cizí nadvládě, ale i bratrovražedným krveprolitím. Holeček ve svém díle na mnoha místech zdůrazňuje, že vztahy mezi Černohorci a Turky nelze charakterizovat jako vzájemnou fanatickou nenávist, protože pravoslavné a muslimské obyvatelstvo je navzdory periodickým konfliktům spojeno četnými vzájemnými vztahy, společnými zájmy a patriarchální mentalitou. „*Černohorec má i u Turka v uctivosti pravé junáctví, a pozná-li v soupeři svém hrdinu jak se patří, rád s ním vchází ve svazek pobratimství.*“²⁴

Holeček samozřejmě nebyl pouhým přenašečem obrazů a sebeobrazů běžných v jihoslovanském prostředí. Jak je to u kulturních obrazů obvyklé, jeho černohorský diskurs sloužil především cílovému českému publiku. Holečkovi „Turci“ jako „dědiční nepřátelé“ Černohorců tak představovali také jasný a srozumitelný symbol Němců, v nacionalistické optice označovaných za „dědičné nepřátelé“ Čechů. Je to patrné například z následující pasáže, v níž Holeček popisuje snahu Černohorců o znovuzískání veškerých území, jež byla před osmanským vpádem součástí jejich středověkého státu, byť zde v průběhu staletí došlo k markantní islamizaci: „*Černohorci nikdy nezapomněli, že pozemky, o něž usilují, patřivaly před Turků příchodem jim a nikdy jim nenapadlo smiřovati se s novým stavem věcí a mysliti co se stalo, stalo se a protože pláč ničemu nepomůže, nechme Turkům, co nám urvali a nestarejme se o to.*“

²⁴ Josef Holeček: *Černá Hora*, Praha 1876, 67.

Co bylo našich dědů, musí býti i naším, a nepovolme, dokud nazpět nezískáme posledního odcizeného coulu země.“²⁵

Různorodost Holečkova bohatého obrazu Turků jsme zde naznačili pouze v hrubých rysech.²⁶ Soustředíme se především na jeden jeho aspekt, kterým jsou orientalistické stereotypy a jejich použití. Jak jsme viděli, Holeček vyzdvihoval takové rysy černohorské mentality, které považoval za ryzí, původní a slovanské, byť nezatajoval ani ty stránky černohorské reality, které s tímto obrazem nesouzněly.²⁷ Holečkův obraz Černohorců je příkladem pozitivního stereotypu par excellence. To však neznamená, že Holečkovo dílo neobsahuje orientalistické či balkanistické stereotypy. Zatímco jeho Černohorci jich byli až na drobné výjimky ušetřeni, právě Turci jsou v Holečkových textech konstruováni mnohdy za pomoci těch nejklasičtějších prostředků z orientalistického arzenálu.

K Holečkovu prvnímu a klíčovému setkání s jihoslovanským a tím i „tureckým“ prostředím došlo v době hercegovského povstání a následného tažení černohorské armády do Hercegoviny. Obrazy spojené s válkou a boji tedy přirozeně hrají v popisech „Turků“ velkou roli. Turci jsou většinou stereotypně vylíčení jako krutí a nemilosrdní. Turci tak mají například „barbarské zvyky“ při nakládání se zajatci a raněnými. „*Opiová fantazie Turků vymýšlela nejkrutější muka, jimiž byli zajatci usmrcováni,*“²⁸ tvrdí Holeček. Údajnou tureckou krutostí pak ospravedlňuje násilí, použité proti nim ze strany Černohorců, jako v pasáži o „junákovi“ Peku Pavlovičovi: „*Hlavy turecké padají pod ním jako kukuřicové palice. S Turky nelze bojovati jiným způsobem. Jsouce sami ukrutní požadují ukrutnost i od protivníka... Ovšem v brutalnosti Turci sami jsou nedostižní. Nemohouce si vylíti vztek na bojovnících, mstí se na jejich ženách, dětech a starcích, bodají je na koly, na drobné kusy sekají, za živa pekou na ohni.*“²⁹ „*Zpupní mohamedáni*“³⁰ jsou neustále připraveni zahájit válečný konflikt, na který samozřejmě netrpělivě čekají i Černohorci: „*Ale Turci nedbali vysvětlování, ani rad a výstrah. Začal je uchvacovati starý známý fanatismus. Svrběla je kůže, museli vyvolat nepokoje,*

²⁵ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II.*, Praha 1883, 95.

²⁶ Podrobnější rozbor viz František Šístek: „Crnogorski muslimani u radovima Josefa Holečka,“ *Almanah* 15–16, Podgorica 2001, 61–70.

²⁷ Josef Holeček se nejen ve světle svých prací o Černé Hoře, nýbrž ve svém celkovém díle (např. v textech věnovaných Rusku a jihočeskému prostředí) občas projevuje jako typický okcidentalista (tak, jak okcidentalismus definují Ian Buruma, Avishai Margalit: *Okcidentalismus*, Praha 2005).

²⁸ Holeček: *Černá Hora*, 44.

²⁹ Josef Holeček: *Za svobodu III.*, Praha 1911, 354.

³⁰ Josef Holeček: *Černohorští junáci*, Praha 1954, 109.

kteře by jim trochu bujně krve pustily. Také Černohorci prahli po boji, neboť již přes deset let neměli války s Turky.³¹ V boji dokáží Turci podle Holečka bojovat statečně, to je ovšem do velké míry podmíněno jejich vírou v osud a posmrtný život. Turci „umírají pokojně až děsno“³² a jsou lhostejní jak k osudu druhých, tak i svému vlastnímu. To Holeček ilustruje například vyprávěním kapitána, jenž převážel raněné turecké vojáky. „Den co den jsme jich do moře házeli 10–12. Jednou při tomto pohřbívání pozoroval jsem, že jeden ještě sebou hýbá. Povídám důstojníkovi, jenž dopravu řídil, aby ho do moře nevrhal a raději zavolal lékaře, že ještě může být zachován. „Už je v seznamu,“ odpověděl důstojník. „Hup tam s ním!“ Druhové jej hodili za potravu žralokům a ani jim nenapadlo, žeby se s nimi mělo jinak jednati nežli se psy.“³³ Turky tedy charakterizují dvě „orientální“ vlastnosti: fanatismus a fatalismus.

Jihoslovanští vyznavači islámu „jsou mu oddáni bezmezně, sebeobětavě, fanaticky, schovávající při tom bez uvědomění svůj národní původ, jazyk, ano i rodové křesťanské tradice.“³⁴ Holeček zároveň mnohdy popisuje identitu „poturčenců“ jako nepevnou, s četnými pozůstatky pravoslavné kultury, kterou český spisovatel nepovažoval pouze za původnější, nýbrž i za civilizačně vyšší. Nepevná identita se projevuje mimo jiné vztahem muslimů k alkoholu: „Vyvalili bečky vína a rakije: víno pro křesťany, rakije pro mohamedány. Koran zapovídá moslemům pít víno, proto berou útočiště v pálenice.“³⁵ Místní muslimové jsou proto jako údajně ve všech ohledech zaostalejší populace jednoduchým terčem Holečkova humoru a satiry. Turci jsou touto optikou líčeni jako hloupá a naivní individua, trpící ničím neopodstatněnou megalomanií, vyvěrající ze scestných představ o nadřazenosti vlastní víry a osmanské civilizace.³⁶

Častou vlastností Holečkových Turků je také podlost a proradnost. Někteří z nich sice vstupují s Černohorci v pobratimství, může se však stát, že Turek přesto ve vhodnou chvíli pravoslavného pobratima zradí. Příběh válečníka Luky Pustaliji a jeho tureckého pobratima Muja Verizoviče z románu *Surrogát sv. Vasilije* demonstruje tuto myšlenku velice výstižně. Mujo vylákal pobratima Luku k sobě, kde jej omámil opiem („tráva zvaná afijum“), přimíchaným do vína. Pak se Luku pokusil zabít. Zfetovaný

³¹ Tamtéž, 113–4.

³² Holeček: *Za svobodu III*, 32.

³³ Tamtéž, 32

³⁴ Josef Holeček: *Za svobodu II.*, Praha 1910, 350.

³⁵ Josef Holeček: *Černohorské povídky II.*, Praha 1881, 198–9.

³⁶ Viz črta „Jak jsem zpovídal Turky,“ In: Holeček: *Za svobodu III*, 395–404.

Černohorec však Istivému muslimskému pobratimcovi v souboji usekl nos. Poté ho velkomyslně nechal běžet.³⁷

Josef Holeček periodicky zdůrazňoval, že se na Balkán nevypravil s cílem zažívat dobrodružství, nýbrž poznat na vlastní oči „*bratrský, ale skoro neznámý lid*.“³⁸ Místní muslimové ovšem přes svůj Holečkem mnohokrát zdůrazňovaný slovanský původ a jazyk pro něho nejsou bratrským národem na stejné úrovni jako pravoslavní Černohorci. Spisovatel se v konfrontaci s nimi vyjadřuje spíše jako dobový západoevropský kolonizátor při setkání s takzvaně „primitivními“ národy než jako slovanský nadšenec. Holeček se vydává do oblasti osídlené slovanskými muslimy neozbrojen, protože „*civilisovaný člověk vždy snáze barbara slovem opanuje, než hmotnou silou*.“³⁹ Kultura Turků je popsána jako ve všech směrech podřadná, s důrazem na nepříjemně orientální pachy a další vjemy. „*Turecké domy, zblízka tak protivné, nečisté, nelibě páchnoucí (někdy se mi zdá, že cibulí, jindy že pohanstvím), vypadají z dálky velmi sličně, jako z cukru*“,⁴⁰ říká Holeček ústy Marka Miljanova v povídce *Bitva u Fundiny roku 1876*. Delší citát z díla *Za svobodu* ilustruje Holečkův orientalismus ještě výstižněji: „*Dům turecký jest jako Turčín sám: pozoruješ li jej ze vzdálenosti, líbí se ti, třeba imponuje, ale seznam se s ním blíže, nahlédni mu za přemovaný, lesklý kabátec a překvapí tě spuštění, které tam vládne. I ten malebný obraz, kterým se dřív oko tvé těšilo, promění se na blízku v pouhý zrakový klam. ... Navštívili jsme síně, v kterých se agové kochávali v náručí svých milostnic. Ale zarazil nás tam takový konglomerát všech možných puchů a smradů, že jsme se ztrnulí a bledí odvraceli. Po nějaké orientalské nádheře ani památky. Všechn nábytek z obyčejného dřeva zhruba zbitý, ani stopy pořádného hoblíku na něm neznamenanat. Každý náš sedlák bydlí pohodlněji, než takový hercegovský aga. ... Aby si čtenář mohl učiniti pojem o tureckém smradu, vyjmenuji hlavní součástky, ze kterých se skládá: lidský pot (pravý východní), česnek, koňský pach (v přízemí tureckých domů bývají konírny) a onen dusivý, sladce kyselý zápach, jenž působí závrať, vstoupíme li do místnosti nečistými lidmi četně obydlené a nikdy neprovětrané.*“⁴¹

Černá Hora se svým nejbližším okolím byla, ostatně jako celý Balkán, v dobové (a nejen české) představivosti spojována s obrazy bojů a hrdinství. Obraz Černé Hory byl

³⁷ Josef Holeček: *Surrogát sv. Vasilija*, Praha 1894, 803–808.

³⁸ Holeček: *Za svobodu II.*, 292.

³⁹ Tamtéž, 294.

⁴⁰ Holeček: *Černohorští junáci*, 181.

⁴¹ Holeček: *Za svobodu II.*, 161–2.

tak především obrazem Černohorců nebo Turků, v mnohem menší míře pak Černohorek a Turkyň.⁴² To ovšem neznamená, že by ženy v Holečkově obrazu Černé Hory nebyly přítomny. Holeček dokonce uvažoval o napsání jakéhosi pandánu k črtám o černohorských junácích, v němž by zobrazil osudy černohorských žen. Místo zamýšleného díla však nakonec vytvořil epos *Sokolovič* s historizující látkou. Jde o nejdelší českou báseň dvacátého století, ženská tematika se v ní však poněkud ztrácí.⁴³ V Holečkově díle lze přesto nalézt jak úvahy o ženách, tak četné příběhy reálných nebo imaginárních hrdinek.

Černohorský patriarchalismus popsal Holeček termínem „kult muže,“ zatímco na Západě vládl „kult ženy.“ Přesto však podle něj byly ženy ve vyspělejších částech Evropy vykořisťovány stejně, jako v Černé Hoře, kde bylo pouze snáze viditelné, že ženy dělají těžší fyzické práce. „Kult muže“ vysvětluje Holeček vyšší fyzickou silou mužů, kteří chránili ženy jako slabší z obou pohlaví a také skutečností, že muži, hynoucí v neustálých bojích, byli vzácnější, a proto jim byla prokazována úcta. Tato úcta, tvrdil Holeček, byla však podmíněná. Muž ji musel stále a opakovaně dokazovat svou statečností. V momentě, kdy nedostojí společenskému ideálu, je po jeho privilegovaném postavení veta. „Zbabělostí muž degraduje se na ženu a ženy mu veřejně připínají zástěru a do ruky strkají kužel na znamení hanby.“⁴⁴ Zatímco muži spolu komunikují opatrně a odměřeně, protože sebemenší záminka může vyprovokovat osobní souboj a ten může vést až k letité krevní mstě, ženy se mohou vyjadřovat svobodně a hrají tak v Černé Hoře roli „veřejného mínění.“ Role obou pohlaví jsou podle Holečkových pozorování kulturním konstruktem. Poukazuje v této souvislosti na skutečnost, že dívka se naopak může „pomužit“, tj. rozhodnout se žít jako muž (např. po smrti otce či bratra) a pak je celou společností uznána za absolutně rovnou mužům včetně všech práv, která z toho vyplývají.⁴⁵ Tyto Holečkovy poznatky o fungování černohorské společnosti jsou v mnoha ohledech přesné a kontrastují s povrchními dojmy mnoha návštěvníků Černé Hory, které se zpravidla omezily na letmá setkání s Černohorkami obtíženými nákladem na cestě z Kotoru do Cetinje.

Holeček však nebyl jen pozorovatelem patriarchálního života, nýbrž i jeho obdivovatelem. Tento konzervativní nacionalista, nepřítel ženské emancipace a dalších

⁴² Patriarchální Černá Hora byla vzhledem k vysoké úmrtnosti mužů v neustálých konfliktech svou populační strukturou spíše zemí žen, což se ovšem do jejího obrazu v Evropě prakticky nepromítalo.

⁴³ V eposu se Holeček dopustil záměrného posunu oproti historické skutečnosti, když titulního hrdinu Mehmeda pašu Sokoloviče, pocházejícího z bosenského Višegradu, prezentoval jako Černohorce.

⁴⁴ Josef Holeček: *Za svobodu I.*, Praha 1909, 267.

⁴⁵ Tamtéž, 267-70.

liberálních myšlenek velebil „*staroslovanský rodinný život*,“ kde měl každý člen velké rodiny své jasně dané místo a nesnažil se jej nikterak měnit. Vzorovou domácnost pro něj představovala rodina serdara Sava Jovičeviče, kterého řadil mezi „*ideální junáky*.“ Podobně pochvalně se vyjadřoval také o jeho manželce, která „*o literaturách, o hudbě a umění, o lázních, ženských kongressech a emancipaci nemluvila a zajisté ani tušení neměla, že jsou celé země, celé státy, celí velcí národové, kde ženské již o ničem jiném mluvíti neumějí, ani nechtějí. Ona se mne za to vyptávala na otce a matku, na bratry a sestry, a otce vzkázala pozdravit od serdara, bratry od svých synů, matku od sebe, sestry od svých dcer a nevěst.*“⁴⁶

Život Černohorky byl tedy podle Holečka sice těžký, její postavení ve společnosti však hodnotil víceméně jako spravedlivé a v souladu s okolnostmi, v nichž Černohorci žili. Pravoslavná Černohorka je v jeho díle obětavou matkou, manželkou, sestrou, strážkyní rodinného krbu a často i bojovnicí. Jde o ideální bytost, k jejíž asexualitě přispívá skutečnost, že vzhledem k těžkému životu velice rychle stárne a ztrácí erotickou přitažlivost. Holečkem oslavované vlastnosti černohorských žen nebyly ovšem ani pro samotného autora příliš sexy. Naopak ty ženy, které svou roli a funkce v rámci černohorské patriarchální společnosti nezastávají, popisuje Holeček mnohem svobodněji jako bytosti s vlastní (či jím připsanou) sexualitou. Jde o dospívající pravoslavné dívky a Turkyně. V mnoha případech pak plně postačuje i velmi volné spojení s muslimským prostředím (konverze, původ z kdysi islamizované rodiny apod.), aby u Holečka vyvolalo erotické představy. Holečka, neustále se označujícího za realistického pozorovatele a spisovatele, mění takřka sebemenší asociace ženy s islámem a orientální exotikou v beznadějnou romantiku.

Holeček byl fascinován myšlenkou proměny identity, ať již šlo o změnu národnosti, patriarchálních hodnot nebo o náboženskou konverzi. Klasickou holečkovskou zápletkou jsou různé druhy konfliktu mezi osobami s novou identitou a jejich původním prostředím, případně mezi novou identitou a zbytky identity předchozí. Jde v první řadě o problém islamizace, někdy také o případ opačný, christianizaci. Vedle již zmíněné exotizace islámu včetně pozůstatků někdejší muslimské identity u konvertitů rozvíjí Holeček ve svých příbězích také tematiku incestu, únosu a znásilnění.

Povídka *Bitva u Fundiny roku 1876* obsahuje většinu prvků, které jsou v této souvislosti pro Holečka charakteristické. Hajduk Mušika se zamiloval do krásné

⁴⁶ Josef Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, Praha 1899, 208.

podgorické Turkyňě Búbei, manželky obávaného Osmana bega. Poté, co ji zahlédl nahou při koupání v řece, unesl ji do jeskyně. Búbei se domnívala, že Mušika je známý junák Marko Miljanov, o němž již dlouho snila. „*Búbei mi ovinula bílé rámě kolem šíje a sklonila mi hlavu na rámě. Nahý prs tulil se k mé hrudi, nádherně se vlnil a srdce pod ním téměř hlasitě bilo. Stáhl jsem ji na klín.*“⁴⁷ Mušika ji v takové situaci nedokáže říci, že není Markem Miljanovem. Milování s Turkyňí otřese Mušikovou černohorskou identitou: „*Bylo mi, jako bych teprve v tomto okamžiku byl poznal, co to ženství. Bylo mi, jako bych na svá ňadra tiskl vtělenou lásku, dceru boží, která na světě každého tvora blaží, toliko Černohorce ne. Černohorec láskou ženy pohrdá jako pocitem sebe nedůstojným, a co je člověka důstojno, ne-li láska? Nevěděl jsem, bdím-li či sním. Nový svět, nový život se mi otevřel před očima, a to svět a život, za nějž ani ráj nemůže podati náhrady. Jaký to rozdíl mezi ženou černohorskou a tureckou! Vážná, stoudná, cudná Černohorka vybije ti přeslici, mluvíš-li jí o lásce, a pokárá tě pro nejlidštější z citů jako pro zločin. A hle, naproti tomu žena turecká! Svévolná jako kůzle, vábná jako granátové jablko, milá jako vůně růže! Co nazýváme cudností, o tom zde není řeči. Nestydí se za svou vnaďu, třeba ji pečlivě halila před okem drzého zvědavce. Ale miluje-li tě, je celá tvá a jenom tvá!*“⁴⁸ O pár dní poté, co si Mušika v jeskyni Búbei „*na sladkou chvíli osvojil jako ničemný zloděj a lhář,*“ dojde k souboji mezi ním a Osmanem. Oba jsou raněni, sestřenice Marka Miljanova Danica však Osmanovi usekne hlavu. Mušiku vyléčí a on si ji vezme za ženu. Mají spolu dceru, také Danicu, která se po letech zamiluje do Osmanbegoviće, pohrobka, který se narodil Búbei. Osmanbegović mladou Danicu s jejím svolením unese na turecké území. Teprve před turecko-černohorskou bitvou na Fundině se Mušika svěřil Marku Miljanovovi, že Osmanbegović je ve skutečnosti jeho syn. Danica se bitvy účastní na turecké straně spolu s Osmanbegovićem „*v pestrém rouchu albánském, s fezem na hlavě, s tváří nezahalenou.*“⁴⁹ Poté, co Osmanbegović zabil Mušiku, svého pravého otce, převzala však Danica otcův barjak (prapor). V průběhu řeže zabili Černohorci Osmanbegoviće a poslední prchající Turek usekl hlavu Danici. Příběh tedy končí velkým, byť smutným černohorským vítězstvím nad Turky, nad incestem i nad všemi cizími a hybridními identitami.

⁴⁷ Holeček: *Černohorští junáci*, 197.

⁴⁸ Tamtéž, 197–8.

⁴⁹ Tamtéž, 230.

V povídce *Bitva u Fundiny roku 1876* je problém identity spojen s romantickou zápletkou. Postavy Búbei a mladé Danice i Mušikovy myšlenky o nedostatku lásky v černohorské patriarchální společnosti dávají příběhu větší plastičnost. Jindy však je u Holečka ženská postava v pozadí a z příběhu se tak stává plochý balkanistický stereotyp naplněný násilím a pomstou. Tak je tomu v povídce *Alija a Ilija*, odehrávající se během černohorské anabáze v Hercegovině. Turci vykopali z hrobu tělo otce povstaleckého vůdce Bogdana Zimoniće, který prohlašuje: „*Zločin tu spáchaný je příliš velký, než aby mohl být otcem jeho rozený Turek. Poturčenec to byl, nikdo jiný.*“⁵⁰ A to „poturčenec“ z jeho vlastního rodu, potomek „poturčence“ z doby svatého Petra⁵¹, kdy Ilija pro neshody s bratrem Todorem, předkem Bogdana Zimoniće, přijal islám a jméno Alija. Pop Bogdan Zimononić neměl děti. Ženu, kterou si chtěl vzít, nejprve svedl a pak si ji vzal jeho mladý muslimský příbuzný, který také vyvrátil rodinné křesťanské hroby. Pomsta však přišla sama. Při ničení hrobů mladému Turkovi pomáhali bašibozukové, kteří pak znásilnili jeho ženu. Když se jí pokusil bránit, byl zabit. Žena poté zemřela také. Pop chtěl dítě svého tureckého příbuzného a ženy, o níž se ucházel, nejprve zabít, pak ho však přijal za své. Dal mu jméno Ilija a rozhodl, že až vyroste, stane se popem.

Podobný příběh, v němž ženská hrdinka hraje poněkud aktivnější roli, obsahuje povídka *Gavran*. Starý hercegovský hrdina Gavran zachránil pravoslavnou ženu z rukou Arnautů (Albánců) a vzal si ji. Žena porodila dceru a zemřela. Dcera vyrostla, potkala Turka, zamilovala se do něj, ale on ji znásilnil. Za to Turka zabila, přestože ho milovala. Poté, co se jí narodilo dítě, zemřela i ona a Gavran sám vychovával vnouče.⁵²

Povídka *Požár ve dvorech Ljuboviču*⁵³ se také odehrává během hercegovského povstání. Pravoslavný Hercegovec Guzina se zamiluje do Turkyně Marjam. Dívka je tajná křesťanka, její pravoslavné jméno zní Marica. Dívčina matka Ljubica se totiž stala ženou Osmana Ljuboviće proti své vůli a dceru vychovala ve svém náboženství. Během války dojde k bitvě, v níž jsou všichni Ljuboviči pobiti. Zdá se, že s nimi zahynula i mladá dívka. Následuje romantické vyvrcholení příběhu. Guzina a vypravěč (sám Holeček) přijíždějí po roce na místo bitky. Zjišťují, že Osmana v boji zabila manželka Ljubica, kterou pak hodža shodil z minaretu, její dceru v něm uvěznil a schody zbořil. Dívka pak byla vězněna v minaretu celý rok, než ji Guzina a Holeček

⁵⁰ Josef Holeček, *Černohorské povídky I.*, Praha 1880, 86.

⁵¹ Svatý Petr – sv. Petr Cetinjský, vladyka Petar I. Petrović Njegoš, vládce Černé Hory v letech 1784–1830.

⁵² tamtéž, 73.

⁵³ Holeček: *Černohorské povídky II.*

osvobodili. Po tomto odhalení byly dvory Ljubovićů zapáleny, hodža spáchal sebevraždu skokem z hořícího minaretu, v němž bylo nalezeno zlato, které je nakonec odevzdáno knížeti Nikolovi ve chvíli, kdy vjíždí do hořících dvorů. Guzina a Marjam-Marica byli oddáni v Guzinově vsi. Jelikož černohorská armáda nemá dostatek dřeva, Guzina rozebere svůj rodný dům a ten spálí. Stejně jako v povídce *Bitva u Fundiny roku 1876*, i v tomto příběhu dochází během bitvy k návratu islamizované hrdinky, zde Ljubice, k původní identitě. Muslimská i podvojná identita je zničena, rodné domy Marjam-Marice i Guziny jsou spáleny a kníže Nikola slibuje novomanželům, že jim po vítězném konci války nechá postavit nový dům.

Tak jako v případě hrdinek Holečkových povídek, i postava Gospavy je obdařena fyzickou přitažlivostí a její atraktivitu násobí vliv muslimského prostředí. O jednotě Holečkova obrazu Černé Hory, bez ohledu na formální škatulkování textů na jednotlivé žánry, svědčí skutečnost, že se s Gospavou setkáváme v závěru třídílného díla *Za svobodu*, rozsáhlé reportážní a cestopisné práce, která popisuje první Holečkovo setkání s Černohorci a anabázi černohorské armády v Hercegovině, jíž se účastnil jako dopisovatel *Národních listů*. Po vítězné bitvě u Vlčího dolu se Holeček spolu s malou skupinou Černohorců vedenou vasojevičským předákem Milošem vrací z bojiště. V jednom z nočních tábořišť začne spící Miloš Holečka objímat. Tomu nejprve lichotí, že „*rozpíná náruč po mně, po mém pobratimu*,“ pak ale Miloš zašeptá ze spaní ženské jméno Gospava. Dotčený Holeček je tím „*bolestně zklamán*.“⁵⁴ V další fázi cesty porazí Černohorci tele. Miloš Holečkovi nabídne srdce dobytčete a poradí mu, aby při jeho pojídání myslel „*na některou ženskou hlavu, a bude, jako bys byl její srdce pojedl, bez vůle i rozumu bude tvojí otrokyní*.“⁵⁵ Holeček si při krájení a žvýkání polosyrového telecího srdce opakuje jméno Gospava, které Miloš pronášel ze sna, ač se jej nikdy nezeptal, kdo Gospava vůbec je. Po návratu do Cetinje, kde se vzhledem k válečným událostem nacházelo velké množství osob ze všech černohorských krajů, si Holeček všimne krásné, asi osmnáctileté ženy z kmene Vasojevičů a každý den ji sleduje. Náhodou zahlédne její „*jedovaté černé oči*“ a „*zlatý kruh v růžovém oušku*“ při zarostlém vstupu do jeskyňky za městem. Holeček neváhá a vlezte dovnitř. „*Spočívám po boku krásné Vasojevičky. Neostýchá se, směje se mým rozpakům, bije mne vrkočem po tváři, nakrčí nohu a sukně spadne přes koleno a berouc moji ruku sama si ji klade na*

⁵⁴ Holeček: *Za svobodu III*, 142–3.

⁵⁵ tamtéž, 202.

hrud".⁵⁶ Mladý novinář po chvíli erotického vytržení zjišťuje, že krásná dívka se jmenuje Gospava a je ženou jeho pobratima Miloše. Gospava však Miloše nemiluje, ke svatbě byla donucena a tak jako Holeček do ní, i ona se zamilovala do něj. Tehdy však do jeskyně, kde Gospava podobně jako mnoho dalších černohorských žen přebývala z nedostatku ubytování ve městě, přišel Miloš. Holeček se rychle opanoval a pozval pobratima na pivo. Po cestě se dozvěděl, že Gospava se narodila jako muslimka, předtím, než poslední zbytek Vasojevičů opustil islámskou víru. „*Turecký ďábel z ní ještě docela nevyšel, ještě je tuze divoká, ale to se časem podá. Pošlu ji zítra domů, aby mi tu hanby nečinila. Ani ti ruky nepolíbila,*“⁵⁷ láteřil Miloš. Třídílná cestopisná reportáž *Za svobodu*, kniha plná popisů hrdinských činů Černohorců, válečného strádání, líčení Holečkových osobních zážitků, bohatých historických a etnografických pasáží i úvah o slovanství nekončí ani pateticky, ani romanticky, nýbrž fraškou. Gospava, Holečkova femme fatale, jež „*byla spanilejší než Esmeralda i Preciosa,*“⁵⁸ zůstává v jeskyni. V závěrečném odstavci spolu český spisovatel a jeho černohorský pobratim popíjejí jedno pivo za druhým v městském hotelu.

Povídka *Ketarisa* s podtitulem *Turecké dobrodružství* se odehrává ve „*Staré Srbski*“,⁵⁹ v oblasti, která je podle Holečka nebezpečná, zato ale umožňuje poznat „*vášeň*“, která už na Západě vymizela. Hlavním hrdinou povídky je autor sám, který se v doprovodu černohorského kapetána Vuksana a v černohorském kroji vydává přes hranici. Černohorský kroj do něj vlil odvalu a „*duch černohorský,*“ přestává být intelektuálem, odhazuje svůj zápisník a stává se člověkem činu. Poté, co na louce zahlédne Turkyni, chce ji unést, avšak „*krásná divoška*“ mu ujede na koni. Při jejím pronásledování spadne Holeček do rokle a probudí se až ošetřován dotyčnou Turkyní - Ketarisou. Dochází zde k druhé proměně – Holečkovo černohorské oblečení je po vykoupaní v lázni nahrazeno tureckým. Zatímco Holečkova černohorská fantazie je spojena se silou a odvahou, orientální fantazie se týká bohatství a erotiky. Autor leží na divanu pokrytém tygří kůží, má zlatem vyšíváný turban, tureckou šavli posetou rubíny a smaragdy, na těle zelenou, zlatem prošívanou dolamu a boty ze žlutého safiánu (v chudém Sandžaku těžko představitelný luxus). Ohromen Ketarisinou krásou a

⁵⁶ tamtéž, 216.

⁵⁷ tamtéž, 218. Podobně jako v případě Gospavy z tohoto reportážně-cestopisného díla zvyšuje někdejší asociace s islámem erotickou přitažlivost Rajky, postavy z románu *Surrogát sv. Vasilije*. Matka Rajky, křesťanky z Boky Kotorské, do níž se zamiloval hlavní hrdina Dominik Vondrášek, byla Turkyně a Rajčin otec ji nejprve musel unést. Viz Holeček: *Černohorské povídky I.*, 344.

⁵⁸ tamtéž, 213.

⁵⁹ Dobový geografický název pro oblasti Kosova a Sandžaku, podle zeměpisných reálií jde v povídce patrně o část Sandžaku přiléhající k území černohorského kmene Vasojevičů.

exotickým bohatstvím rozhoduje se hlavní hrdina vzít si Ketarisu s požehnáním hodži za ženu. Nejprve navrhuje Ketarise jednoženství, po čase si ale uvědomuje, že by mohl „z dlouhé chvíle pojmouti i Ikoniju, a málo po málu všech 12 Ketarisiných otrokyň.“ Ke svému překvapení brzy zjišťuje, že Ketarisa pochopila změnu jeho názoru na polygamiu tak, že sama v tajnosti zavedla mnohomužství. V tu chvíli vstupuje na scénu opět kapetán Vuksan, kterého si hodlá Ketarisa vzít za svého sedmého manžela. Rozhořčený Holeček chce zabít Ketarisu, ale zjišťuje, že jeho šavle je dřevěná. Ketarisa jej místo toho bodla dýkou a Vuksan, který jej v tureckém oblečení nepoznal, usekl Holečkovi „po černohorsku“ hlavu. Uřatá hlava (bez těla je Holeček opět pouhým intelektuálem) si ještě pomyslí, že si to již bohužel nestihne poznamenat do zápisníku.⁶⁰ Tím tato satirická, orientalistická a erotická fantazie končí.

Na rozdíl od odlehčeného fantazírování o Turkyňi Ketarise je příběh *Stáne* z Holečkových *Černohorských povídek*, zdá se, realisticky vyprávěnou vzpomínkou na autorovu nezletilou posluhovačku během pobytu v Cetinji. Stáne je pro Holečka nejprve milým a chudým černohorským sirotkem, spícím jen tak na zemi, s hlavou opřenou o hranu ohniště: „Ubohé dítě! Politování hodná popelka! Ostrá hrana kamene jest její podhlavnici, na které snívá luzné sny panenství! A přece rozkvétá jako fialka v trní, a přece je milá, veselá, bezstarostná jako skřivánek.“⁶¹ Holeček se s třináctiletou dívkou postupně sblíží. Ve chvíli, kdy se Stáne náhodou utrhne knoflíček, zahlédne autor konečně víc. Pokusí se hned dívku políbit, Stáne však uhne. Holeček si jí předchází dárky a nechá jí udělat boty. „Poloděcká, polopanenská boubelatá tvář se blaženě usmívala a zářila oddaností.“ Když bylo Stáne 14 let, rozhodl se Holeček využít jejích narozenin k novému pokusu a políbit ji znovu. Stáne se ovšem bránila a pořezala Holečka nožem. Nakonec se ale Holečkovi poddala a ten ji políbil na zavřené oči i na „tenké, pootevřené rty.“⁶² Víc se o Holečkově černohorské Lolitě nedozvíme a snad ani nechceme.

„Nezajímá mne junáctví, je-li pouhým hrdlořezstvím. Nemá pro mne půvabu, je-li následkem pouhé tělesné síly a obratnosti, byť i bylo činem obra hodným,“⁶³ tvrdil Josef Holeček. Idea o junáctví jako spojení síly a ušlechtilosti je v Holečkově obraze Černohorců jako „bojovníků dobra“⁶⁴ klíčová. Tak jako se spisovatel proklamativně

⁶⁰ Josef Holeček: *Rozmanité čtení II*, Praha 1886, 124–145.

⁶¹ Holeček: *Černohorské povídky I.*, 100.

⁶² Tamtéž, 103.

⁶³ Emanuel Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*, Praha 1923, 40.

⁶⁴ Holeček: *Za svobodu I.*, 387.

hlásil k realismu, a přesto jeho dílo obsahuje neoddiskutovatelně romantické prvky, tak ani Holečkovo tvrzení, že jej „hrdlořezství“ nezajímá, nelze brát doslova. Na okraji centrálního obrazu junáctví, jakéhosi humanistického násilí, násilí použitého pouze v nezbytné míře v zájmu dosažení oprávněného vyššího cíle, najdeme u Holečka i čistou fascinaci brutalitou samotnou. Mezilidská agrese se také objevuje jako jev, který lze pojmout nezúčastněně a s humorem.

První podněty, jež Holečka vedly k zájmu o jižní Slovany, byly literární. Nelze samozřejmě zpochybňovat Holečkovu slovanskou ideologii, které zůstal konzistentně věrný po celý život. Krom zájmu o jihoslovanskou lidovou poezii a ideje slovanského bratrství však mladému Holečkovi nechyběla ani univerzální touha po dobrodružství a poznání „opravdového“ života. Pobyt mezi válčícími Černohorci ve druhé polovině 70. let 19. století tyto Holečkovy touhy naplnil. Černohorské tažení do Hercegoviny nebylo pro Holečka jen zajímavým literárním podnětem, nýbrž klíčovou osobní zkušeností, která změnila jeho předchozí životní názory. V knize *Za svobodu*, která mj. reflektuje Holečkovu osobní proměnu, mají některé Holečkovy zážitky charakter až jakéhosi polomystického osvícení. Jak jsme již viděli, došlo k němu například ve chvíli, kdy autor viděl knížecí průvod a černohorské vojsko, vyrážející do boje.

Podobnou událostí, při níž Holeček zažil změněné duševní stavy, jež na jeho uvažování a životních názorech zanechaly trvalé následky, se stalo drama, jehož byl svědkem ve vojenském ležení. V tlačenici u jediného zdroje vody zde bratr nešťastnou náhodou zastřelil bratra. Událost byla nejprve považována za vraždu a kníže Nikola odsoudil viníka k smrti. Trest měl podle tradice vykonat nejbližší příbuzný vraha, kterým byl jeho otec – otec, jenž právě ztratil jednoho syna a nyní měl vlastní rukou zabít druhého. Dodatečná svědectví dokázala, že šlo o nešťastnou náhodu a kníže nakonec viníka propustil. Na Holečka nesmírně zapůsobilo, jak odsouzený Černohorec zůstával chladný a lhostejný k vynesení rozsudku smrti. Opovrhování životem na Holečka „*učinilo dojem úžasu vznešený a povznášející.*“ Tento pocit u Holečka přebil jakýkoli soucit, „*k svému podivení pocítil jsem jakousi divokou radost.*“⁶⁵ Kromě úvah o nadřazenosti „*nemoderných Evropanů*“, tj. Černohorců, nad Evropany moderními, kteří lpí na životě za každou cenu, se Holeček dostal do nového duševního stavu, který stěží dokázal popsat. Své pocity s odstupem charakterizoval následovně: „*I nějak po černohorsku mi bylo. Krev Tomova jako by učinila ze mne člověka nového, již trochu*

⁶⁵ Holeček, *Za svobodu II.*, 27.

skrojeného podle kraje, ve kterém jsem se pohyboval. Byl jsem hrd a plesal jsem, že jsem se octl mezi národem, který pohrdá životem i smrtí a zapaluje se velikou společnou myšlenkou, jíž rád přináší v oběť i sebe sama. Těšilo mne, že jsem došel v roztomilá místa, kde lze tak hravým způsobem, zrovna na potkání, dosíci smrti. ... Jak mi bylo? Snad i poněkud barbarsky. Krev lidská mne více nelekala. Krev, krev! Přál jsem si, aby nás Turci přepadli, aby údolím ubelským tekly proudy krve jejich i naší.“⁶⁶

Odradem tehdejších Holečkových dojmů je patrně i pozdější démonická postava vykořeněného, cynického, avšak inteligentního a zkušeného Pantalejmona z románu *Surrogát sv. Vasilija*. Pantalejmonův monolog vyjadřuje podobnou fascinaci krví a smrtí. Vražda je v něm přirovnána k pohlavnímu styku: „*Rozkošné jest opojení v náručí krásných žen, ... ale nade všechno cením opojení lidskou krví. ... Tu směs odvahy a obavy, puzení v před a vlečení v zad, to mohou muž a žena v životě jen jednou pocítit a prožít: muž, když po prvé vraždí a žena, když poprvé se poddává. Kdo jednu vraždu šťastně provedl, nikdy na ní nepřestane. Krev lidská omamuje a dráždí jak barvou, tak vůní svou a ty, vstoupil li jsi jednou do počtu vrahů, nevydržíš dlouho ani bez jednoho, ani bez druhého dráždidla.“⁶⁷*

Prakticky každý autor, který v 19. století psal o Černé Hoře, se bez ohledu na svůj postoj k Černohorcům vyrovnává s černoorským zvykem sekát hlavy raněným a mrtvým nepřátelům.⁶⁸ Již ve své první knížce *Černá Hora* tak učinil i dvaadvacetiletý Josef Holeček. Zvyk uřezávat hlavy jako trofeje převzali podle něj Černohorci od Turků. „*Že bylo nošení celých hlav nepohodlné, povstalo později praktičtější řezání nosů co nejlepších reprezentantů hlav. Analogii tohoto obyčeje spatřujeme u nás, kde lesní úřady vyplácejí hajným a myslivcům odměnu za odvedené veverčí nosy. Slovanský jemnocit bránil Černohorcům, že nezdědili od Turků barbarské zvyky, jak nakládáno se zajatými a raněnými.“⁶⁹*

Holeček v přístupu k ožehavému tématu rubání hlav, který byl klíčovou složkou negativního stereotypu Černoorců, zaujal od počátku jasný postoj. Představa slovanské původnosti Černoorců umožňovala identifikovat tento zvyk jako původně turecký. Ač byl mezi Černohorci všeobecně rozšířen po staletí, obyčej stínat hlavy tak

⁶⁶ Tamtéž, 30.

⁶⁷ Holeček: *Surrogát sv. Vasilije*, 734.

⁶⁸ Kvalitní rozbor tohoto obyčeje i názoru cizinců na něj obsahuje studie Ljubice Klančič: „Spolia opima,“ In: *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, knjiga III*, Cetinje 1963, 219–276 a kapitola „Passionate About Head-hunting,“ In: Božidar Jezernik: *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004, 121–146.

⁶⁹ Holeček: *Černá Hora*, 44.

byl ve své podstatě nečerno-horský, podobně jako jiné rozšířené, avšak „nepůvodní“ a „přejaté“ aspekty života černo-horské společnosti. Praxi samotnou popisoval odlehčeným, satirickým tónem. Na zvyku, který vyvolával v Evropě zděšení a zahanboval často i ty nejnadšenější montenegrofilly, objevil Josef Holeček překvapivě veselé a humorné stránky.

Nejužší asociaci s utínáním hlav vykazuje v Holečkově díle postava hrdiny hercegovské války Peka Pavloviće, o němž již víme, že „*hlavy turecké padají pod ním jako kukuřicové palice.*“⁷⁰ Agrární a botanické metafory v souvislosti s Pekovou naruživostí pro stínání a sběr nepřátelských hlav se objevují i jinde. Peko „*rubaje hlavy turecké zpíval si jako žnec, když kosí zralou pšenici*“⁷¹ a během své emigrace v Srbsku snil o nové válce, kdy „*krev opět potoky poteče a hlavy se budou válet jako setřesená jablka.*“⁷² Lebkám tureckých agů a pašů, jež uchovával v truhle a ukazoval návštěvníkům, říkával „*trocha sušeného ovoce.*“⁷³

Krvavou, pro evropského čtenáře bizarní až groteskní historku z černo-horsko-turecké války popisuje Holeček v přímo tarantinovské vypravěčské poloze. Členové černo-horské hlídky, s nimiž autor putoval, neměli oheň, aby si zapálili cigarety (podle Holečkových slov si chtěli zakouřit, aby jim bylo tepleji a zahnali žízeň). V dálce však zahlédli oheň turecké stráže. Nám již známý Holečkův pobratim Miloš vyrazil noční tmou k tureckému ležení. „*Dokradl se k ohni. Nám se tajil dech. Naklonil se, zapálil si cigareto, švihl handžárem, zhybl se a dal se na zpětný útěk, strašně křiče. Celá družina jej v tom následovala a páčila do vzduchu, aby se zdálo, že Černo-horců je ohromná přesila, jíž všecko musí ustoupiti. Skutečně hned asi osm postav se od ohně zdvihlo a páčilo o zlomkrky pryč. Jen jeden zůstal ležeti. Nohy měl, ale nohy bez hlavy k útěku nepostačily.*“⁷⁴ Miloš se vrátil se zapálenou cigaretou a tureckou hlavou, nabodenou na handžár. „*Evo vatre*“ (*tu máš ohně*), pravil klidně, *podávaje mi smotek. Kapucín se nemůže tvářiti spokojeněji, když se tučným povečeřením smířil se světem a odříkáním nešporů s bohem. Nerozčilil se víc, než kdyby si byl ukrojil krajíc chleba. Nechal si krvavý trofej na handžáru, jen že jej držel stranou, aby se krev řinula na zem.*“⁷⁵ Na další cestě dorazila výprava pro změnu k černo-horské stráži, kterou tvořili čtyři nazi muži, pokuřující u ohně a oblečená žena, kojící dítě. „*Miloš byl u stráže*

⁷⁰ Holeček: *Za svobodu III.*, 354.

⁷¹ Holeček: *Junácké kresby I.*, 42

⁷² Tamtéž, 124.

⁷³ Tamtéž, 292.

⁷⁴ Holeček: *Za svobodu III.*, 104.

⁷⁵ Tamtéž, 104–5.

první. Ruče seskočil s koně, pozdravil „Zdravo, braćo,“ hodil tureckou hlavu do ohně a krvavý handžár utíral o rosnatou trávu. Turban chytl, vlasy a vousy se štíraly, vydávající nesnesitelný smrad. Zatím jsme dojeli všichni.“⁷⁶ Následuje scéna pro dobové české čtenáře možná ještě více šokující, než samotné krveprolití, nicméně zcela v souladu s tehdejší černohorskou patriarchální mentalitou a jejím pojmáním boje s Turky. Jeden z naháčů okamžitě pozná, že jde o hlavu Halila Sahibiće, kterého chtěl sám zabít následujícího dne. Stěžuje si, že Halil byl „jeho kus“ a Miloš si mohl „dosti hlav narubati na Vlčím Dole, kde jich bylo jako „kukuruzu“ v poli.“ Miloš se výtkám brání opět zemědělskou metaforou: „Kdo dřív přijde, dřívě mele. Hruška byla zralá, strásl jsem ji.“⁷⁷ Spor se nakonec uklidnil, nahý strážce ohně se opět „klidně posadil a díval se na hlavu Halilovu, jež byla s jedné strany spálena a s druhé pěkně opečena, jen si odkrojit.“⁷⁸

Josef Holeček se spolu s Jaroslavem Čermákem stal nepochybně nejvlivnějším tvůrcem obrazu Černé Hory a Černohorců v českých zemích. Obraz, který prezentoval ve svém rozsáhlém díle, vznikajícím několik desetiletí, byl komplexní, v základních rysech však velmi konzistentní. Představy o Černohorcích, které byly v českém diskursu přítomny již před ním, dále rozvinul a obohatil je o četné další prvky. Centrální obraz svobodné slovanské země se zachovalou autochtonní kulturou a tradicemi, obývané hrdinnými a ušlechtilými junáky, představuje nejklasičtější příklad pozitivního stereotypu Černohorců v české společnosti. Mnozí další tvůrci obrazu Černé Hory na Holečka navazovali, opakovali a rozvíjeli jeho myšlenky. Někteří se vůči němu zvláště počátkem 20. století vymezovali kriticky, Holečkův zásadní vliv a status největšího českého znalce černohorské problematiky však nikdo ze současníků nemohl opomíjet. Také z dnešního hlediska se Holečkův přínos k rozvoji obrazu Černé Hory stále jeví jako zásadní. Idealizace černohorských junáků a představa, že by měli být Čechům vzorem, dosáhla v Holečkově díle svého myšlenkového a uměleckého vrcholu.

⁷⁶ Tamtéž, 110.

⁷⁷ Tamtéž, 110–111.

⁷⁸ Tamtéž, 115. Holeček, jak vysvítá mj. hned z následující kapitoly, na této výpravě permanentně trpěl nesnesitelným hladem.

V.

Hranice civilisace

Obraz Černé Hory v cestopisech, 1890–1914

13. dubna 1897 vyrazil z pražského nádraží císaře Františka Josefa I. směrem na jih zvláštní luxusní vlak. Šlo o výpravu Klubu českých turistů do jihoslovanských zemí, které se účastnilo 71 osob, „*mezi nimiž 18 dam.*“ Ve slavnostním projevu, proneseném před odjezdem, zdůraznil předseda klubu Vratislav Pasovský, že „*nevede české turisty v první řadě touha po seznání krajů vzdálených, ale především, že mocná láska k bratřím na jihu je příčinou uskutečnění této výpravy.*“¹ Demonstrativní pouť elitních členů KČT do Dalmácie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Chorvatska byla zároveň propagační akcí, jež tyto země zviditelňovala jako vhodné cíle pro rostoucí počet českých turistů, vyrážejících za hranice své „užší vlasti“. Ve stejném roce se po podobné trase na svou poslední návštěvu Černé Hory vydal také Josef Holeček. Holeček, tvůrce velkého počtu literárních a publicistických prací s černohorskou tematikou, byl v českém prostředí již více než dvacet let znám jako tvůrce a strážce romantického obrazu tradiční Černé Hory velkých junáků a obdivovatel tamější patriarchální společnosti. Černá Hora koncem 19. století však již nebyla stejnou Černou Horou, kterou Holeček poznal v době hercegovského povstání a války proti Turkům v polovině 70. let. Země se otevřela světu a pomalu se modernizovala. Holeček „*ke svému zděšení zjistil, že stará Černá Hora vymírá. Řada junáků, o nichž psal, už nežila, jiní byli staří a nemocní.*“² Markantním kulturním, politickým a hospodářským zráním však prošla také česká společnost. To se projevilo v nazírání na Černou Horu a Černohorce. Tradicionalistický pohled existoval dále. Vedle takových obrazů - někdy v opozici k nim a někdy ve vzájemné symbióze - se stále zřetelněji projevovala snaha popsat Černohorce s větší mírou realismu. Od 50. let do konce 19. století byl typickým tvůrcem českého obrazu Černohorců slovanský nadšenec a umělec, zpravidla literát či malíř. Na počátku 20. století je slovanství méně exaltované, jde spíš o cosi samozřejmého. Novým tvůrcem českého obrazu Černohorců se stává vědec a turista.

Rok 1897 neznamenal v českém pohledu na Černohorce jasně definovatelný zlom. Během 90. let 19. století však začíná ve vývoji českého poznávání Černé Hory a obrazu

¹ Jan Buchar: *První výlet klubu českých turistů do Dalmacie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Záhřebu ve dnech od 13. do 30. dubna 1897*, Praha 1898, 7.

² Ivan Dorovský: *Balkán a Mediterán*, Brno 1997, 160.

Černohorců nová etapa, svým způsobem generační výměna doprovázená větší různorodostí pohledů a interpretací. Obraz Černohorců, který se objevuje v dobových českých textech cestopisného a zeměpisného charakteru, má u většiny autorů některé obecně přijímané shodné rysy. Přesto není v žádném případě stereotypní, nýbrž bohatě propracovaný, pestrý a různorodý.

Osobnost malíře a muzikologa Ludvíka Kuby (1863–1956) a jeho dílo věnované Černé Hoře stojí někde na pomyslném rozmezí mezi předchozí generací slovanských nadšenců a novou generací vědců-turistů. Cestopis o Černé Hoře, napsaný na základě zážitků z cest podniknutých s cílem sbírat místní národní písně v letech 1890 a 1891, dobře ukazuje jeho základní postoje při konfrontaci s černohorskou realitou. Kuba jako slovanofil i jako sběratel lidových písní a umělec obdivoval především ty aspekty černohorské společnosti, které považoval za původní a autentické. K myšlence pokroku a přijímání západních kulturních a civilizačních vzorů měl spíše kritický postoj. Svě vlastní zážitky a vjemy zároveň dokázal prezentovat s určitou mírou sebeironie, která sympaticky zmírňovala některé jeho příliš exaltované postoje.

Překročení černohorské hranice nad Kotorem neznamenovalo pro Kubu jen přechod z jednoho státního území na druhé, ale také překonání hlubších rozhraní. Již připlutím do Boky Kotorské, kterou neváhal označit za nejkrásnější část Rakouska, opouštěl Kuba moderní průmyslovou civilizaci, „*protivný náš umouněný, ponurý svět, železnicemi zdrátovaný*.“³ Pohled na zasněžený Lovćen, tyčící se nad jarní scénérií mořského pobřeží, mu připomněl, že v Černé Hoře platí východní kalendář, zpožděný o 12 dní. Cesta do Černé Hory měla být tedy opět tak trochu poutí proti proudu času. „*Dva kameny nám tiše oznamují, že překročena hranice civilisace – abychom mluvili mluvou západních hrdopýšků – a že vstoupili jsme na půdu barbarské Černé Hory*.“⁴ Kuba tedy černohorsko-rakouskou hranici vnímá jako hranici mezi dvěma odlišnými světy, představu o podstatě těchto světů však od počátku ironizuje.

Ludvík Kuba byl sice nepochybně slovanofilem, ve snaze objasnit „černohorský charakter“ se ovšem soustředil na vliv těch přírodních a především historických okolností, jež na Černohorce měly působit v posledních několika stoletích jejich vývoje a nehledal tedy souvislost mezi mýtickou praslovanskou společností a Černou Horou 19. století. Na vzniku černohorské povahy měla podle něj rozhodující podíl horská, bezvodá a stěží obdělávatelná krasová krajina. Právě nepřístupnost této oblasti, kterou

³ Ludvík Kuba: *Na Černé Hoře*, Praha 1892, 11.

⁴ Tamtéž, 16.

Kuba jinak osobně považoval za esteticky odpudivou, pomohla podle něj Černohorcům ubránit svou svobodu, víru a jazyk (v případě jazyka jde o zřejmou projekci česko-německého lingvistického antagonismu, poněvadž v okolních oblastech Balkánu konverze k islámu ke ztrátě jazyka nevedla). Právě skalám vděčili Černohorci „i za rekovný, šlechtitný charakter, i za ocelovou otužilost svého těla – neboť jen velkým utrpením vychovávají se velcí lidé.“⁵ Černohorci byli potomci starých Zeťanů, obyvatel úrodných rovinných krajů zetského státu, jež se dostaly pod kontrolu osmanské říše. Zeťané se proto stáhli do vyšších, nepřístupných oblastí, kde vytvořili „slovanskou Spartu.“ Genezi černohorského charakteru přirovnává Kuba k výrobě kovu, chvílemi skla: dlouhodobý pobyt v horách a několik staletí boje s Turky („pekelný žár, jímž ruka Osmanská jim neustále zatápěla“) napomohl tomu, aby se černohorská povaha „zocelila“ a dnes je jejich charakter, potvrzený skvělými vítězstvími, jimiž se proslavili po celém světě, „jako křišťál jasný.“⁶ Poté, co přečkali všechny zkoušky, se kdysi pronásledovaní a poražení Zeťané opět zmocnili původního jádra někdejšího zetského státu a do Zety se nyní vrací vítězně již jako Černohorci. Autor sice nepoužívá v této souvislosti žádné starozákonné odkazy, jeho výklad však silně připomíná mýtus o židovském exodu a pobytu v sinajské poušti, odkud po četných zkouškách nově zocelený lid konečně dorazí do země zaslíbené.

Samostatný historicko-politický vývoj, umocněný vlivem přírodního prostředí, se podle Kuby projevil v sebevědomém, nedůvěřivosti prostém postoji k cizincům. Kuba v době svých cest po Černé Hoře již poznal větší množství slovanských i neslovanských evropských zemí a vycházel tedy z předpokladu, že také černohorská „duše bude otrávena podezřívavostí, jako zdeptané massy jiných kmenů slovanských.“⁷ Zdravé sebevědomí a nepřítomnost bázně tvořily podle Kuby další výrazné vlastnosti, jimiž se černohorský charakter vyznačoval. Důkazy černohorské bojovnosti představovaly v jeho době spíše reminiscence na boje s Turky než opravdové konflikty. Bojovnost, rozhodnost a odvaha se však projevovaly i nadále a kontrastovaly tak s Kubou vnímanými vlastnostmi české a obecněji evropské povahy, v níž tyto rysy údajně absentovaly. Takové autorovy úvahy vyvolalo například setkání s Jevremem Bakićem, kapetánem odlehlé vasojevičské obce Andrijevice, který z povahy své funkce musel rozsuzovat spory včetně citlivé problematiky krevní msty. „Je tudíž posice Bakićova

⁵ Tamtéž, 27.

⁶ Tamtéž, 36.

⁷ Tamtéž, 172.

velice riskantní,“ píše Kuba, „*ale to je právě vlastnost černohorské krve na rozdíl od naší šosácké, že miluje riziko.*“⁸

Kuba si počátkem 90. let všiml toho, že modernizace je i v Černé Hoře pomalu na postupu. Týkalo se to zejména hlavního města, jež „*rázně seškrabuje se sebe mech staré romantiky a spěšně opatřuje se příjemnou jinak nudou novodobé úpravnosti.*“⁹ Ještě deset či patnáct let předtím musel mít Josef Holeček v chatrném hotelu nad postelí otevřený deštník, kdykoli zapršelo. Tyto časy byly již v době Kubových návštěv nenávratně pryč. Černá Hora ovšem zůstávala nadále všestranně zajímavou a zároveň velmi bezpečnou zemí, podle Ludvíka Kuby snad nejbezpečnější v Evropě. Český autor při této příležitosti tradičně kritizoval německou literaturu, která často varovala potenciální cestovatele před Černohorci a Albánci, poněvadž nosili revolvéry a jatagany a vypadali hrozivě. Pod vlivem knižních průvodců, strašících turisty údajně krvežíznivými domorodci, se tak podle Kuby většina západních návštěvníků stěží prošla po městě a zdržovala se především ve svých pokojích v cetinjském hotelu. Potenciální násilí se však v těchto oblastech týkalo pouze „domácích záležitostí“ a nikdy nebylo zaměřeno proti cizincům. Čtyři desetiletí po návštěvě Viléma Dušana Lambla se tedy také Kuba cítil povinen bránit místní obyvatelstvo před neopodstatněnou kritikou cizinců, ovšem s tím rozdílem, že případné projevy násilí se v nových mírových podmínkách odehrávaly především uvnitř majoritní společnosti a nebyly směřovány vůči Turkům jako v Lamblových dobách.

Kuba doporučoval všem svým čtenářům, aby Černou Horu navštívili, dokud je ještě zachován její původní ráz. Cestování touto zemí bylo podle něj stále „*pravé,*“ namáhavé a nijak neorganizované, odměnou však byl zážitek čehosi „*ryzího až surového, nezkaženého ač prostého, jak v přírodě, tak i v lidu.*“¹⁰ Země se však postupně přizpůsobuje novým podmínkám, staví se silnice, uvažuje se o stavbě železnice a šíří se také četné další vnější známky přibližování soudobé evropské civilizaci, jež jsou již patrné zejména v Cetinji. Kuba proto s lítostí doporučuje svým čtenářům, aby si s cestou pospíšili, než se Černá Hora změní příliš. I pohled Ludvíka Kuby tedy obsahuje typický leitmotiv českého obrazu země po roce 1878: představu

⁸ Tamtéž, 316

⁹ Tamtéž, 45.

¹⁰ Tamtéž, 230.

mizejícího ráje, respektive přírodní oázy a lidského skanzenu, jehož modernizace a nenávratné pohlcení soudobou evropskou civilizací je jen otázkou času.¹¹

Počátkem 90. let 19. století se v české společnosti projevovaly montenegrofilské tendence již několik desetiletí. Ludvík Kuba někdy s entusiasmem a někdy s lehkou ironií, jež je jedním z charakteristických rysů jeho cestopisů, zaznamenává naopak projevy sympatií k Čechům, rozšířené ve vzdělanějších vrstvách černohorské společnosti. Tyto tendence poprvé komentuje při setkání s trestanci, kteří se přes den směli volně a bez hlídačů procházet po Cetinji, což fascinovalo většinu zahraničních návštěvníků. Jeden z vězňů byl podle autora obzvláště nadšen, že se setkává s Čechem, označil Čechy za nejlepší ze všech Slovanů a politické zápasy Čechů s Němci přirovnal k černohorským bojům s Turky za pomoci zbraní (právě takové srovnání a z něho vyplývající poučení chtěli samozřejmě mnozí čeští tvůrci obrazu Černohorců svému publiku zprostředkovat). Kuba putoval Černou Horou s listinou, vydanou černohorským ministerstvem vnitra, kde byl identifikován pouze jako „*Gospodin Ludvik Kuba, rodom Čeh*,” tj. bez jakékoli zmínky o rakouské státní příslušnosti. V některých místech se setkal s usazenými krajany nebo se vzpomínkami místních obyvatel na předchozí české návštěvníky, zejména Holečka a Čermáka. V dosud izolovaném Kolašinu na severovýchodě tehdejší Černé Hory pak žasl, že lidé, kteří jsou fyzicky takřka odříznuti od světa v místě, kam teprve před rokem začala docházet pošta, jsou leckdy podrobně informováni o soudobých českých poměrech. Největší koncentrace černohorských čechofilů však existovala v Cetinji. Někteří z nich dokonce navštívili v roce 1891 jubilejní výstavu v Praze. Vrcholem „*čechofilských projevů*,” kterých byl Kuba svědkem, byl pak návrat kněžny Mileny do země po úspěšné operaci, kterou provedl v Německu usazený lékař z Moravy poté, co chorobu nejprve diagnostikoval ruský lékař. Kdekoli se Kuba spolu s knížecím kapelníkem Františkem Wimmerem objevili, setkávali se s projevy nadšení, na oslavu Čechů byly skládány básně a všeobecné oslavy korunoval slogan: „*Bratr Rus nemoc uhodl, bratr Čech ji přemohl – ať žije svornost slovanská!*“¹²

Kuba místy sarkasticky komentoval černohorský sklon k „*veršotepectví*,” který zažil zejména po návratu kněžny, kdy „*vyřítla se na těžce zkoušenou paní celá zátopa litých veršů, a dodávám, že dle způsobu toho každá erární slavnost je na Černé Hoře podobna*

¹¹ Tato představa, poprvé jasně artikulovaná v textech Josefa Holečka, představuje jeden z mála elementů českých obrazů Černé Hory a Černohorců z 19. století, který se v takřka nezměněné podobě objevuje též na počátku 21. století, zejména v tištěných průvodcích a internetových cestopisech.

¹² Kuba: *Na Černé Hoře*, 82.

vytaženému stavidlu, jež poskytuje rozbouřeným citům nadšených pěvců volného odtoku.“¹³ Lidová básnická a zejména hudební tvořivost však stály v centru jeho pozornosti a Kuba se na cestě věnoval především jejich zapisování.¹⁴ V černohorské hudbě, která tvořila součást širší tradiční kultury, jejíž mnohé elementy sdíleli také obyvatelé sousedních oblastí (Dalmácie, Bosny, Srbska, Albánie atd.), viděl český muzikolog „zřejmé stopy starořecké hudby.“ Zpráv o antické hudbě nebylo sice mnoho, Kuba se však domníval, že její charakter lze rekonstruovat pomocí výzkumu hudebních forem, existujících v odlehlých oblastech Balkánu. Právě Černá Hora byla podle něho „archivem a museem starobylostí v ohledu národopisném,“ což bylo podmíněno „osamělostí“ a „konservativností“ černohorské společnosti.¹⁵ I u Ludvíka Kubu se tedy objevuje tendence hledat v jihovýchodní Evropě zbytky antické kulturní tradice nebo její paralely.¹⁶

V závěrečné apoteóze staré Černé Hory a jejích tradicionalistických ctností formuluje Ludvík Kuba své názory nejen na tuto zemi, ale na moderní civilizaci obecně. Kuba, jak o tom svědčí nejen cestopis věnovaný Černé Hoře, ale i další dlouhá řada jeho textů, byl sice často fascinován jevy, obecně považovanými za exotické, od vlastní kultury si však zachovával odstup a nezdůrazňoval myšlenku o relativní hodnotě lidských kultur a neopodstatněnosti představ o nadřazenosti kultury vlastní. Kuba se považoval nesporně za příslušníka té civilizace a kultury, jež samu sebe označovala za „západní,“ „evropskou,“ „moderní,“ či „průmyslovou.“ Vzhledem ke svým sympatiím se slovanofilskými myšlenkami se však zároveň považoval za Slovana. Obyvatele různých východoevropských oblastí, žijících mnohdy zcela odlišným způsobem života, než Středoevropané, tedy považoval za Čechům blízké a mnohdy vlastně bližší, než příslušníky západoevropských národů, navzdory tomu, že životní styl a mentalita německého či britského turisty po Balkáně byla Čechům patrně bližší, než mentalita bosenských muslimů, Černoorců nebo Makedonců. Toto ztotožnění se Slovany jako celkem tedy znamenalo mentální přiblížení společností, jež Kuba a jiní příslušníci české intelektuální elity, promýšlející slovanofilské myšlenky do důsledků, považovali nejen za blízké, ale též za utlačované. Takové myšlení pak například v Kubově případě

¹³ Tamtéž, 105.

¹⁴ Výsledkem jeho snah byla sbírka 70 národních písní, doplněná též českými překlady, viz Ludvík Kuba: *Album černohorské*, Poděbrady 1890.

¹⁵ Kuba, *Na Černé Hoře*, 87.

¹⁶ Kuba v tomto ohledu nebyl zdaleka výjimkou. Nejrozsáhlejší výzkum s cílem objasnit vznik homérické epiky na základě paralel s jihoslovanskou ústní lidovou tvořivostí provedli vědci Harvardovy univerzity Milman Parry a Albert Bates Lord ve 30. letech 20. století (mj. též v černohorské části Sandžaku).

vedlo k širěji založené kritice moderní evropské civilizace a jejích negativních důsledků, zejména pak destrukce „původnosti“ ať přírodní (ničení životního prostředí) nebo lidské (kolonizace, likvidace nativních kultur). Právě Černá Hora symbolizovala původnost, která se sice zachovala až do konce 19. století, avšak její originalita a tradiční způsob života nyní ohrožovalo otevření novým trendům. Pro ilustraci Kubových názorů si dovolíme obsáhleji citovat ze závěru jeho cestopisu, kde se před návratem na území rakouské Dalmácie autor ještě jednou, nyní již obohacen černohorskými zkušenostmi, zamýšlí nad povahou překračované hranice: *„Stál jsem na rozhraní dvou světů. V jednom z nich volají po svobodě, ale zatím, stávající se otroky zlata a pohodlí, boj za svobodu zvrhají ve hnusný boj o kov, přepych, nadvládu bratra nad bratrem; zde pak nemají polí, rolí, luk ani strojů s nejnovějšími zdokonaleními, žijí v prostotě a chudobě, v jednoduchosti a otužilosti – ale jsou svobodni, jsou klidni a šťastni. Zde vidíme, co je pravá svoboda: nezávislost na pohodlí, na přepychu, na požitcích, jež náš svět vždy více „zdokonaluje“ a současně zdražuje, aby rozdíl a boj mezi trubci a pracovníky lidské společnosti jen víc a více se zostřil. Je sice obdivuhodné, co vytvořila naše „kultura,“ ale nikdy to není pozhnané. Ještě nikdy naše „kultura“ nikoho neoblažila, ani v Americe, ani v Africe, ani v Australii, kde nikdy neuměla a dosud neumí než domorodce prostě vyhubiti – ona neoblaží ani Asii, za jejíž práh vešlo v libost některým „evropským“ pánům Černou Horu počítati. ... Jaká to kultura, jež nejen snese, ale dokonce žádá, aby celá jedna polovina lidstva hynula pod zemí a v továrenských doupatech v oblacích otravných dýmů? Jaká to kultura, jejíž ctnost stojí jen na základech – žandarmerie? To není kultura! Toť pouhá rafinerie ducha na útratu duše!“¹⁷*

Vzhledem k těmto názorům vyzýval dále Kuba Černohorce, jež spolu s Rusy považoval za jediné Slované, kteří si dovedli uhájiti nezávislost, aby k přijetí soudobých západních kulturních vymožeností přistupovali s krajní opatrností. Knížete Nikolu, s nímž se osobně setkal, ve svém cestopise sice popsal jako po všech stránkách ideálního vladaře svého lidu, zde mu nicméně vytkl, že je k přijímání cizích tendencí příliš smírný. Vyzvedl naopak politiku jeho předchůdce z přelomu 18. a 19. století, vladky Petra I. Petroviče Njegoše, který odmítl výstavbu silnice z Kotoru do Černé Hory, přestože francouzská vláda císaře Napoleona nabízela, že ji vystaví zadarmo. Podobná izolacionistická politika by podle Kubova názoru neškodila Černé Hoře ani na

¹⁷ Tamtéž, 453.

konci 19. století. Na závěr přirovnává český cestopisec a kritik kolonialismu Černou Horu k „jihoslovanskému stožáru.“ Tento stožár přečkal doposud všechny „bouře,“ tj. válečné konflikty s nepřáteli. Nyní se však bude muset potýkat se zákeřnějším nepřítelem – s „červotočí,“ tj. pronikáním falešného západního pokroku, který může rozložit autochtonní tradiční kulturu.

„Každý zajisté měl ten pocit jako já, že se mu prsa rozšířila a že se v tom horském ovzduší svobodně dýchá, svobodně ve svobodné zemi.“¹⁸ Tvrzení Vratislava Černého, jednoho z předních českých montenegrofilů, odráží značné sympatie, které k Černohorcům a jejich vlasti pociťovala většina českých cestopisců. Bez ohledu na dílčí a často silnou kritiku některých aspektů černohorské společnosti, kolektivní a individuální mentality považovali autoři zde analyzovaných cestopisů z přelomu 19. a 20. století Černohorce za blízký, bratrský slovanský národ. Černohorci obývali kraje, které Češi zpravidla vnímali jako velice exotické. Konstrukce slovanství, v jejímž rámci byli Černohorci, Češi, Rusové a další národy považovány za příbuzné, umožňovala zároveň, aby čeští návštěvníci považovali zemi, která je fascinovala, tak trochu za svoji. Výmluvně to dosvědčuje následující popis pohledu z vyhlídky Belvedere: „...těžko nalézt v Evropě druhé místo, které by v pozorovateli budilo takovou žádost vydati se na kraj dohledného obzoru. Za mlhovitými parami, které vystupují z jezera, tuší tu příslušník středoevropského kulturního okruhu jeviště jiného života, jiných zvyků, vidí obrysy velikého horstva, tajemné Prokletije, do níž dosud málokterému cizinci se zdařilo proniknouti. ... Kdo má rád Černou Horu, a to jsme snad všichni Češi, pocítí zde jakousi hrdost, že tato malá země dovedla se rozšířiti podél břehů Skadarského jezera a poskytuje svým slovanským přátelům a návštěvníkům kus domácího práva v krajích tak krásných a divokých.“¹⁹

České sympatie byly samotnými Černohorci také často opětovány, zejména v místech, kam čeští návštěvníci přijížděli častěji. Primát hrálo pochopitelně hlavní město Cetinje, sídlo černohorského panovníka, vládních úřadů a zahraničních diplomatických misí, jak o tom svědčil již cestopis Ludvíka Kuby. Několik Čechů zde ostatně trvale žilo a často zprostředkovávalo kontakty českých turistů s černohorským dvorem, politickou elitou a místní inteligencí. Vratislav Černý v informační přednášce, kterou proslovil před výpravou Klubu českých turistů na jih, nelhal, když budoucí návštěvníky Černé Hory ujišťoval, „že to budou slastné hodiny, které při poháru

¹⁸ Vratislav Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*, Praha 1899, 3.

¹⁹ Viktor Dvorský, Jan Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*, Praha, bez vnočení (cca 1913–14), 7–8.

šampaňského ve společnosti Černohorců prožijí na Cetyni a že mnoho lahví šampaňského padne za oběť slovanskému nadšení!²⁰ Skutečně, hosté ze „slavné a hrdé“ domoviny „vojvody Žižky“ se na večerní slavnosti setkali s černohorskou společenskou smetánkou, byli bez průtahů přijati knížetem Nikolou a zahrnuti pozorností obyvatelstva.²¹ Jak ovšem poznali autoři, kteří se vydali hlouběji do nitra země, slovanská ideologie a s ní spojený pozitivní vztah k Čechům nepronikly zdaleka ke všem vrstvám černohorské společnosti. Viktor Dvorský proto ve svých radách „naší mladší alpistické generaci“, která si přála probádat „slovanská horstva balkánského poloostrova“, musel konstatovat, že „lidé jen poněkud inteligentní vycházejí Čechům všemožně vstříc a můžeme se na ně bez obavy vždycky obrátiti. Jinak je s prostým lidem, tu musíme býti si vědomi, že hlavní snahou obyčejného Černohorce jest, aby cizince co možno důkladně napálil.“²² Josef Jan Svátek zaznamenal jiný rys černohorské mentality: netečnost vůči cizincům, která se však může změnit v pravý opak – přátelství: „Přijede-li zajímavější povoz, zvednou hlavy a zadívají se, ale málokdy se dají ze svého klidu vyrušiti. Nikdo jim neimponuje, nikdo nedovede vzbuditi jejich zvědavost. Stačí sami sobě a nepotřebují nikoho. Proto ono sebevědomí Černohorců, které snad by se mohlo zdáti i nadutostí, kdyby nebylo přirozeným výronem lidu, který nečiní na nikoho žádných nároků a tudíž od nikoho nic nepotřebuje a jest silný sám ze sebe. Mýlil by se však, kdo by v odměřenosti Černohorce nebo jakési jeho uzavřenosti viděl pohrdání nebo nadutost. Není tomu tak. Nikomu se nevtírají a nikoho nevyhledávají. Jakmile se však s někým spřátelí, nebo vidí, že jest přítelem jejich krve, již vstanou, již spěchají k povozu, již zasednou s sebou ku stolu a dovedou se rozohnit a dovedou býti nejochotnějšími a nejroztomilejšími společníky.“²³

Počátkem 20. století žila Černá Hora již dvě desetiletí v míru, který v novější historii země neměl obdoby. Obraz Černohorců byl tradičně především, ne-li zcela, obrazem hrdinů a válečníků. Zahraniční návštěvníci v posledních letech 19. a prvních letech století 20. tento obraz většinou silně reflektovali a stále nacházeli množství reminiscencí na někdejší takřka neustálé černohorsko-turecké boje. Někteří čeští autoři ještě zastihli naživu staré černohorské „junáky“, vesměs hrdiny takzvané Velké války ze 70. let. Při svých cestách se však především setkávali se současnými Černohorci, žijícími v mírových podmínkách. Pohled na to, jací jsou vlastně Černohorci, kteří odložili

²⁰ Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*, 9.

²¹ Buchar: *První výlet klubu českých turistů*, 46–52.

²² Viktor Dvorský, Bohuslav Franta, Vladislav Růžička: *Ze slovanských hor*, Praha 1907, 29.

²³ Josef Jan Svátek: *Černá Hora a Skadar*, Praha 1914, 33.

príslovečné handžáry, se v českých cestopisech z tohoto období leckdy diametrálně liší. Již někteří starší autoři, například Vítězslav Hálek, který Černou Horu navštívil v krátkém období relativního klidu v polovině 60. let, podávali svědectví o tom, že Černohorci nejsou jen udatní bojovníci, ale také pracovití zemědělci.²⁴ Tento názor sdílel koncem 19. století též Vratislav Černý, který své Černohorce z válečného pole se stejně pozitivním znaménkem přesadil na „*políčka, obyčejně nevětší nežli taneční sál našich venkovských hospod, řádně obdělaná a kamennou hradbou na všech stranách proti vichřicím chráněna. Zde naučí se cizinec vážit si Černohorce nikoli jako junáka a bojovníka, nýbrž jako pilného zemědělce. Co potu a práce stojí, nežli ta sporá hlína nanosí se sem v čepicích z rozeklaných skal, z nichž byla vybrána, aby pomohla vyživovati rodinu a kuču. Každý kukuřičný klas, každý brambor jest zde bohatstvím a pochoutkou, které si jen málokdy dopřávají. Jsou však i malá políčka, na nichž není víc než 20 klasů kukuřice, podobná záhonům květinovým v našich zahrádkách.*“²⁵ Podobně popsal Černohorce z konce století Josef Holeček. Jak bylo pro něj typické, černohorské zemědělství v neplodném krasovém terénu skloubil se slovanstvím: „*Klopotná to práce, ale slovanská láska k půdě, pobízená naléhavou potřebou, chtějí ji konat.*“²⁶ Názor geografa Viktora Dvorského se od obou předchozích autorů naprosto lišil a nepřímou s nimi polemizoval, když konstatoval: „*V celku je vůle pracovati na Černé Hoře neveliká – jen poměrů neznalí cizinci při povrchní návštěvě mluví o pracovitosti lidu; domácí intelligenti vypravují opak*“²⁷

Viktor Dvorský analyzoval černohorské poměry kriticky, bez romantizujících tendencí a návaznosti na idealizující obraz slovanských junáků. Přestože i jeho pohled na Černohorce a Černou Horu je převážně pozitivní, některé aspekty černohorské společnosti popsal v naprostém rozporu s dosud dominantním českým diskursem. Černohorci v jeho pojetí jsou převážně líní, případně v mírových poměrech zlenivělí. Dvorský také boří stereotyp o černohorském puritánství a sexuální zdrženlivosti, tolik zdůrazňovaný zejména Josefem Holečkem.²⁸

²⁴ Viz Vítězslav Hálek: *Cestopisy. Články z let 1861–1874*, Praha 1925.

²⁵ Vratislav Černý: *Z Nikšiče do monastýru Morače. Horská cesta přes planinu Lukavicu a hory Rovačské*, Praha 1896, 5.

²⁶ Josef Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, Praha 1899, 175.

²⁷ Viktor Dvorský: *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory*, Praha 1907, 34.

²⁸ Holeček považoval „*asketickou střídmost*“ za jeden z klíčových prvků černohorského charakteru a tvrdil, že „*pravému Černohorci dosud nestřídmost odnímá všechny zásluhy a činí jej opovrženým.*“ Střídmost připisoval údajnému vlivu bogumilů na „*filosofický názor Černohorců,*“ Josef Holeček: *Bosna a Hercegovina za okupace*, Praha 1901, 211.

Rozsáhlejší citát z díla *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory* poslouží pro ilustraci Dvorského názorů asi nejlépe: „Záliba v boji mimo pohraniční území černoškoturecké poklesla zejména na západě velice – vlivem změněných poměrů, a přední rozkoš, kterou chce mítí prostý Černohorec, jest úkoj pohlavní touhy. Vzhledem k volným názorům o pohlavních poměrech a k nízkému postavení žen dosáhne každý tohoto úkoje lehce bez jakéhokoli namáhání a onen podnět k práci, který na př. u nás tak výborně působí, t. j. snaha založiti si domácnost, chybí tu skoro úplně. Též pohostinství, které nedovoluje odmítnouti někoho od prahu chyše a neposkytnouti mu aspoň nějakého občerstvení, podporuje nesmírně lenost jednotlivců spoléhajících, že ani bez práce nezahynou. Nechuť k práci jeví se také snahou co možno lehce dojíti peněz, a oběťmi této snahy stávají se cizinci, kteří jsou nuceni za stejné služby platiti 4 až 5 krát více než domácí. V krajích pak, kam cizinci častěji docházejí, rozmohla se žebrota velmi ošklivým způsobem (Njeguši, Rijeka). Nemálo důležitá jest okolnost, že se Černohorci přes nesmírně hornatý terrain stali vlastně národem jezdeckým; užívání koní rozšířilo se tak silně, že obyčejně Černohorec chodí velmi nerad pěšky a žádati od něho, aby něco nesl, znamená tolik jako snižovati jej na úroveň soumara nebo – ženy. Všechny nectnosti národů jezdeckých, pokud mají vliv na práci, zakořenily se tu k nevyplenění.“²⁹ Jediným účinným řešením tohoto stavu byly podle Dvorského donucovací prostředky ve formě soustavného nátlaku státu, jenž by vedl k dlouhodobým změnám. Konkrétně doporučoval prosazovat nucené pěstování užitečných plodin, které již černošká vláda v omezené míře praktikovala. Dále pak celoplošné zavedení daně z hlavy, což by zahálající segmenty populace donutilo pracovat. Daň z důchodu by byla v této situaci kontraproduktivní, neboť by podle Dvorského postihla ty, kteří patřili k malému počtu aktivně pracujících.

Dvorský měl však pro to, co vnímal jako lenost, historické vysvětlení. V černošké mentalitě se podle něj projevoval výrazný sklon k romantismu, který mohl být kdysi vrchovatě uspokojen válkou a četováním a s tím spojenou možností vykonat velké a hrdinské činy. „Lid, který skutečně dokázal, co žádný jiný v Evropě, že odolal všem útokům Turků, najednou se měl obrátit k hospodářské a vědecké práci, kde nemůže nijak závoditi s národy, jichž materiální kultura je vyspělejší. Přirozeně přičilo se jeho romantickému duchu, býti takto odsouzen k prostřednosti, a když si uvědomil, že

²⁹ Týž, 34.

*nic jiného nezbyvá, nastalo v něm rozmrzení, nechť k práci a tím nemalá úhona národního charakteru.*³⁰

Výzvy k větší pracovitosti a obecně k aktivnějšímu životu byly v českém diskursu tehdejší doby značně rozšířené a zaměřovaly se především na vlastní národní komunitu. Podobně jako Černohorce k práci vyzýval Dvorský své krajany, aby se vydali do jihoslovanských hor, aby tam upevnili nejen své zdraví, ale i charakter. Vzorem Černohorcům mohli snad být někteří aktivnější a přitom národně uvědomělí Češi. Patřil mezi ně například krajan František Wimmer, kapelník dvorského orchestru. Krom této funkce byl Wimmer nepřehlédnutelnou postavou černohorského společenského života, majitelem dvou domů a zahrady, ve volném čase vedl velkoobchod dřívím a ještě ochotně provázel české návštěvníky po Cetinji a okolí. „*Mohl by býti Černohorcům dobrým příkladem, jak jest třeba využítovati svůj čas a vše k neúnavné práci a tím zabezpečení lepších důchodů a jistější existence,*“³¹ domníval se Vratislav Černý.

Na rozdíl od romantického období 60. a 70. let se na přelomu 19. a 20. století vytrácí představa, že by Černohorci mohli být v mnoha ohledech Čechům příkladem. Myšlenka o tom, že Češi mohou tím, že porozumí Černohorcům, porozumět zároveň sami sobě, případně posílit český národní charakter přijetím vybraných černohorských patriarchálních hodnot („junáctví“, důraz na čest apod.), ustupuje do pozadí. Fascinace Černohorci a jejich zemí zůstává, Černohorci se však podle autorů nové generace mohli v mnohém poučit ne snad jen přímo od Čechů, ale obecně od evropského západu. Idea slovanství se sice nevytrácí, není však v žádném rozporu s myšlenkou kulturního a hospodářského pokroku západního stylu. Obraz Černé Hory jako západní civilizací nedotčené „slovanské Sparty“ je postupně obohacován dalšími alternativními pohledy a hodnoceními. Autenticita a originalita černohorského prostředí je stále vyzdvihována, cizí vlivy však nemusí nutně vést ke zkažení národního charakteru či příslovečné, avšak prakticky nedefinovatelné národní duše. Reprezentativní kolektivní dílo o slovanských národech, do něhož přispělo také několik českých znalců černohorské problematiky, například pozitivně hodnotí černohorské vztahy s Itálií, „*se kterou obzvláště Černou Horu poutají prastaré kulturní styky, zejména z dob republiky Benátské. Živel italský byl Černohorcům ode dávna nejbližším zprostředkovatelem západní kultury. Příznačné jest, že do cizích jazyků přešel italský název Černé Hory.*“³²

³⁰ Viktor Dvorský: *Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře*, Praha 1909, 24.

³¹ Vratislav Černý: *V hlavním městě Černé Hory*, Praha 1902, 72

³² Jaroslav Bidlo a kol.: *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*, Praha 1912, 110–111.

Charakteristická je také sebeidentifikace Čechů během cest po Černé Hoře, jež se v textech z tohoto období objevuje. Češi o sobě hovoří nejčastěji jako o příslušnících českého národa, někdy s náznaky loajality k habsburské říši, jako o západanech, Slovanech, příslušnících středoevropského kulturního okruhu či přímo o Evropanech. Evropská identita je zdůrazněna zejména tam, kde je okolní prostředí vnímáno jako neevropské, ať již vzhledem ke vnějším orientálním a muslimským vlivům nebo z hygienických důvodů. Právě hygieně věnovali na přelomu 19. a 20. století ve svých cestopisech čeští autoři zvýšenou pozornost. Zatímco klasické líčení Černé Hory z pera Vítězslava Háška, Ludvíka Kuby nebo Josefa Holečka se problematice hygieny prakticky nevěnovalo, nová generace průkopníků a propagátorů turistiky ji popisovala věcně a bez obav, že tím poškodí pověst „našich bratrů na jihu:“ *„Nocovati na salaších a v prostých domech černoorských je netoliko snad nepříjemno (pro nečistotu, hmyz, dotěrnou zvědavost domorodců atd.), ale vzhledem k úžasnému rozšíření příjice a tuberkulosity a nedostatku sebe primitivnějších opatření proti nákaze přímo nebezpečno; nebýváť mimo jiné vždycky možno vyhnouti se společnému jídlu s domácími, při čemž obyčejně koluje jedna nádoba s nápojem od úst k ústům.“*³³ Autoři z počátku 20. století již počítali s tím, že v jejich stopách se vypraví další čeští návštěvníci a snažili se je realisticky seznámit s případnými obtížemi této v mnoha směrech stále ještě exotické výpravy.

Přijetí hodnot, považovaných za západní, ovlivňovalo nejen hodnocení Černoorců jako celku, ale i jednotlivých oblastí malého, avšak ve všech směrech různorodého černoorského státu. Jako příklad tradicionalistického pohledu poslouží opět názor Josefa Holečka z počátku 80. let 19. století. Holeček přirovnával Černou Horu k pralesu, jehož symbolické stromy netvořily duby, buky nebo smrky, nýbrž lidské bytosti - Černoorci. Tento „*prales lidí*“ představoval původní lidský stav, který ještě nebyl vystaven „*účinu západní civilizace.*“ Na západě Černé Hory, v okolí Cetinje, byl již podle Holečka tento prales pustošen, dále na východ však zatím ne.³⁴ V západní části Černé Hory docházelo ke zvýšenému kontaktu s moderní civilizací a ke kopírování západu, zatímco na východě styky s vnějším světem nebyly časté a nadále se tam

³³ *Ze slovanských hor*, 28–29.

³⁴ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II.*, Praha 1883, 9.

udržovaly tradiční zvyky a způsob života. Tyto kraje představovaly podle Holečka „nejzachovalejší, nejpůvodnější kus Slovanstva.“³⁵

Velké rozdíly mezi jednotlivými černohorskými kraji a jejich obyvateli vnímali a reflektovali takřka všichni návštěvníci Černé Hory. Tyto odlišnosti byly způsobeny nevídanou zeměpisnou různorodostí³⁶ a historickým vývojem černohorské státnosti, která se z nevelkého centra v okolí Cetinje v průběhu 18. a 19. století postupně teritoriálně šířila. Odlehlejší kraje, obývané pravoslavnými kmeny, slovanskými muslimy, případně albánskými muslimy nebo katolíky, tak často prošly odlišným historickým vývojem a byly vystaveny jiným kulturním vlivům, než vlastní jádro černohorského státu. Viktor Dvorský hodnotil z tohoto hlediska Černohorce opačně, než Josef Holeček. Dvorský dělil Černou Horu na tři základní oblasti: západní krasové kraje, „*kraje révorodé*“, k nimž řadil černohorské roviny, oblast Crmnice a pobřeží, třetí oblast pak tvořil „*okrsek hornatých krajín východních*.“ Hospodářské podmínky byly podle Dvorského nejtěžší v západních, skalnatých a neúrodných krajích. Tato oblast však zároveň tvořila původní jádro státu a zeměpisně přiléhala k mořskému pobřeží. Díky tomu zde vzniklo politické centrum Černé Hory, v němž se koncentrovali úředníci, inteligence, obchodníci, turisté a diplomaté. Dvorský také pozitivně ocenil „*vliv někdejší benátské kultury*“ v krasové oblasti. Vzhledem k uvedeným skutečnostem tu podle něj v rámci černohorského státu existovala největší péče o zdraví, lepší vztahy k ženám a obecně vyšší kulturní úroveň.³⁷ Révorodá oblast rovin a pobřeží měla sice značný potenciál pro budoucí rozvoj, za velké minus však Dvorský považoval skutečnost, že zde nežilo homogenní obyvatelstvo. Dvorský tu zaznamenal „*prudké míšení středoevropské kultury s patriarchální, ano i osmanskou*“ a tvrdil, že na černohorském pobřeží a v rovinách můžeme „*sledovati všechny neblahé účinky, jež takové míšení sebou přináší*.“³⁸ Český zeměpisec byl evidentně pod vlivem některých

³⁵ Tamtéž, 22. Na rozdíl od českých autorů z přelomu 19. a 20. století, kteří Černou Horu dělili zeměpisně na „západ“ a „východ“, se v Černé Hoře v posledních desetiletích pro stejné oblasti všeobecně používají spíše termíny „jih“ a „sever.“

³⁶ „Stěží zajisté našel by se druhý stát, který na nevelké prostoře sdružuje v sobě rozdíly tak do očí bijící, jako je neplodná náhorní krasová krabatina a vedle nejúrodnější alluvia nížiny, jako jsou lučiny klimatické hranice výškové vedle macchií a olivových hájů pásu přímořského, jako je vyprahlost západu vedle nesmírného nadbytku vláhy v nejzazším východním koutě,“ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 3.

³⁷ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 12.

³⁸ Dvorský, tamtéž, 13

dobových tezí o existenci mnoha lidských ras a špatných důsledcích jejich míšení.³⁹ Z civilizačního hlediska však negativně hodnotil především vzdálenější kraje černohorského vnitrozemí, těžko přístupného a hornatého východu: „*Deprese konsumačních zvyků vzniklá v dobách válečných trvá tu dále. Lidé nevidí příkladu lepšího hospodaření, neznají jemnějších požitků. Ba oni žijí v klamném domnění, že úkolem Černé Hory i nadále jest boj proti Turkům, a proto těžko lze hledati u nich snahy po zušlechtění života. Naprostý nedostatek intensivnějších komunikací nedopouští ani vlivu pokročilejších částí Černé Hory rozšířiti se v horách východu; cizinci skoro nikdy tam nepřicházejí a když, tu setkávají se s netajeným odporem ke všemu cizímu, který má mnoho společného s příslovečným záštítem Číňanů. A tak východ, ač přírodou lépe nadaný než krasové krajiny západní, stojí vlastně na úrovni potřeb existenčních.*“⁴⁰

Důležité, byť v dobovém českém kontextu ojedinělé je další Dvorského hodnocení. Ostatní autoři, bez ohledu na hodnocení kulturní vyspělosti obyvatel severovýchodních oblastí, které samotní Černohorci označovali jako Brda, nepochybují o „černohorství“ tamního obyvatelstva a mnohdy je považují za „černohorštější“, než Černohorce z okolí Cetinje. Dvorský ovšem upozorňuje na jejich historicky nižší stupeň loajality vůči černohorskému státu a konstatuje, že „*kmenové zde usedlí nesdíleli příliš nadšeně státní ideu černohorskou. Naopak oni byli proslulí svojí nespolehlivostí, takže se o jejich bajraktarech vyprávělo, že každý z nich má dva prapory, jeden mohamedánský a jeden černohorský, kterých dle potřeby střídavě užívají.*“⁴¹ Dvorský také uvedl, že některé kmeny východní Černé Hory, zejména Kučové a Vasojevičové, „*nebyli až do poloviny devatenáctého století nikterak prodchnuti ideami, na nichž se budoval černohorský stát. Pro ně znamenala volnost hlavně volnost hospodářskou, zejména pak neplacení daní a četování, jakýsi druh loupeží, připouštěný národní morálkou. Daním se vzpírali houževnatě, ať je požadovali Turci nebo Černá Hora a svoje spojenectví věnovali pravidelně těm, od nichž čekali hmotný prospěch.*“⁴² Dvorského ojedinělá analýza nižšího stupně identifikace obyvatelstva těchto oblastí s černohorským státem se během 20. století ukázala být velice opodstatněná. Po vzniku jugoslávského státu, respektive v krizových chvílích jeho (ne)existence, se často ukazovalo, že myšlenka černohorské

³⁹ V úvodu k popisu černohorsko-turecké hranice mj. tvrdil, že „*na zemi neexistuje žádný jednotný typ lidský, nýbrž jen příslušníci ras, tělesně i duševně od sebe odchylní,*“ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 3.

⁴⁰ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 14.

⁴¹ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 24.

⁴² Tamtéž, 23.

státnosti a z ní se vyvíjející černohorské etnické příslušnosti je právě v těchto oblastech mnohem méně zakořeněná, než v jihozápadních regionech.

Navzdory Dvorského kritice však v českém prostředí pozitivní hodnocení oblasti Brd existovalo ještě těsně před první světovou válkou. Cestopisec Svátek tak v roce 1913 popisuje cestu z Morači do Lijevé Rijeky s podobnou rétorikou, jako klasik Holeček: „*Ubíráme se krajem, který jest svou kulturou daleko za jihozápadními kraji Černé Hory, ale za to zachoval si svéráz takřka nesetřený. Zde bydlí oni podivuhodní kmenové, kteří jsou nejrázovitějšími mezi Černohorci. Zde jest kraj Bratonožiců a dále kraj Vasojevičů, z kterýchžto kmenů vyšli hrdinové, které písně černohorské zvláště vroucně opěvají. Jmenovitě Vasojeviči jsou rodem junáků, hrdých a sebevědomých jako skalní orli!*“⁴³ To jen dokládá skutečnost, že tradicionalistický český diskurs nebyl před I. světovou válkou nikdy zcela nahrazen a s kritičtějšími či vědecktějšími obrazy dokázal dále koexistovat či splývat.

Pro nezasvěcené publikum mohlo být jistě překvapivé tvrzení mnoha cestopisců o náboženské a národnostní toleranci Černohorců. To zcela neladilo s tradičním obrazem Černohorců jako nemilosrdných bojovníků proti Turkům a statečných obhájců křesťanské víry proti agresivnímu islámu. Tolerance černohorského pravoslavného obyvatelstva vůči okolním populacím jiného náboženského vyznání, jazyka a národnosti překvapila již v 70. letech Josefa Holečka, který o ní referoval ve svých knihách. K podobnému zjištění docházeli čeští cestovatelé z počátku 20. století. Na často neklidné černohorsko-osmanské hranici žili vedle sebe pravoslavní Černohorci a muslimští nebo katoličtí Albánci. Lidé na obou stranách hranice však sdíleli takřka stejnou patriarchální kulturu a kmenové společenské zřízení, smíšené sňatky byly spíše normou než výjimkou. Čeští autoři, zvyklí z vlasti na vzájemnou česko-německou společenskou segregaci, se v hloubi Balkánu setkali s náboženskou a národnostní tolerancí. Jak si povšiml Viktor Dvorský, pro vznik podobných antagonismů chyběla klíčová roznětka - impuls shora: „*neorganisovaná massa obyvatelstva nekladla žádnou váhu na víru a národnost a neklade ji dosud. Tyto dva pojmy nabývají významu teprve tím, že jich použijí organisátoři společenských svazků za politickou zbraň.*“⁴⁴

Postavení ženy v patriarchální černohorské společnosti poutalo tradičně pozornost cestopisců. I ti výletníci, kteří se spokojili s krátkou návštěvou černohorského hlavního města a brzy se vraceli zpět na rakouské území, měli aspoň letmo příležitost zahlédnout

⁴³ Svátek: *Černá Hora a Skadar*, 103.

⁴⁴ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 45

charakteristické postavy Černohorek, nesoucích na zádech zboží na přímořský trh nebo dříví na otop. V přednášce pro Klub českých turistů charakterizoval Vratislav Černý typický výjev následujícími slovy: „Černohorka žene před sebou 10 a více kusů ovcí, plete punčochu, na zádech nese ohromné břímě dříví nebo vlny a vesele si prozpěvujíc kráčí ke Kotoru, aby tam prodala své výrobky, stržila za ně 2-3 zlaté a vrátila se nazpět do svého domova dlouhou cestou. Jest to věru krušný život, život černohorské ženy.“⁴⁵

Postava Černohorky mezi skalami, sehnuté pod těžkým nákladem, se objevuje prakticky ve všech popisech Černé Hory z 19. a počátku 20. století, stejně jako na mnoha výtvarných dílech. Někteří autoři se snažili zmírnit dojem tohoto jevu a rozepisovali se o úctě, jaké se žena – matka těší v černohorské domácnosti či o podobně podřadném, byť méně do očí bijícím postavení žen v západní společnosti. Černohorské ženy pro některé autory představovaly také ve srovnání se soudobými, emancipovanějšími západními ženami symbol přirozenosti, opravdovosti a čistoty: „*Jak krásna ve veškeré své prostotě a nevinnosti jest dívka černohorská s tím hrdým čelem a jasným pravdivým pohledem – neznající žádných umělých okras na podporu přírodě a hledající veškerou milostnost své bytosti v prostotě a jednoduchosti. Jak daleko, daleko pozadu jsou krasavice moderní Evropy se svými líčidly, tretkami, drzým čelem a celým nánosem šperků a okras!*“⁴⁶ Jiní viděli v nerovném postavení žen problém nejen morální, ale i hospodářský a volali po jeho nápravě: „*žena pracuje mnoho a muž málo nebo skoro nic. Nejen, že je smutný pohled, vidíme-li zdravé, silné muže váleči se v kafanách, zatímco jejich ženy pracují do úpadku na polích, nebo pozorujeme-li, jak muž jede na koni a pokuřuje si a za ním se vlekou jeho žena a dcera s těžkými náklady na zádech; ale tento způsob dělby práce ochromuje přímo hospodářství Černohorců. Žena, i kdyby měla vůli, nestačí silami na těžkou práci, a pak nečinnost mužů stojí také mnoho rakije a tabáku, jimiž se zahání dlouhá chvíle. Jedině přísný a bezohledně prováděný zákon na ochranu žen mohl by zjednatí obrat.*“⁴⁷

Čeští cestovatelé se v Černé Hoře setkávali s jiným pojetím času, než na jaké byli zvyklí ze střední Evropy. Toto pojetí času souviselo opět s údajným laxním přístupem k práci. V mnoha případech tyto jevy čeští cestopisci spíše jen sledovali a popisovali je většinou s různou dávkou kritičnosti, často pak s humorem. Odlišnému přístupu k práci, času a životu vůbec bývali sami vystaveni především při cestování po různých

⁴⁵ Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*, 3.

⁴⁶ Vratislav Černý: *Crnica. Kus černohorského ráje*, Praha 1898, 6.

⁴⁷ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 36.

krajích černohorského státu. V českých cestopisech ze sledovaného období se objevují četné zmínky o nespolehlivých průvodcích, průtazích s přípravou cesty a také o rozšířeném zvyku zastavit se prakticky v každé kavárně či hanu u cesty. Této tendenci odolávali pouze někteří spolehliví průvodci, kteří již měli předchozí zkušenosti s provázením zahraničních poutníků, zpravidla vědců. Závažnosti situace si byla vědoma i černohorská státní moc. „*Poněvadž velký počet hanů neměl pražádné obchodní důležitosti a sváděl lid k nestřídmosti a lenošení, zakázala černohorská vláda zakládati nové závody tohoto způsobu a také zrušila mnoho starších hanů.*“⁴⁸ Boj černohorských politických elit s leností velké části obyvatelstva se však setkával jen s dílčími úspěchy. Spoustu času tak cestovatelé nestrávili samotným cestováním, nýbrž průtahy a čekáním. Mnozí Češi se na jiné životní tempo dříve či později úspěšně adaptovali. „*Na Černé Hoře se čeká rádo a trpělivě. Neboť vždy jest s tím spojeno posezení před jednoduchou kavárnou a vždy jest při tom nezbytná káva a ještě nezbytnější cigareta. A čekati se musí velmi často, neboť na Černé Hoře již začíná kus Orientu, kde, jak známo, se čas příliš necení a kde se ochotně čeká, může li se při tom odpočívati. Ostatně většina lidí na Černé Hoře nemá co zmeškati – a i my jsme konečně se tomu naučili a trpělivě jsme čekali a kouřili cigaretu a pili černou kávu.*“⁴⁹

S jiným pojetím času bývalo také spojeno jiné pojetí vzdáleností, jak dosvědčuje tentýž autor, popisující putování v pohoří Kom, málo rozvinuté oblasti na černohorsko-albánském pomezí: „*Ani nevíme, kolik cesty již máme za sebou. A od těch, kdož nás doprovázejí, se nemůžeme dozvědět, jak ještě máme do nejbližší stanice daleko, neboť z těchto primitivních lidí nikdo nepočítá na hodiny a skorem vůbec nepočítá času. Často se stává, že Černohorec z těchto hor, tázán na vzdálenost z jednoho místa na druhé, udá jen cigaretou . . . „Tolik a tolik cigaret vykouříš“, odpoví. Jest to údaj ovšem velice odtažlivý, neboť nekaždý stejně dlouho kouří svou cigaretu, a jmenovitě cizinec kouří mnohem rychleji nežli Černohorec, který se dovede do své cigarety „ponořiti“ přímo zbožně a vytáhnouti ji pozvolna až do poslední mrvy. Mnoho cigaret tedy padlo, nežli jsme se dostali do Matiševa.*“⁵⁰

⁴⁸ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 84

⁴⁹ Svátek: *Černá Hora a Skadar*, 127.

⁵⁰ Tamtéž, 104. Šlo o jev, který byl typický pro mnohem širší zeměpisnou oblast a leckdy se dochoval do současnosti, jak o tom svědčí např. následující citát, věnovaný současnému Střednímu východu: „*Zvyk měřit vzdálenosti prostřednictvím času a pohybu přežívá do současnosti. Není neobvyklé, jestliže se zeptáme nějakého zemědělce, jak daleko je to do další vesnice a dostane se nám odpovědi „jednu cigaretu,“ což znamená, že pokud si ji nyní zapálíte, ve chvíli, kdy ji budete dokuřovat, budete v oné vesnici,*“ Bernard Lewis: *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*, Praha 2003, 140.

Černohorci již v tomto období nemuseli nutně vypadat tak, jako junáci z romantických pláten Jaroslava Čermáka. Národní kroje byly sice i nadále rozšířené, na mnoha místech však pomalu ustupovaly běžnému západoevropskému způsobu oblékání, ve vyspělejších jižních částech země pak dokonce nejnovějším evropským módním trendům. Černohorce si tedy bylo již možné představit bez guně, džamadanu, fustadžanu, bjelače, kolanu, ba i bez tradiční ploché čapky, zdobené černohorským znakem a iniciály panovníka, zato k němu neodmyslitelně patřily tabák a cigarety. Černohorci v českých cestopisech neustále kouří, o tabáku často hovoří a někteří se podílejí na jeho pašování přes turecko-černohorskou hranici. Černohorci na počátku 20. století rozeznávali dva druhy tabáku. První, zvaný *kontraband*, pocházel z Osmanské říše, respektive z okolí severoalbánského Skadaru, odkud byl, jak jméno dostatečně napovídá, pašován přes hranici, poněvadž jej Černohorci považovali za lepší. Druhý typ, domácí, známý pod jménem *monopol*, se prodával legálně, jeho kvalita byla ovšem nižší. Tuzemský tabák produkovala italská společnost, která na jeho pěstování, výrobu a prodej získala monopol od černohorské vlády.⁵¹ Černohorské obyvatelstvo se k tabákovému monopolu stavělo všeobecně kriticky až odmítavě. Viktor Dvorský uvádí, že Černohorci i v odlehlých oblastech platí poctivě daně, tabákový monopol však neuznávají a podporují aktivně pašování a užívání kvalitnějšího *kontrabandu* z Turecka.⁵²

Černohorský lid, respektive někteří jeho příslušníci, měl, jak jsme viděli, podle různých autorů některé negativní či nepřilíš chvályhodné vlastnosti. Černohorská vláda a dvůr, respektive černohorský stát, však čeští autoři bez výjimky hodnotili pozitivně. Ve sledovaném období, zejména po roce 1905, kdy byla přijata první černohorská ústava a došlo k rozvoji parlamentního života, docházelo přitom na černohorské scéně k rapidní krystalizaci a fragmentaci politického spektra. V této souvislosti se objevily dříve neslýchané jevy, zejména odpor vůči politice knížete Nikoly a jemu loajálních kruhů, což vyústilo ve vládní krize a střídání vlád, věznění politických oponentů či odhalení příprav atentátu na černohorského panovníka. Tento vývoj byl v některých českých periodicích, zejména ze strany liberálně orientovaných publicistů, komentován značně negativně. Podobně jako v případě Ruska, i Černá Hora mohla být viděna klasickou optikou, kdy národ nebo lid je utiskovaný, ale v jádru dobrý, zatímco vláda, stát či panovník jsou špatní, respektive zodpovědní za problémy země. Někteří čeští

⁵¹ Dvorský, Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*, 85

⁵² Dvorský: *Černohorsko-turecká hranice*, 118.

publicisté svůj obraz Černé Hory evidentně konstruovali jako projekci vlastních politických představ, založených na osobní životní zkušenosti v rámci habsburské říše. Silný vliv měly také analogie se situací v Rusku (dobrý, byť prostý ruský / černohorský lid versus absolutistický car Mikuláš / kníže Nikola, boj proti „reakci“ apod.). Cestovatelé, kteří Černou Horu poznali osobně, podávali však jiný, leckdy takřka opačný obraz. Samozřejmě i mezi nimi existovaly osobní rozdíly – někteří se spokojili s kratší návštěvou a popisnými dojmy, jiní se pokusili o hlubší analýzu. Přesto lze konstatovat, že jejich hodnocení Černé Hory jako státu, černohorské vlády a panovníka bylo naprosto pozitivní. Jistou roli hrály rozšířené sympatie k osobnosti knížete, po roce 1910 krále Nikoly a především viditelná, byť ne vždy zcela úspěšná snaha státu zajistit v obtížných hospodářských podmínkách pokrok a modernizaci.

Ti návštěvníci, kteří přijeli do Černé Hory znovu, byť často jen po krátké době, zpravidla s údivem konstatovali, že zde od jejich předchozí cesty došlo k mnoha změnám. „*Všecko je tu nějak lepší a blahobytnější, než bývalo, domky jsou úpravnější a čistší, než dříve ... Nikde nezočit člověka otrhaného, špinavého a bosého,*“⁵³ takový byl dojem, který na Josefa Holečka udělal v roce 1897 rozvoj země od jeho předchozí návštěvy v roce 1882. Vratislav Černý konstatoval, že za 8 let, kdy v Černé Hoře nebyl, vyrostlo v Cetinji dvakrát víc domů.⁵⁴ Velký rozvoj stavebnictví, dopravy, telegrafního a poštovního spojení, armády, školství i turistiky zaznamenávali čeští autoři také v dalších letech. Viktor Dvorský vzpomínal kolem roku 1912 na svou první návštěvu země v roce 1906, kdy zde byly „*poměry mnohem prostší než dnes. Po silnicích ještě nehýkaly autobusy Klement-Laurinovy, o železnici se vědělo jen tolik, že pod Sutormanem počali vrtat tunel. Kdo chtěl cestovat, musil na koni nebo pěšky, málokde kočárem.*“⁵⁵ Před balkánskými válkami se klasická přístupová cesta na Černou Horu z habsburského Kotoru stala frekventovanou silnicí. Do hlavního města černohorského království tak mohli turisté navzdory těžkému terénu a velkému převýšení dorazit „*automobily černohorské poštovní správy (Laurin a Klement, chaufferi Češi)*“ za pouhé tři hodiny.⁵⁶ Jeden z prvních českých průvodců po jadranském pobřeží naznačuje, že kromě přírodních krás, historických památek a zachovalého folklóru mohli být čeští turisté konfrontováni také s průvodními jevy modernizace a technického pokroku.

⁵³ Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, 175.

⁵⁴ Černý: *V hlavním městě Černé Hory*, 25.

⁵⁵ Dvorský, Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*, 8.

⁵⁶ *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmacii, chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách a východním pobřežím italským a Korfu*, Praha 1911, 134.

Hlavní město bylo v roce 1912 již osvětleno elektricky a zásobováno vodovodem z horských pramenů, v Nikšići vařily pivo dva pivovary, ve větších městech fungovaly banky, spořitelny a hotely. Zatímco některé navrhované výlety slibovaly setkání s orientální exotikou (Podgorica: „*staré město turecké s křivými uličkami, haremy, mešitami. ... zajímavá cikánská čtvrť na pilotách v řece Ribnici*“, Ulcinj: „*na pazar pěkná podvečerní procházka a posezení v některé turecké kavárně ... Čilý ruch a pestrý. Černoši zde ode dávna usazeni. Albánské děti. Turecké ženy v ohyzných hnědých kabátech.*“), v blízkosti přístavního města Baru průvodce doporučoval výlet na mys Volujica, kde byla k vidění „*radio-telegrafní stanice Marconioho a černoorská pobřežní baterie.*“⁵⁷ I jindy kritický Viktor Dvorský jednoznačně chválil modernizační snahy černoorského státu, který zavedl paroplavbu, rozvětvenou telegrafní síť dostupnou i v zapadlých končinách, fungující poštu a dostavníky jezdící podle přesného jízdního řádu. Brzdou dalšího rozvoje černoorské společnosti nebyl podle něj stát a vládnoucí politická elita, nýbrž některé segmenty obyvatelstva a jejich kolektivní mentalita, což ilustroval následující historkou: „*Stát usiluje poctivě o zlepšení výroby, ale lid nechce. Když ministerstvo vnitra poslalo na Bjelasticu odborníka, absolventa mlékařské školy v Plzni p. Brože, uvítali jej horalové pošklebky, zda dovede připravit mléko z trávy a vody a veřejně projevovali nespokojenost, že stát zbytečně vyhazuje peníze, neboť oni jsou pevně odhodláni setrvat při starém.*“⁵⁸ Přes všechny výhrady však podle Dvorského představovala Černá Hora zemi „*pevného moderního zřízení státního,*“ jejíž vláda „*dle svých sil usiluje o hospodářské povznesení lidu,*“ zatímco venkovské obyvatelstvo sousedních oblastí pod osmanskou vládou zůstávalo podle něj „*na témž stupni, kde bylo před čtyřmi nebo pěti sty lety.*“⁵⁹

Modernizace, kterou čeští návštěvníci vítali, však leckdy znamenala stírání někdejšího svérázu Černé Hory a Černoorců. Tato skutečnost, byť mnohdy nevyhnutelná, byla již hodnocena negativně a vedla občas k projevům nostalgie. Tak jako další autoři, kteří do Černé Hory zavítali opakovaně, i Jan Josef Svátek zaznamenal v roce 1913 značné změny, k nimž došlo od jeho předchozí návštěvy o několik let dříve. Cetinje na něj při prvním pobytu působila jako vesnice, zatímco „*dnes jest již všechno mnohem vážnější, úřady jsou umístěny ve velikém paláci, ulice upraveny, opatřeny*

⁵⁷ Tamtéž, 141–149.

⁵⁸ Dvorský: *Černoorskoturecká hranice*, 141.

⁵⁹ Tamtéž, 143, 152.

osvětlením elektrickým.“⁶⁰ Svátek však dále píše, že mu „krvácelo srdce“, protože stejně radikálně byla setřena i někdejší originalita města. „Pochodili nejhůře kroje, pochodil rázovitý vzhled ulic. Jest dnes již vidět mnoho evropských šatů, vyšší úředníci chodí po městě v obřadných redingotech, dokonce i cylindry viděti, mladší Černohorci, kteří byli v cizině, předhánějí se ve výstřednostech evropské módy, dokonce i dívky, které mimo vlast studovaly, nosí se po evropsku a zapomínají na ladné zjevy svých babiček i matek, které ještě věrný jsou národnímu kroji, v němž vyvolávají silný dojem starořímských matron, vojáci mají už velmi střízlivou uniformu – to všechno mne zabolalo, když jsem se procházel Cetyní, a na to nejvíce žaluji, neboť tím se zbavuje hlavní město Černé Hory nejkrásnějšího, co mělo. Pamatuji se na tu krásnou, nezapomenutelnou skupinu starých junáků se stoletým skorem vojvodou Plamencem v čele, ana po slavnostních bohoslužbách kráčela hlavní ulicí Cetyně ve svých nádherných krojích, svítíce a třpytíce jimi i oslňující ladnými barvami! Byli to velmoži, byli to opravdu bohatýři, vzbuzující úctu a podiv. Jak dnes vedle nich střízlivý jest pohled na jich následníky v evropských šatech ne právě nejposlednějšího střihu! A jak nám imponovali ti naši přátelé, když přišli k nám na návštěvu ve svých bílých guninách, se zlatými dušankami, jak jsme mohli oči na nich nechat: a nyní najednou k nám spěchá týž milý přítel se sraženým panama, v žaketu, vysokém límci – ne, ne, to již nejsou oni, to jest jen slabý odvar západu, který by mohl otrávit to nejkrásnější, co by mohl a měl na Černé Hoře vedle chrabrosti jejích synů celý svět obdivovat a na to se chodit dívat!“⁶¹

Recept na to, jak úspěšně skloubit modernizaci země se zachováním černohorských specifik čeští autoři neměli. Úvahy o tom, že by modernizace měla být prováděna „v národním duchu“ nepřinášely konkrétní řešení. Obecně vzato, čeští autoři se domnívali, že by Černohorci měli rozvíjet své pozitivní vlastnosti a tradice a ty negativní potlačovat. Kromě nátlaku státu, který měl přimět černohorské občany k větší pracovitosti, nebylo jasné, jak by se měl podobný program vlastně uskutečnit. Jasnější kontury měly ovšem vize hospodářského rozvoje. Nepřekvapuje, že čeští návštěvníci, kteří patřili mezi objevitele přírodních a historických krás Černé Hory, v této souvislosti doporučovali rozvíjet v zemi turistický ruch. V tom prokázali velkou jasnozřivost – turistický ruch se v průběhu 20. století opravdu stal jedním z nejperspektivnějších

⁶⁰ Svátek: Černá Hora a Skadar, 45.

⁶¹ tamtéž, 46.

odvětví černoohorské ekonomiky. Podobně aktuálně zní názory Viktora Dvorského, jenž kladl důraz na rozvoj racionálního lesnictví, sýrašství a mlékařství.

Čeští autoři většinou předpokládali, že teritoriální šíření černoohorského státu není ještě ve vývoji země definitivně uzavřenou kapitolou. Tento předpoklad potvrdily balkánské války. Netušili však, že globální politický vývoj již brzy změní černoohorské i celoevropské poměry k nepoznání. Po skončení I. světové války se cestopisy a úvahy o Černé Hoře z předválečných let rázem staly neaktuální a lehce nostalgickou četbou, svědectvím o uzavřené epoše, zmizelém světě a zaniklé zemi.

VI.

Strhnutí romantické roušky

Kritický pohled na černoorskou politickou scénu v letech 1905–1914

Na počátku 20. století se v českém prostředí objevily snahy o alternativní, kritičtější pohled na černoorskou realitu, které zpochybňovaly pravdivost tradicionalistického obrazu Černé Hory jako chudé, ale šťastné země slovanských junáků, jež pod vedením otcovské postavy moudrého patriarchálního vladaře dosahuje stále dalších úspěchů. Hlavní příčinou tohoto zpochybnění, vedeného ze strany části liberálně orientované české publicistiky, byl počátek černoorského parlamentního života a jeho rychlá politická diverzifikace po vydání ústavy v roce 1905. Klíčovou úlohu sehrály především deník *Čas* a měsíčník *Slovanský přehled*, jejichž redakce se postupně přiklonily k názoru, že režim knížete Nikoly představuje anachronní absolutistické zřízení a brání demokratickému vývoji vlastní země i uplatnění myšlenek demokracie a slovanské vzájemnosti v širším jihoslovanském prostoru. Publikace takových názorů vedla k polemikám s konzervativněji orientovaným křídlem české žurnalistiky, které zosobňoval deník *Národní listy*.

Historie polemik o správnosti výkladu černoorského politického života tvoří svébytné a zajímavé téma, jemuž se v rámci této práce nemůžeme věnovat v celé šíři. Způsob vzniku, formování a fungování tohoto alternativního obrazu dobové černoorské – převážně politické – reality se pokusíme objasnit na základě analýzy klíčového periodika, měsíčníku *Slovanský přehled*. Ten uvedenou polemiku vyvolal a právě v něm byl také negativní pohled na situaci v Černé Hoře po roce 1905 až do vypuknutí I. světové války prakticky konstantně přítomen. Byť tedy nepůjde o vyčerpávající popis a detailní rozbor polemik o situaci v Černé Hoře, které v českém tisku periodicky a s různou intenzitou propukaly prakticky po celé poslední desetiletí, jež předcházelo světové válce, hlavní rysy kritického obrazu Černé Hory a jeho vývoj lze tímto způsobem rekonstruovat poměrně přesně.

Časopis *Slovanský přehled* vycházel v letech 1898–1914 jako měsíčník a slovanskou problematiku prezentoval v rámci standardních rubrik. Kostru časopisu představovaly články a studie na nejrůznější témata. Převážně šlo o analýzy literárních děl a biografie jejich tvůrců, historické nebo etnografické studie. Důležitou součástí *Slovanského přehledu* byly také dopisy z různých oblastí a států. Jejich autoři popisovali zpravidla

nejnovější kulturní a politické události. Kromě těchto dopisů, v nichž silně zaznívaly subjektivní názory jednotlivých autorů, komentovala každý měsíc aktuální dění také redakce časopisu ve zpravodajské rubrice. Tyto zprávy byly rozděleny teritoriálně na sekce věnované severozápadním, východním a jižním Slovanům. Krom toho publikoval *Slovanský přehled* pravidelně recenze důležitých knih a články věnované životním jubileím a nekrologům významných osobností z řad slovanských tvůrců a světových slavistů.

Černohorci a Černá Hora nepředstavovali tehdy pro *Slovanský přehled* jedno z hlavních témat. Pozornost časopisu se soustředila na větší národy a palčivé problémy „slovanského světa,“ např. na Rusy, Poláky a jejich vzájemný vztah. Velký prostor věnoval *Slovanský přehled* též těm slovanským národům, které podle názoru redakce pod silným tlakem ztrácely svou národní a kulturní identitu, např. Lužickým Srbům nebo Slovincům. Přestože Černá Hora patřila spolu s Ruskem, Srbskem a po roce 1908 také Bulharskem k nepočetným slovanským zemím, které měly status nezávislého a mezinárodně uznaného státu, zejména v prvních letech existence časopisu zaujímala Černá Hora na jeho stránkách spíše marginální prostor. Tuto skutečnost lze objasnit třemi hlavními důvody. Předně, *Slovanský přehled* neměl v této zemi vlastního stálého spolupracovníka či dopisovatele, který by pravidelně referoval o tamějších poměrech. Za druhé, politické události v Černé Hoře od vzniku časopisu v roce 1898 do vydání ústavy v roce 1905 nebyly pro české čtenáře příliš zajímavé. Malá a nerozvinutá černohorská kulturní scéna té doby pak stěží mohla konkurovat větším slovanským kulturám a tvůrcům, kteří stáli v centru pozornosti *Slovanského přehledu*.

Ačkoli Černá Hora netvořila konstantně jedno z hlavních témat časopisu, prezentace této země ve *Slovanském přehledu* prošla od počátku 20. století do I. světové války velkými proměnami, v podstatě od velice pozitivního až ideálního obrazu k obrazu spíše negativnímu. Analýza tohoto materiálu objasňuje, kdy a jak došlo v myšlení jedné části českých elit k narušení a demontáži klasické, po několik desetiletí rozvíjené ideální představy o Černé Hoře, tedy – řečeno slovy samotného periodika, které zde prozkoumáme – do „*strhnutí romantické roušky z Černé Hory a jejího knížete*.“¹

V období mezi roky 1898 a 1905, kdy začal *Slovanský přehled* věnovat aktuálním událostem na černohorské politické scéně větší prostor, se v tomto časopise objevil pouze malý počet textů s černohorskou tematikou. Až na několik výjimek nebyly Černé

¹ *Slovanský přehled*, XI., 1908–1909, 450.

Hoře věnovány vlastní články. Černá Hora se tak objevovala hlavně v příspěvcích se širší regionální (jihoslovanskou) tematikou.

Jedna část tehdejších reflexí černoorské problematiky se týká kultury. O černoorském literárním životě se krátce zmiňuje Ljubomir Jovanović v přehledu *Srbská literatura roku 1899*.² Jovanović charakterizuje Cetinje jako jedno z center srbské literatury s tím, že je tamější literární produkce nevelká. Jovanović si zároveň povšiml, že cetinjská literární produkce má specifický černoorský kolorit, čímž se liší od ostatních srbských literárních center (Mostar, Novi Sad, Sremski Karlovci), mezi nimiž prakticky neexistují významnější rozdíly ve stylu a tematice. O několik let později konstatoval bělehradský spolupracovník *Slovanského přehledu* Jovan Skerlić v prvním dílu ze série článků, věnovaných srbské literatuře, že podmínky pro literární život byly v Černé Hoře tradičně velice obtížné. Tento negativní trend se podle Skerliće nedařilo zvrátit ani počátkem 20. století.³ V dalších studiích, v nichž Skerlić na stránkách *Slovanského přehledu* v následujících letech analyzoval srbskou literární scénu, se o Černé Hoře již nikdy nezmiňoval.

Nejvíce se ve *Slovanském přehledu* černoorské problematice věnoval v tomto období Vratislav Černý. Černý hleděl na Černou Horu podobnou optikou, jako Josef Holeček, největší český glorifikátor patriarchálního černoorství, byť se vyjadřoval méně exaltovaně. Také Černý obdivoval tradiční Černou Horu velkých junáků s jejich heroickou filozofií a způsobem života. Biologický čas legendárních junáků z poslední velké války se v té době většinou právě naplňoval, přesto však podle Černého stihli úspěšně předat své ideály potomkům. Tato Černá Hora se, pravda, musela vyrovnávat s mnoha problémy, avšak v politickém a národním smyslu byla „pevná bašta slovanská“ dostatečně silná, aby se s nimi vypořádala, a to především díky svému ideálními vladaři, knížeti Nikolovi. Toho Černý prezentoval v silně romantickém světle a negativně se vymezoval vůči „kažení“ Černoorců soudobými filozofickými, sociálními a politickými vlivy evropského Západu.

Vratislav Černý ve svých člancích prezentoval některé z nejznámějších Černoorců té doby způsobem, který hraničil s absolutní idealizací a glorifikací. V jejich popisu dosáhla jeho romantická vize Černoorců svůj vrchol. Jednou z těchto osobností byl vojvoda Marko Miljanov, české veřejnosti z přelomu 19. a 20. století patrně nejznámější Černoorec po knížeti Nikolovi. Po smrti Marka Miljanova otiskl Vratislav Černý ve

² Ljubomir Jovanović: „Srbská literatura roku 1899,“ *SP*, II., 1899–1900, 336.

³ Jovan Skerlić: „Srbské literární poměry,“ *SP*, VII., 1904–1905, 63–66.

Slovanském přehledu obsáhlý nekrolog, jeden z nejdelších nekrologů, které *Slovanský přehled* kdy publikoval.⁴ Černý uvedl, že zesnulý vojvoda byl „největší junák a vojevůdce,“ zdůraznil nebožtíkovo slovanství a srovnal jej s mýtickými hrdiny starověkých Řeků. Marko Miljanov představoval pro Černého symbol celé generace, která v té době opouštěla historickou scénu. Kdysi v Černé Hoře nikdy neutilizoval zbraní a osobnosti klasických Černohorců akcentovaly divoký charakter země, ale „dnes je ticho na Cetyni,“ konstatoval Černý nostalgicky.⁵ Na několika stranách pak popisuje život vojvody kmene Kučů, zdůrazňuje jeho válečné úspěchy a charakteristické atributy osobního charakteru (přirozená bystrost a autorita, smysl pro spravedlnost, oblíbenost též u Albánců a Turků, příspěvek k integraci kmene Kučů s černohorským státem). Černý také cituje svědectví dalších znalců Černé Hory a osobnosti Marka Miljanova, zejména ruského etnografa Pavla Apolonoviče Rovinského a Josefa Holečka. Při fyzickém popisu Marka Miljanova a prostředí, v němž žil, prezentoval Vratislav Černý především ty elementy, které zdůrazňovaly vojvodovu skromnost – prosté vybavení domu a skutečnost, že Marko Miljanov na rozdíl od většiny ostatních Černohorců nenosil demonstrativně ani svá vyznamenání, ani vojvodský erb na čepici. Černý pak srovnal Miljanova se srbským emigrantem Rankem Tajsicem, který je charakterizován jako „statný, otlý muž – pravý srbský sedlák.“ Právě v Tajsicově společnosti navštívil Černý Miljanova naposledy. „Vojvoda Marko mluví s ohněm junáckým, i když promlouvá o událostech dne. Je pohyblivý, živý a srdečný. Hovor jeho je pln žertu a vtipu. Je to pravý bohatýr slovanský. Vedle něho Ranko Tajsic – selský tribun. I on hovoří ohnivě, ale neuchvacuje, neokouzluje. Jako by měl nastudovanou velkou politickou řeč, kterou chce promluvit před bělehradskou skupštinou. Marko Miljanov však mluví prostě a živě s uchvacujícím dojmem jako ke svým Kučům před bitvou.“⁶

Podobné postřehy se objevují také v portrétu vojvody Iliji Plamenace,⁷ který ve *Slovanském přehledu* vyšel u příležitosti padesátiletého jubilea od počátku vojvodovy aktivní účasti v černohorském veřejném životě. Ilija Plamenac byl v Černého příspěvku prezentován jako „muž 80letý, leč silný tělem i duchem, patří k oné dnes již nečetné legii starých Černohorců, kteří se zbraní v ruce Černou Horu tvořili a kteří

⁴ Vratislav Černý: „Vojvoda Marko Miljanov,“ *SP*, III., 1900–1901, 362–371.

⁵ Tamtéž, 362.

⁶ Tamtéž, 371.

⁷ Ilija Plamenac (1821–1916), vojvoda, senátor, v letech 1879–1905 ministr války, jeden z nejbližších spolupracovníků knížete Nikoly.

neobyčejným talentem obdařeni bez vyššího vzdělání i za nynějších změněných okolností vévodí mládeži černohorské nejen příkladem ctností junáckých, nýbrž nabádáním k práci kulturní.“⁸ Na závěr Černý dodává, že vojvoda Plamenac je velkým přítelem českého národa.

Kromě osobností své doby se Vratislav Černý také na stránkách *Slovanského přehledu* zmiňoval o vladykovi Petru II. Petrovičovi Njogošovi, a to ve studii *Literární produkce na Černé Hoře v XIX. věku*⁹ a u příležitosti padesátého výročí Njogošova úmrtí.¹⁰ Černý vysoce hodnotil kvalitu Njogošových literárních děl, jeho kulturní a politickou činnost v Černé Hoře i v zahraničí. Také v Njogošově případě opakuje, že se vladyka bez ohledu na zaostalé prostředí vyznačoval velikým přirozeným talentem a vzděláním. Černý jej charakterizuje jako mladého muže, žijícího „*samotářsky v nepřístupných horách*“, obklopeného „*národem nevzdělaným, bojovným*.“¹¹

Svým literárním stylem a zvolenou tematikou ukázal Njogoš budoucí směr černohorské literatury, v němž jej následoval kníže Nikola. Jeho literární činnost hodnotil Černý také velmi vysoko, zejména proto, že autor využíval motivy z černohorského života a též pro „*pravou slovanskou duši*“, blíže nedefinovanou esenci, kterou Černý nacházel v každém díle černohorského knížete-básníka. Kníže Nikola představoval pro V. Černého ideální kombinaci básníka, vladaře a junáka: „*Kníže Nikola je slovanský vladař v onom prvotním, krásně patriarchálním způsobu*.“ Pro ČernoHORCE znamenal kníže Nikola mnoho „*nejen jako básník, ale i mluvčí veliké ideje srbské a slovanské a pravý učitel svého národa*“,¹² lidem byl podle Černého uctíván jako „*milovaný gospodar*.“ Mezi hlavní zásluhy knížete započítal Černý zdvojnásobení teritoriální rozlohy státu, rozvoj role Černé Hory jako „*střediska slovanského politického života na Balkáně*“, rozvoj infrastruktury a diplomacie, konkordát s Vatikánem, „*vzácnou toleranci ve věcech církevních*“ a skutečnost, že kníže „*rozumnou a otcovskou politikou připoutal ku své zemi city pokořených mohamedánů*.“ Černý v knížeti Nikolovi viděl personifikaci Černé Hory, garanta jejího mezinárodního postavení a budoucího rozvoje. V. Černý v roce 1900 prezentoval Černou Horu jako všemi Slovany respektovanou zemi, která byla „*přetvořena v moderní stát, aniž by však*

⁸ Vratislav Černý, *SP*, IV., 1901–1902, 104.

⁹ V. Černý: „Literární produkce na Černé Hoře v XIX. věku“, *SP*, III., 1900–1901, 25–30.

¹⁰ *SP*, IV., 1901–1902, 105.

¹¹ Tamtéž.

¹² *SP*, III., 1900–1901, 30.

něčeho pozbyla ze své národní originality, /která/ stojí tu jako pevná bašta slovanská, připravena čelit osudům ji čekajícím.“¹³

V článku *Černá Hora na prahu XX. století*,¹⁴ publikovaném počátkem roku 1903, opakoval Vratislav Černý svou optimistickou vizi Černé Hory jako důležitého státu, který se úspěšně vyrovnává s různými problémy. Černý nezastírá skutečnost, že Černá Hora musí projít hlubokou transformací, aby se z napůl stále ještě patriarchální společnosti mohl vytvořit skutečně moderní stát, podle jeho názoru však v tomto procesu musí být uchován „*charakter národa i jednotlivce*.“¹⁵ Konstatoval také, že se Černá Hora potýká se závažnými hospodářskými problémy, které by mohly vyvolat zintenzívnění vlivu zahraničního kapitálu. Takovou možnost považoval Černý za nebezpečnou pro dosavadní charakter černoohorské společnosti, jehož si vysoce cenil. Černý prezentoval osobnost knížete Nikoly jako garanci úspěšného rozvoje černoohorského státu a zároveň též jako ochránce černoohorské identity: „*hrdinské lpění na tradičních ryze slovanských zásadách jest zásluhou jedině knížete Nikoly. Mladá, v cizině na západě odchovaná intelligence nemá toho čistě a výlučně slovanského cítění, a kdyby nebylo lidu a protiváhy intelligence vychované v Rusku, v Čechách a v Srbsku – západnictví ovládlo by brzo na úpatí Lovčena*.“ Černý s lítostí konstatoval, že většinu černoohorské intelligence tvoří „*nedokonalí, nehotoví lidé*.“¹⁶

V prvních letech existence revue *Slovanský přehled* se černoohorskou tematikou ve svých pravidelných příspěvcích občas dílčím způsobem zabýval také záhřebský dopisovatel tohoto časopisu Stjepan Radić, jeden z nejvýznamnějších chorvatských politiků první poloviny 20. století. Radić psal své analýzy a zprávy v češtině a podepisoval se dokonce českou variantou svého křestního jména, tj. jako Štěpán. V centru jeho pozornosti stály především události v Chorvatsku nebo taková problematika, která se tím či oním způsobem týkala Chorvatů, přestože se někdy zabýval obecnější tematikou celého jihoslovanského prostoru.

Pokud rekonstruujeme tehdejší Radićův pohled na Černou Horu na základě článků, určených českému publiku, dojdeme k závěru, že se Radić na tuto zemi a jejího vladaře díval silně kriticky. Tato percepce byla u Radiće vyvolána především politikou knížete Nikoly vůči Chorvatům, respektive katolíkům v Dalmácii. Zahraniční politiku knížete

¹³ Tamtéž, 49.

¹⁴ V. Černý: „Černá Hora na prahu XX. století“, *SP*, V., 1902–1903, 265–268.

¹⁵ Podle tohoto článku je tedy modernizace Černé Hory teprve věcí blízké budoucnosti, přestože *Slovanský přehled* již dvakrát předtím (*SP*, III., 1900–1901, 49 a 502) popsal Černou Horu jako „moderní stát.“

¹⁶ *SP*, V., 265.

Nikoly kritizoval ve *Slovanském přehledu* nepodepsaný glosátor (pod možným Radičovým vlivem, případně Radić sám) poprvé v polovině roku 1901, kdy uvedl, že černohorský kníže nemá dobrý vztah k Dalmácii a obecně k Chorvatům, protože svou politikou prohlubuje propast mezi Chorvaty a Srby. Srby v Dalmácii údajně nutí ke spolupráci s „*hrstkou dalmatinských Italů*.“¹⁷ Kritiku v podobném duchu najdeme také v následujícím čísle, kde se již objevilo několik článků, zpráv a recenzí, podepsaných Radićem. V článku o „*nevyhnutelnosti národnostní federace jižních Slovanů*“ kritizoval Radić černohorskou otevřenost italskému vlivu na Balkáně a údajnou nenávisť vůči Rakousku-Uhersku. Radić upozorňoval na negativní aspekty italských cílů na Balkáně a tvrdil, že habsburská monarchie již dávno není někdejším Metternichovým Rakouskem, nýbrž „*soustátím převážně slovanským*.“¹⁸ V přehledu zpráv ve stejném čísle odsoudil Radić politiku knížete Nikoly („Mikuláše“) v Dalmácii a společně italsko-černohorské protichorvatské akce bez bližší specifikace. Knížete Nikolu kritizoval také kvůli údajné neupřímnosti vůči Srbsku s tím, že jeho veřejná prohlášení o přátelství s touto zemí (např. někdejší snaha o podepsání srbsko-černohorské vojenské konvence) jsou pouze deklarativní povahy. V reálném životě se černohorský kníže podle Radiće snažil kontrolovat srbské elity a tisk mimo Srbsko, což se mu údajně celkem dařilo. Radić zde také ironicky komentoval vysoké osobní výdaje knížete Nikoly, které podle něj byly dvakrát vyšší, než souhrnné náklady na černohorské školství, soudnictví, zdravotnictví a politické instituce.¹⁹

Kritika Černé Hory není v kontextu Radićových textů pro *Slovanský přehled* nikterak výjimečná. Autor byl silně kritický také vůči mnoha dalším jevům u jiných slovanských národů včetně svého vlastního. Černohorské problémy zařadil do kontextu negativních tendencí, jež nacházel v celkové slovanské politické mentalitě, o čemž svědčí jeho článek *Největší nebezpečí pro neruské Slovaný*. Radić v něm polemizuje s myšlenkou, že největší nebezpečí pro Slovaný přichází zvenčí. Na rozdíl od podobných tvrzení viděl Radić největší nebezpečí v internalizovaném dědictví takových vnějších tlaků, které se stalo samotným slovanským národům vlastní. Dlouhodobé vnější tlaky u neruských Slovanů vytvořily podle něho mentalitu, pro níž je typický odpor vůči všem politickým organizacím a systémům i v případě, že se jedná o vlastní systémy a administrace nezávislých slovanských států. Tato tendence měla vést ke

¹⁷ SP, III., 1900–1901, 502.

¹⁸ Stjepan Radić: „Z Chorvatska (Nevyhnutelnost národnostní federace již. Slovanův),“ SP, IV., 1901–1902, 40.

¹⁹ Týž, IV., 1901–1902, 53.

konstantní politické slabosti.²⁰ Za další vážný problém označoval Radić skutečnost, že když nějaká slovanská země získá nezávislost (jako Srbsko nebo Černá Hora), případně určitou autonomii (Chorvatsko, Halič), svým zřízením většinou pouze kopíruje předchozí, národnostně cizí represivní politické systémy z období před dosažením samostatnosti, což ve svých důsledcích vede ke vzniku centralistických tyranií.²¹

Přeměnu Černé Hory v parlamentní monarchii koncem roku 1905 pozdravil s euforií šéfredaktor *Slovanského přehledu* Adolf Černý, který při té příležitosti srovnal Černou Horu s Ruskem: „největší i nejmenší slovanský stát, oba dosud absolutní monarchie, přeměňují se současně v státní útvary konstituční – jen že jak rozdílně se to děje!“ Kníže Nikola, který dal své zemi ústavu na základě vlastní vůle, je podle něho mnohem rozumnější, nežli ruský car, který se rozhodl učinit takový krok teprve po krvavých událostech a vypuknutí všeobecného chaosu v celé své říši. Adolf Černý vyjadřoval názor, že transformace Černé Hory v moderní stát musí být provedena postupně s ohledem na přežívající patriarchální úroveň společnosti. Šéfredaktor listu také pozitivně hodnotil skutečnost, že Nikola rozhodnutí vydat ústavu a sezvat parlament nejen veřejně vyhlásil, nýbrž opravdu vyplnil, na rozdíl od jiných panovníků, kteří své sliby neplní.²² Černohorský kníže tak byl nepřímou prezentován jako upřímnější a ideálnější vládce, než jakým byl císař mocného habsburského soustátí František Josef I., navzdory slibům nikdy nekorunovaný český král.

Reformy v Černé Hoře ve zvláštním článku komentoval též jmenovec šéfredaktora, všestranně aktivní montenegrofil Vratislav Černý. Také on s respektem hovořil o „starém knížeti Nikolovi,“ který se „na sklonku své vlády“ ze své svobodné vůle rozdělil o moc s národem. „Je to čin veliké politické a státnické prozíravosti.“²³ Černý dále s velkou dávkou optimismu resumoval diplomatické úspěchy a vnitropolitické změny v Černé Hoře.

O situaci v Černé Hoře psal *Slovanský přehled* s euforií také v několika následujících číslech. S potěšením přinesl zprávu o osvobození černohorské studentské omladiny, obviněné kvůli publikaci brožury *Rijeć crnogorske univerzitetske omladine o prilikama u Crnoj Gori* (Slovo černohorské univerzitní omladiny o poměrech v Černé Hoře) a uvedl, že studenti po vynesení osvobozujícího rozsudku „učinili knížeti před

²⁰ Stjepan Radić: „Největší nebezpečí pro neruské Slované,“ *SP*, III., 1900–1901, 137.

²¹ Tamtéž, 139.

²² *SP*, VIII., 1905–1906, 193.

²³ Vratislav Černý: „Černá Hora v roce 1905,“ tamtéž, 206.

palácem nadšenou ovaci, za níž kníže gospodar poděkoval.²⁴ *Slovanský přehled* dále pozitivně hodnotil jmenování Radulovićovy vlády, kterým podle listu „*kníže gospodar podal důkaz znamenité státnické prozíravosti*.“²⁵ Ve svém komentáři vítal šéfredaktor Adolf Černý „*obrat na Černé Hoře*“ a slíbil, že od této chvíle bude list věnovat černoohorské problematice větší pozornost.²⁶ Tento slib *Slovanský přehled* splnil a prakticky v každém dalším čísle se objevovaly zprávy a komentáře o situaci v této zemi. Adolf Černý toto rozhodnutí učinil v nadšení z politických událostí, které považoval za potřebné a pokrokové.

Politická situace v Černé Hoře se ovšem po tomto rozhodnutí vyvíjela spíš takovým směrem, který redakce považovala za nežádoucí a později přímo za „*reakcionářský*.“ V čísle z 1. března 1907 se objevila první kritika knížete Nikoly. Adolf Černý v ní tvrdil, že se kníže nachází pod negativním vlivem „*intrikánů*“ a jeho proklamovaná snaha o reformu zůstává spíše jen v rétorické rovině. Adolf Černý vyjádřil přesvědčení, že „*nebude pravého klidu na Černé Hoře ..., dokud nebudou odstraněny všechny zbytky bývalého režimu, dokud vláda Černé Hory s panovníkem v čele nenastoupí upřímně a opravdově, nejen slovy, novou dráhu*.“ Na závěr vyslovil naději, že se „*kníže-básník*“ zbaví vlivu „*osudných rádců*“, v opačném případě „*sklesly by jeho činy, které se dosud zdály projevy státnické moudrosti, na projevy pouhé – chytrosti*.“²⁷

Redakce *Slovanského přehledu* nebyla v prvních měsících roku 1907 ještě zcela a bezvýhradně kritická vůči politické situaci v Černé Hoře. Se sympatiemi referovala o událostech, které považovala za pozitivní. Patřila mezi ně například zpráva o založení opoziční Národní strany (*Narodna stranka*) a iniciativě knížete Nikoly za zrušení trestu smrti – „*po našem soudu tato myšlenka slouží k veliké cti gospodara Černé Hory i Černé Hory samé, jež tím dává Evropě skvělý příklad ... Černá Hora kráčí vytrvale na dráze pokroku, na niž ji vřele pozdravujeme*.“²⁸ Po pádu vlády Andriji Radoviće²⁹ a jmenování nového kabinetu Lazara Tomanoviće³⁰ vyjadřoval Adolf Černý, v té době autor a komentátor většiny zpráv z Černé Hory, stále naději, že vítězství příznivců

²⁴ *SP*, IX., 1906–1907, 104.

²⁵ Tamtéž, 188.

²⁶ Tamtéž, 189.

²⁷ Tamtéž, 79.

²⁸ *SP*, IX., 1906–1907, 335.

²⁹ Andrija Radović (1872–1947), politik, ministr, v letech 1916–1917 černoohorský premiér v exilu, poté unionistický propagátor ve službách srbské vlády.

³⁰ Lazar Tomanović (1845–1932), politik a publicista z Boky Kotorské, v Černé Hoře od roku 1891, předseda vlády 1907–1912, naprosto loajální knížeti Nikolovi.

„starého režimu“ je pouze dočasné.³¹ Kritika knížete Nikoly ještě nebyla absolutní, šlo spíš o svébytné a podle názoru redakce dobře míněné rady černohorskému knížeti a obviňování jeho okolí (například víckrát zmiňovaných „osudných rádců“), to vše s připomínkou pozitivního přínosu knížete pro svou zemi. S postupujícím časem však redakce *Slovanského přehledu* ztrácela strpení.

V polovině roku 1907 začal *Slovanský přehled* kritizovat černohorský politický režim a knížete Nikolu stále otevřeněji a se snižující se mírou diplomatického taktu. „Černé Hoře nastala doba nejhanebnější reakce,“ hlásil titulek v čísle, vydaném 7. června 1907. Charakterizaci černohorského režimu jako reakčního měly ilustrovat údaje o porušování tiskového zákona, převzetí kontroly nad opozičním listem *Slobodna Riječ* vládou, zničení tiskárny listu *Narodna Misao*, rozsáhlých personálních změnách ve státním aparátu a pronásledování opozice, zkratka o „neslýchané reakci a persekuci.“³² Podle Adolfa Černého bylo nyní evidentní, že kníže Nikola nevyhlásil ústavu na základě svého osobního přesvědčení, nýbrž jen formálně, aby zachoval své dobré renomé v Evropě. Před Evropou si pouze chtěl „zahrát na konstitučního vladaře“ a počítal s tím, že nebude přinucen k žádným velkým změnám ve vnitřní politice. Nejprve nenarušoval parlamentární svobodu ani činnost opozice, později však podlehl hlasům své „kamarily,“ především Lazara Mijuškoviće³³ a knížete Mirka. Na rozdíl od nejmladšího z Nikolových potomků popisuje Černý následníka trůnu Danila jako člověka „intelligentního a pokrokového“ a tvrdí, že jeho palác v Baru je nyní hlídán vojskem. Na závěr, tak jako obvykle, vyjadřuje naději, že „spravedlivá věc osvobození černohorského lidu zvítězí – a že se jí přikloní i kníže-básník, tentokrát upřímně a nadobro. Nepřáli bychom si, aby pro historii zůstal jeho obraz ve světle nynějším.“³⁴

Černohorský vnitropolitický život se však neubíral tím směrem, který si přála redakce *Slovanského přehledu*, jak dokládá úvod jedné reflexe aktuálního dění: „Nad Černou Horou černý mrak. Reakce jest v nejplnějším proudu.“³⁵ *Slovanský přehled* srovnával situaci v Černé Hoře s Ruskem. V případě Ruska trvala kritika reakce a autokratického způsobu vlády již několik let. Kníže Nikola údajně „úplně napodobuje Mikuláše II. a jeho vládu.“ Černohorská vláda po ruském vzoru pronásleduje poslance

³¹ Tamtéž, 382.

³² Tamtéž, 428

³³ Lazar Mijušković (1867–1936), politik a diplomat, 1905 premiér první ústavní vlády, 1915–1916 premiér v době okupace země a v prvních týdnech po odchodu do exilu.

³⁴ Tamtéž, 429.

³⁵ Tamtéž, 477.

Národní strany: „z Černé Hory prchají nyní poctiví lidé do Turecka!“ Ve své interpretaci situace v Černé Hoře přijal *Slovanský přehled* vysvětlení pomocí kmenových a teritoriálních rozdílů. Podle této interpretace existují dobré/pokrokové a špatné/reakční kraje a kmeny. Mezi „pokrokové“ počítal *Slovanský přehled* „Nikšić, Drobnyaky, Pivu, Grabovo,³⁶ Pipery, Kuče a další.“ Vládu Lazara Tomanoviće pak list klasifikoval jako krutovládu.³⁷ V článku, popisujícím celkové postavení Slovanů v soudobém světě, umístil Adolf Černý jmenování podle něj silně reakční Tomanovičovy vlády do kontextu celkově spíše negativního rozvoje slovanské otázky a dalších palčivých problémů, mezi něž patřily zesílené spory mezi Rusíny (Ukrajinci) a Poláky v Haliči, problémy srbsko-chorvatské koalice v Chorvatsku, napjaté rusko-polské vztahy a neutěšená vnitropolitická situace v Rusku.³⁸

Rozsáhlý dopis, datovaný 5. listopadu 1907, který *Slovanský přehled* publikoval pod názvem *Pravý stav věcí na Černé Hoře* a s podpisem „Černohorec“³⁹, přitáhl velkou pozornost, byl přetištěn v několika dalších českých periodikách i v zahraničí a vyvolal ostré polemiky ohledně výkladu černohorské politické reality. Autor dopisu, patrně Černohorec s vazbami na české země nebo snad Čech dlouhodobě žijící mezi Černohorci, ilustroval situaci v Černé Hoře pomocí četných, v zahraničí prakticky neznámých detailů. „Černohorec“ nejprve shrnul hlavní politické události, které následovaly po vydání ústavy. Autor dopisu stál sice na straně opozice vůči režimu knížete Nikoly, přiznal však, že Národní strana a její předseda Šako Petrović⁴⁰ učinili četné chyby, které vedly k pádu vlády této strany. Kníže Nikola viděl v představitelích opozice stále více jen své osobní nepřátele a nevěřil, že jeho poddaní již jsou zralí pro úplnou politickou svobodu. Nakonec kníže podlehl „našeptávačům zlých démonů národních, kteří jsou zosobněni v plemeni pješivském, v Mijuškovičích s Lazarem Mijuškovičem v čele.“⁴¹ Vláda nejprve zavedla kontrolu nad podgorickým listem *Slobodna Riječ* a to s pomocí Čecha, který již delší dobu žil v Podgorici a jehož hlas byl při volbě redakčního odboru rozhodující. Poté následovaly represe proti listu *Narodna Misao*, vycházejícím v Nikšići. „Černohorec“ detailně a se smyslem pro ironii popsal, jak dav asi 500 opilých vojáků, které před akcí alkoholem značně posílili armádní

³⁶ Správně Grahovo.

³⁷ *SP*, X., 1907–1908, 44–45.

³⁸ Adolf Černý: „Nejnovější úvahy o slovanské otázce,“ tamtéž, 114.

³⁹ Černohorec: „Z Černé Hory (Pravý stav věcí na Černé Hoře),“ tamtéž, 117–123.

⁴⁰ Šako Petrović (1854–1914), vojvoda, vojevůdce a politik, první předseda černohorského parlamentu.

⁴¹ Tamtéž, 118.

velitelé Janko a Djuro Vukotićové,⁴² vykradl a zničil tiskárnu listu, protože to byla „*vůle gospodarova*.“ „Černohorec“ uvádí, že poté bylo velmi těžké zabránit stovkám opilých vojáků, aby nevykradli další objekty ve městě, například budovu pojišťovny. Kníže Nikola se údajně obával, aby Nikšičané neprohlásili následníka trůnu Danila „*protiknížetem*“ a internoval jej v jeho dvorci v Baru. Poté kníže bez předchozího ohlášení navštívil Nikšić, ale obrátil se prý pouze ke svým dvěma nejvěrnějším kmenům, „*mravně nízko stojícím Pješivcům a Čevljanům*.“⁴³ V souladu s pozicí *Slovanského přehledu* označoval „Černohorec“ vládu Lazara Tomanoviće za reakční a její akce za „*hanebnosti, jakých snad není ani v Turecku*.“ Jedním z nejzávažnějších důsledků reakce, o níž se „Černohorec“ zmiňoval, bylo údajně zintenzivnění emigrace: „*Bude-li se na Černé Hoře takto dále vládnout ... může se státi, že zde zůstane sám kníže se svými ministry a podlými rádci*.“⁴⁴ Na závěr popisuje ve svém dopise předvolební agitaci v Nikšići. Pod záštitou samotného knížete byly údajně „*tlupy zpitých sedláků s glavary v čele posílány do města, aby provokovaly a po případech střílely. S podobným úkolem vešli do města i vojáci ... za jedinou noc vyplenili dvě kavárny ..., ba za bílého dne dopouštěli se podobných a ještě hanebnějších skutků, zejména veřejného znásilňování dívek*.“ Na závěr dopisu tvrdí jeho autor, že za činnost Tomanovičovy vlády a její důsledky nese osobní zodpovědnost sám kníže Nikola.⁴⁵

Tento dopis spolu s dalšími zprávami a komentáři o situaci v Černé Hoře, které v této době pravidelně vycházely ve *Slovanském přehledu*, vyvolal ostrou polemiku s vlivným deníkem *Národní listy*. *Slovanský přehled* tak nepřímou vstoupil do konfliktu s nejvýznamnějším českým tvůrcem a strážcem ideální reprezentace junácké Černé Hory Josefem Holečkem, který v té době v *Národních listech* vedl zahraničněpolitickou rubriku o slovanských zemích. *Slovanský přehled* kritizoval *Národní listy* pro jejich pozitivní postoj k vládě Lazara Tomanoviće, kterou Adolf Černý po publikaci „Černohorcova“ dopisu odsoudil jako „*nejčernější reakci*.“ Pozitivním vztahem vůči

⁴² Janko Vukotić (1866–1927), vojvoda, serdar, ministr války, černohorský premiér 1913–1915, významný velitel za obou balkánských válek i za I. světové (bitva u Mojkovce), poté generál jugoslávské armády.

⁴³ Tamtéž, 120.

⁴⁴ Tamtéž, 121. Ekonomicky motivovaná emigrace představovala jeden z nejpálčivějších problémů Černé Hory, podobně jako v případě dalších „*hospodářsky pasivních*“ krajů dinárského pásu, prakticky po celou moderní historii země. Nejlepší monografii na toto téma představuje práce Djordjije-Djoka D. Pejoviće: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX. vijeku*, Podgorica 2003 (první vydání Titograd, 1962). Obdobnou problematiku s ohledem na muslimské obyvatelstvo zpracoval Safet Bandžović: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX. stoljeća*, Sarajevo 1998; týž: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

⁴⁵ Tamtéž, 123.

Tomanovičově vládě se *Národní Listy*, jak tvrdil A. Černý ve svém komentáři, který dopis doprovázel, postavily na „stranu reakce proti pokroku, na stranu bezpráví proti právu a spravedlnosti, na stranu hrubé moci a brutálního násilí proti znásilňované pravdě, vždy podporují každý absolutismus, byrokratismus a vládní klerikalismus proti pravé svobodě osoby i ducha, proti pravému demokratismu ... je to list, za jehož „slovanskou politiku“ se před Slovanstvem věru stydíme...“⁴⁶ Polemiky s *Národními listy* pokračovaly také po vypuknutí tzv. pumové aféry (*bombaška afera*), kdy tento český deník obvinil *Slovanský přehled*, že se zastává těch, kteří usilovali o život knížete a záměrně ignoruje informace z oficiálního listu *Glas Crnogorca*.⁴⁷ Podobné polemiky se kvůli informacím o dění v Černé Hoře objevily ještě několikrát a svědčily o tom, že tamější události a jejich tlumočení měly vliv na vnitropolitické debaty a politickou profilaci české společnosti a jejich intelektuálních elit. Někdy šlo naopak patrně spíše o formální důvod pro mediální šarvátku, která měla jiné, vnitropolitické nebo osobní kořeny.⁴⁸

Pumovou aféru a její důsledky ve *Slovanském přehledu* obsírně komentoval Adolf Černý po zakončení soudního procesu na podzim roku 1908. Černý vůbec nevěřil v reálný základ celé aféry a tvrdil, že se jednalo o „politický proces“ a „politickou mstu strany, která se dostala k vládě, nad stranou poraženou.“ Kořeny aféry údajně zůstaly bez ohledu na soudní proces neobjasněny. V Černé Hoře začalo vycházet nové periodikum, *Cetinjski Vjesnik*,⁴⁹ podle Černého reakční orgán, který měl za cíl ospravedlnit výsledky soudního procesu, rozvíjet negativní postoje k Srbsku a pěstovat „byzantinský“ kult knížete Nikoly. Reakce se po skončení soudu cítila posílena, což podle Černého dokazoval také telegram, který předseda vlády Tomanovič zaslal pražské Slované konferenci. V telegramu hovořil černohorský premiér o „pekelném plánu,“ který měl za cíl zničit „ohnisko balkánské svobody“ a vyzval účastníky, aby Černou Horu navštívili a přesvědčili se o situaci na místě. Černý označil Tomanovičův telegram za „sentimentální“ a uvedl, že účastníci Slované konference na něj vůbec

⁴⁶ Tamtéž, 123.

⁴⁷ Bombaška afera (bombová, resp. pumová aféra), spiknutí s cílem zavraždit knížete Nikolu pomocí pumy, odhalené v říjnu 1907. Za spiknutí stáli protivníci knížete Nikoly z řad černohorské emigrace v Srbsku.

⁴⁸ Kromě *Slovanského přehledu* publikoval Adolf Černý pravidelně články o politické situaci v Černé Hoře také v deníku *Čas*, který zpravidla zastával jiné postoje, než spíše konzervativně-nacionální *Národní listy*.

⁴⁹ List *Cetinjski vjesnik*, jehož první číslo vyšlo 28. června 1908, vydávala černohorská vláda s cílem reagovat na útoky bělehradského tisku, které v jejích očích zpochybňovaly důvěryhodnost knížete a jeho politiky. V letech 1913–1915 vycházel pod názvem *Vjesnik*.

neodpověděli. Adolf Černý na stránkách svého měsíčníku odpovídal za ně: „*Ať ví pan Tomanovič i jeho strana, že celý pokrokový slovanský svět stojí na straně té Černé Hory, která chtěla opravdovou svobodu, ale která byla reakcí zničena, takže ji nyní sluší hledati ve věznicích. Ať ví také kníže-básník, že sympatie, jimž se těšil u celého slovanského světa, jsou jeho chováním od pádu ministerstva Radovičova u všech pokrokových Slovanů nadobro otřeseny. Nynější vláda na Černé Hoře se vším, co vykonala za posledního půldruha roku, je černým stínem slovanské věci.*“⁵⁰ Po několika měsících Tomanovičovy vlády a po pumové aféře byl černohorský kníže ve *Slovanském přehledu* otevřeně představen jako autokrat a patron reakce. S ohledem na mnohá desetiletí jeho vlády, která byla přesto prezentována v pozitivním světle, ponechal Adolf Černý černohorskému vladaři možnost, aby se oprostil od nového, velmi negativního obrazu a vrátil svou někdejší, dlouho budovanou pozitivní image. A. Černý jej vyzval, ať „*vrátí Černé Hoře zase svobodu a smyje vše, čímž ji dovolil poskvřnit – pak mu Slovanstvo vrátí zase své sympatie.*“⁵¹

Po anexi Bosny a Hercegoviny a v průběhu mezinárodní (tzv. anekční) krize, která následovala, tj. od října 1908 do jara roku 1909, se *Slovanský přehled* černohorskou tematikou zabýval mnohem méně, než v předchozím období. Krom několika zmínek o Černé Hoře v širším kontextu mezinárodní krize publikoval tento časopis pouze krátkou zprávu o volbách a složení nového parlamentu: „*kromě 5–6 vzdělanějších lidí zvoleni do skupštiny jen popi a zanedbaní sedláci ... je to věru parlament jediný svého druhu na světě: parlament bez oposice.*“⁵²

Záhřebský proces s Adamem Pribičevićem a dalšími srbskými a chorvatskými aktivisty, kteří byli obviněni ze zrady,⁵³ černohorská účast v aféře a úloha Tomáše G. Masaryka, který proces demaskoval jako vykonstruovaný, vyvolaly opět silnější zájem *Slovanského přehledu* o situaci v Černé Hoře. Podle Masarykových závěrů spolupracovali černohorský kníže i vláda s Vídní a nabídli Rakousku-Uhersku některé materiály, jež posloužily jako klíčové důkazy obžaloby. Tím černohorský režim opět porušil myšlenku slovanské jednoty, protože spolupracoval s neslovanskými elementy proti jiným Slovanům. Navíc šlo v tomto případě o rakousko-uherské konzervativní elity, které čeští liberálové považovali za „utlačovatele“ jak jižních Slovanů, tak Čechů. Jednalo se o zmanipulovaný proces, v němž se stát nedemokratickým způsobem

⁵⁰ *SP*, XI., 1908–1909, 46–47.

⁵¹ Tamtéž.

⁵² *SP*, XI., 1908–1909, 188–189.

⁵³ Soudní proces trval od 3. března do 5. října 1909, skončil odsouzením třiatřiceti obžalovaných.

pokoušel ztrestat hnutí a množství jednotlivců, kteří se zasazovali za politickou demokratizaci a zvýšení úrovně ochrany kolektivních nacionálních práv. V tomto antagonismu stála oficiální Černá Hora na straně „reakce“ proti „pokrokovým silám,“ což vzhledem k politické orientaci nemohlo vyvolat sympatie *Slovanského přehledu*. Negativní obraz Černé Hory, který tento měsíčník prezentoval od roku 1907, tak v roce 1909 dále potemněl. Záhřebský proces a Masarykovy výroky tvořily katalyzátor tohoto ještě negativnějšího pohledu.

Před detailní analýzou záhřebského procesu otiskl šéfredaktor Černý komentář, v němž shrnul dosavadní postoj listu k černoohorské tématice. Ten, jak se mu zdálo, byl ve světle informací o černoohorské roli ve vykonstruovaném procesu zcela správný. Podle Černého se nepřímě potvrdilo to, „*co jsme v posledních letech o neblahém stavu této slovanské země psali – stav věcí na Černé Hoře objevil se zcela takovým, jaký jsme jej podle pravdy ukazovali. Slovanský přehled byl první list u nás, který měl odvalu strhnouti romantickou roušku z Černé Hory a jejího knížete – a ukázati je, jak skutečně jsou.*“ Po likvidaci „*svěžího pokrokového hnutí,*“ jehož počátek *Slovanský přehled* radostně uvítal, začal tento časopis podle Černého otevřeně popisovat události v Černé Hoře a označovat také hlavní viníky tohoto stavu – knížete a Tomanovičovu „*reakční*“ vládu. Kvůli tomu byl Adolf Černý napaden *Národními listy*, které se „*bez rozpaků postavily na stranu knížete a proti svobodnému rozvoji Černé Hory, knížecí vládou hanebně zaškrčeném.*“⁵⁴ Úloha černoohorské vlády nyní byla známa v celé Evropě díky profesorovi Masarykovi, který v rakouském parlamentu, jehož byl poslancem, 18. května 1909 v řeči věnované záhřebskému procesu řekl, že kníže Nikola znal tzv. revoluční statut, klíčový dokument, který byl v procesu použit proti obviněným a tento dokument také poskytl Rakousku.⁵⁵ Tento fakt nemohl dementovat ani oficiální list černoohorské vlády *Glas Crnogorca*. Za tímto (falsifikovaným) statutem stál agent Djordje Nastić, jenž se mimo jiné nacházel na platebním spisku černoohorské vlády. 15. června 1909 zopakoval Masaryk v listu *Neue Wiener Tagblatt* tvrzení, které přetiskl také *Slovanský přehled*, že kníže Nikola nese díl zodpovědnosti za záhřebský proces. Masaryk dále pokračoval: „*Každý myslící Jihoslovan musí se tázat, proč kníže zaplatil uveřejnění statutu, když cetyňský proces byl již ukončen? Toto uveřejnění není o nic lepší, než*

⁵⁴ *SP*, XI., 1908–1909, 450.

⁵⁵ Tzv. Revoluční status, jehož autorem byl srbský důstojník Milan Pribičević, vyzýval k osvobození všech Jihoslovanů jak v osmanské, tak v habsburské říši.

popírané soukromé udání Rakousku, naopak, poskytuje právě ono příšerný pohled v propast černohorské politiky.“⁵⁶

V následujícím čísle publikoval *Slovanský přehled* obšírnou analýzu procesu. Autor článku V. Švihovský konstatoval, že profesor Masaryk v rakouském parlamentu „brilantním způsobem odhalil proces jako státem řízenou falsifikaci.“ Agent Nastić byl podle tohoto článku angažován rakousko-uherským státem, aby prohloubil rozpory mezi Srbskem a Černou Horou. Nastić v Bělehradě působil ve společnosti černohorských emigrantů, „z nichž mnozí hořeli nenávistí k despotické černohorské vládě knížete Nikoly a čekali jen vhodný okamžik, aby se pomstili za pronásledování liberálů.“ Nastić přesvědčoval černohorské emigranty, aby připravili atentát a poskytl jim též výbušniny, „ale potom svým svědectvím umožnil černohorským reakcionářům, aby odsoudili řadu nejlepších Černohorců na dlouhá léta do těžkého žaláře.“ Později přiznal černohorský premiér cetinjskému dopisovateli *Národních listů*,⁵⁷ že Nastić za své zpravodajské služby dostával od černohorské vlády plat.⁵⁸ Nastić obvinil několik významných osobností srbského politického života (tehdejšího následníka trůnu Djordje i samotného krále Petra I.), že podporovali snahy o zavraždění černohorského knížete. To vedlo k přerušení vztahů mezi oběma dynastiemi. Poté Nastić knížeti Nikolovi prodal Statut jihoslovanské revoluční organizace a Nikola jej, jak objasnil Masaryk, předal vídeňské vládě. Nastić svůj postup ospravedlnil tím, že „nechtěl připustit, aby nejlepší Jihoslovan – junácký kníže černohorský byl zavražděn.“⁵⁹

V tomtéž čísle komentoval Adolf Černý znovu obvinění, která vůči *Slovanskému přehledu* vznesly *Národní listy*. Zatímco *Čas* (deník blízký Masarykovi, v němž o černohorské problematice referoval šéfredaktor *Slovanského přehledu*), označil rozbory černohorské vnitropolitické situace ve *Slovanském přehledu* za výborné, *Národní listy* tutéž černohorskou rubriku napadly s tvrzením, že „je psána pro idioty.“ Klerikální katolický list *Čech* podpořil stanovisko *Národních listů*, zřejmě však nebyl o celé polemice dostatečně informován. Místo šéfredaktora Adolfa Černého z psaní lží o Černé Hoře ostře obvinil jeho jmenovce Vratislava Černého, který ve *Slovanském*

⁵⁶ Tamtéž, 451.

⁵⁷ Jako dopisovatel *Národních listů* z Černé Hory působil v té době kapelník dvorního orchestru František Wimmer.

⁵⁸ V. Švihovský: „Historie záhřebského procesu (proces proti Adamu Pribičevićovi a jeho 52 soudruhům, obviněných z vlastizrady)“, *SP*, XII., 1909–1910, 19.

⁵⁹ Tamtéž, 20.

přehledu již několik let nepublikoval a na černohorskou realitu nazíral spíše holečkovskou optikou *Národních listů*.⁶⁰

Po odhaleních v souvislosti se záhřebským procesem se *Slovanský přehled* věnoval černohorské problematice teprve u příležitosti prohlášení Černé Hory královstvím 28. srpna 1910. Redakce tuto událost nepovažovala za pozitivní krok, spíše naopak: „*naši velebitelé Nikolovi vidí v tom vítězství národní politiky knížete a oslavu i prospěch Černé Hory. Není to pravda. Je to jen vyvrcholení dynastické politiky Nikolovy, je to jen ukojení jeho nezřízené ctižádosti, je to jen jeho vlastní „oslavení,“ které draze zaplatí Černá Hora. Národ Černé Hory z toho nebude mít nic, než nová vydání na zbytečný lesk královského dvoru.*“ Přestože se Černá Hora formálně stala královstvím, *Slovanský přehled* neviděl žádný skutečný dopad této události na sociální a politickou situaci země, kterou vykreslil v nejtemnějších barvách: „*zubožená země, jejíž obyvatelstvo utíká do Ameriky, jejíž vzdělání, pokroku a svobody milovní synové dlí buď ve vyhnanství nebo ve vězení – nestane se tím ani o vlas šťastnější. Zůstává vše, jak bylo: bída v lidu, chtivost, hrabivost a ješitnost nahoře, absolutismus, stojící na šíji ústavnosti, vláda kamarily a prodejných, zpátečnických zrud.*“ V pozitivním světle je však představen bývalý předseda vlády Andrija Radović, „*jeden z nejlepších a nejušlechtlejších pokrokců černohorských,*“ který se v té době stále nacházel ve vězení.⁶¹

Sympatie *Slovanského přehledu* ležely na straně klubašů,⁶² jako byl Andrija Radović. Negativní nebylo jen hodnocení formálních politických protivníků klubašů – krále Nikoly a dalších představitelů konzervativního černohorského politického establishmentu, nýbrž i širších lidových mas, které ideje klubašů nepřitahovaly. *Slovanský přehled* tak koncem roku 1911 konstatoval, že režim úspěšně zlikvidoval opozici, na černohorsko-albánské hranici dohaslo malisorské povstání a v Černé Hoře nyní vládne mír, takže „*lze konati kmenové slavnosti, na kterých král Nikola osobně se účastní a na nichž jest oslavován prostým, vždy poníženě oddaným černohorským lidem.*“⁶³

V období po prohlášení Černé Hory královstvím se ve *Slovanském přehledu* objevovaly převážně krátké glosy, které zpravidla nepřinášely nové informace, avšak

⁶⁰ Tamtéž, 45.

⁶¹ SP, XIII., 1910–1911, 48–49.

⁶² Klubaši – představitelé opoziční Národní strany z roku 1907, která fakticky existovala jen půl roku, než se ji knížeti podařilo rozložit a eliminovat.

⁶³ SP, XIV., 1911–1912, 139.

byly v souladu s již vytvořeným negativním názorem na stav černo-horského politického života. I v této době se občas objevila některá krátká zpráva spíše pozitivního charakteru. Takové informace se vztahovaly především na pokrok v rozvoji infrastruktury (založení přístavu Novi Bar) nebo školství. K podobným zprávám redakce většinou připojila kratší komentář, v němž litovala toho, že „král Nikola pěknou a činorodou svoji minulost dal poskvrniti a sám se poskvrnil.“⁶⁴

Vrchol negativní percepce Černé Hory ve *Slovanském přehledu* před I. světovou válkou nepředstavovala reakce na nějakou „velkou“ politickou událost, jakou byly například pumová aféra či záhřebský „velezrádný“ proces. Černobílé vidění situace a ostrá až bulvární rétorika se nejsilněji projevyly v reakci na zavraždění dvaadvacitiletého Pavla Vukčeviče, k němuž došlo 8. března 1912 v Baru. *Slovanský přehled* o události informoval v dopise, nazvaném *Politická vražda na Černé Hoře*.⁶⁵

Autor dopisu, podepsaného iniciálou K.B.H., konstatoval, že v pozadí vraždy stála politická motivace, protože vrah byl údajně agentem cetinjské policie. Vražda podle K.B.H. šokovala svým cynismem a brutalitou, přestože podle něj v Černé Hoře došlo v té době také k dalším politicky motivovaným vraždám. Tato vražda měla navíc pro české publikum větší význam vzhledem k možnosti silnější identifikace s obětí. Pavle Vukčevič žil předtím tři roky v Praze, kde na náklady pražské radnice studoval obchodní školu a získal četné české přátele. Vukčevič se vracel do své vlasti „očištěn od neplodného romantismu a pýchy dobrodružné, legendami junáctví opředené minulosti, s jasnou, cíle vědomou touhou zasvětit život svůj plodné práci, vracel se to na Černou Horu mladý, pokrokový člověk, který v nadšené své duši měl vážně a bolestně ujasněný problém toho svého malého národa, vzdělaný, ušlechtilý, kulturní člověk – a ubili ho tam, obávaného „klubaše,“ ve jménu krále – zadával ho tam slepý strach, strach z nových lidí zítřka.“ V této charakteristice se objevují některé hodnoty a ideály, které oceňovaly ty vlastenecké, liberální a kritické segmenty české společnosti, jejichž pozice byla blízká redakci *Slovanského přehledu*. Jednalo se zejména o odklon od politického „romantismu“ a historicismu a jejich nahrazení „realismem“ a idejemi poctivé, racionální, byť drobné práce. Nejznámějším představitelem takových myšlenek byl Tomáš G. Masaryk. Vukčevič navíc podle autora, skrytého za pseudonym K.B.H., rozmyšlel o problému svého malého národa, čímž se opět přibližoval českému diskursu, v němž bylo rozmyšlení o problému malého národa,

⁶⁴ SP, XIII., 1910–1911, 274.

⁶⁵ K.B.H.: „Politická vražda na Černé Hoře,“ SP, XIV., 1911–1912, 369–371.

v tomto případě samozřejmě českého, značně rozšířeného. Univerzální hodnoty jako vzdělání, ušlechtilost a kulturnost, jež by ve většině moderních společností v takto obecném pojetí málokdo nepřijímal jako pozitivní, dále doplňují charakteristiku Vukčeviče, Černohorce transformovaného v ideální produkt a představu české liberální občanské společnosti. Vražda takového blízkého a sympatického „nového člověka zítřka“ musela tedy vyvolat rozhořčení, tím spíše, že byla provedena chladnokrevně, za bílého dne na ulici. Vrah po spáchaném zločinu údajně vykřikl: „*O jednoho klubaše a zrádce gospodarova méně. Ať žije gospodar!*“ Ze zákulisí po ohavném činu tedy vystoupila temná postava černohorského panovníka.⁶⁶

Kromě samotné vraždy věnoval autor dopisu pozornost také rodinám obou aktérů. Rodina oběti je popsána v nejlepší světlo, rodina vraha je naopak ve všech směrech opovrženíhodná. Příslušníci rodiny Vukčevičů jsou prezentováni výlučně jako oběti režimu. Bratr zavražděného uprchl do Bělehradu kvůli účasti v pumové aféře, jeden příbuzný se nachází v podgorických kasematech, druhý zemřel v rukou úřadů, ostatní členové rodiny byli většinou vyhoštěni ze země nebo zbaveni občanských práv. Rodina vraha, Stevana Jovičeviče, je na rozdíl od rodiny Vukčevičů zcela svázána s režimem. Vrah je synem starého knížecího perjaníka,⁶⁷ který „*jako poslušný služebník svého pána dával se najímati ke krvavým službám.*“ Vrahův otec je tedy sám placeným vrahem. Jiný člen této „*zvrhlé rodiny zradil vojvodu Lazara Sočicu*⁶⁸ ... *druhý svědek a vyzvědač, třetí člen krvelačného soudu v Kolašině.*⁶⁹ ... *Za vše to dostalo se těmto krvi zbroceným lidem odměnou vždy nejlepších míst u dvora a vlády. Tak strašlivě demoralisuje a tak hmusné stvůry vychovává dnešní režim na Cetyni.*“

Podobně jako v některých předchozích případech, také tato vražda vyvolala ostrou polemiku mezi *Slovanským přehledem* a *Národními listy*. *Národní listy* nejprve tvrdily, že se vražda vůbec nestala. Poté redakce přiznala, že k události došlo, odmítala však údajné politické pozadí činu s tím, že k násilnému činu vedly čistě soukromé důvody. Redakce *Slovanského přehledu* takovou možnost odmítala a tvrdila, že klasifikace politicky motivovaných vražd jako vražd z personálních důvodů je „*starou praktikou námezdných zabijáků z okolí krále Nikoly.*“ Autor komentáře k polemice, kterým byl

⁶⁶ Tamtéž, 369–370.

⁶⁷ Perjanik – příslušník panovníkovy osobní a palácové stráže.

⁶⁸ Lazar Sočica (1838–1910), vojvoda, brigadýr, kmenový pohlavár Pivljanů.

⁶⁹ V roce 1909 policie v Andrijevici odhalila tajnou politickou organizaci, která plánovala státní převrat. Cílem spiklenců bylo povstání a svržení knížete, plánované na následující rok. Vojenský soud v Kolašinu odsoudil jedenáct obviněných k trestu smrti, popraveno bylo pět viníků, zbytek se nacházel mimo černohorské území. Podle místa konání soudu vešla událost ve známost jako kolašinská aféra.

s největší pravděpodobností Adolf Černý, poté prezentoval nejtemnější obraz Černé Hory, které jeho redakce do té doby publikovala: „*Země, ovládaná a vyssávaná smečkou moci a krve chtivých dobrodruhů, země, jejíž nejlepší synové byli buď popraveni, nebo strádají v studených žalářích a trpí v nuceném či dobrovolném vyhnanství, země, kde všechn politický život a každý volnější projev umrtven je úžasně rozvětveným špehounstvím, země, kde beztrestně a za bílého dne ubíjejí se ve jménu krále nejlepší a nadějní mladí lidé, země, jejíž inteligence prchá do ciziny a zoufá nad beznadějnou budoucností, mezi tím, co lid je stvůrami despotického krále ožebračován a demoralisován – toť dnešní Černá Hora! A kdo toho nevidí nebo viděti nechce a klame veřejnost zprávami, jež snaží se tento pravý stav věcí zastříti a utajiti, je spoluvinníkem bídy této neblahé slovanské zemičky a zlým nepřitelem jejího lidu, jemuž je třeba osvobození a ne planého nimbu legendární minulosti.*“⁷⁰

Od obrazu Černé Hory jako chudé, malé, ale junácké země, kde víceméně v harmonii žije obyvatelstvo, jež vykazuje četné ideální duchovní a charakterové vlastnosti, která se objevovala v prvních letech existence *Slovanského přehledu*, došlo postupně do naprosté negace takové prezentace. Ještě více než pohled na Černou Horu se však během několika let na stránkách tohoto periodika změnil pohled na jejího krále. Z obrazu moudrého vladaře-básníka, ochránce národního charakteru a garanta cesty černoohorského státu k všestrannému pokroku nezbylo prakticky nic.

Tak jako bosenská krize o několik let dříve, také balkánské války v letech 1912–1913 odsunuly otázku vnitropolitického života Černé Hory do pozadí. Černá Hora byla samozřejmě zmiňována v souvislosti s válečným děním, avšak bez významnějších komentářů.⁷¹ Teprve po skončení války se objevilo několik krátkých glos, které znovu komentovaly vnitropolitickou situaci. *Slovanský přehled* konstatoval, že král Nikola svou poválečnou politikou a veřejnými prohlášeními „*dokumentuje totožnost svých zájmů se zájmy srbskými*“,⁷² že je Černá Hora vyčerpána krvavou válkou a „*sbírá se v ní k bouři*“⁷³ a že byl „*absolutistický vládce Černé Hory*“ donucen zaměnit „*zpátečnický kabinet generála Martinoviće*“⁷⁴ *neutrálním kabinetem generála Vukotiče*.“ Jeho vládní program neváhal *Slovanský přehled* označit termínem se silně pozitivním

⁷⁰ Tamtéž, 371.

⁷¹ Tím se *Slovanský přehled* lišil od většiny českých periodik, které černoohorské vojenské úspěchy, spolu s vítězstvími dalších slovanských států tzv. balkánského svazu, nadšeně velebily. Rozborem obrazu Černé Hory během balkánských válek se zabývá následující kapitola.

⁷² SP, XVI., 1913–1914, 93.

⁷³ Tamtéž, 134.

⁷⁴ Mítar Martinović (1870–1954), důstojník a generál, premiér v letech 1912–1913.

nábojem, který v souvislosti s černohorskou tematikou již dávno nezazněl; takřka magickým a v ideologii listu centrálním pojmem - jako program pokrokový.⁷⁵

V období od vypuknutí balkánských válek do začátku války světové, kdy bylo další vydávání *Slovanského přehledu* znemožněno, se negativní obraz Černé Hory, který tento časopis prezentoval od roku 1907, dále neměnil a krátké zprávy, které *Slovanský přehled* v této době přinášel, jej nikterak dále nerozvíjely. Ve stejné době se ve *Slovanském přehledu* objevilo několik článků, věnovaných literárnímu a životnímu dílu Josefa Holečka. Tato skutečnost pomáhá objasnit vztah, který měl *Slovanský přehled* vůči jeho osobnosti i vůči klasické reprezentaci Černé Hory, kterou tento autor ve svých textech budoval. Na počátku balkánských válek se v recenzi na Holečkovy sebrané spisy, jež právě tehdy vycházely, uvádí, že Holeček je jedním z nejvýznamnějších znalců Černé Hory v českých zemích, avšak „jeho význam specialisty pro věci černohorské poblehl přičiněním hlavního hrdiny jeho černohorských vzpomínek, knížete a nynějšího krále Nikoly. Kdo bedlivě a nepředpojatě sledoval život Černé Hory za posledních 30 let, pozbýval čím dál více úcty ke knížeti básníku a junáku, který konečně despotickými činy posledních let své vlády octl se ve světle zcela jiném, než jsme je kdysi znali z Holečkových kreseb. Jen v očích Holečkových zůstal týmž Nikolou, jak jej poznal za dob černohorského tažení do Hercegoviny. ... Trpko bylo bráti do rukou kresby Holečkovy, když z Černé Hory docházely zprávy jako z opravdové „Černé země.“ A ty docházely nepřetržitě až do posledních chvil před válkou balkánskou.“⁷⁶

Válka náhle oživila vzpomínky na někdejší utopicky ideální Černou Horu a vyvolala také zájem o Holečkovy texty, které popisovaly podobné události z doby před třemi desetiletími. Autor recenze (šifra – n-) vyjadřuje ve *Slovanském přehledu* notoricky opakovanou naději, že se po válce král Nikola začne chovat způsobem, který by vyvolal návrat někdejších sympatií. Za povšimnutí stojí skutečnost, že autor ze svého úhlu zpětně rekonstruuje postupnou ztrátu úcty k osobnosti černohorského panovníka a hovoří v této souvislosti o posledních třiceti letech. Toto tvrzení ovšem v českém případě neodpovídá skutečnosti. Jak jsme viděli z dosavadní analýzy *Slovanského přehledu*, v otázce černohorského politického vývoje patrně nejkritičtějšího českého periodika z doby před I. světovou válkou, byl kníže Nikola i v tomto časopise představován ve zcela pozitivním světle až do let 1906 a 1907.

⁷⁵ Tamtéž, 372.

⁷⁶ SP, XV., 1912.1913, 100.

Slovanský přehled pozdravil šedesáté narozeniny Josefa Holečka (27. února 1913) a v této souvislosti vysoce ocenil jeho dílo i zásluhy s poznámkou, že v některých otázkách, například v jeho pohledu na Rusko a Černou Horu, se s ním redakce nemůže vždy shodovat.⁷⁷ Recenze knihy Jana Voborníka o klíčových myšlenkách Holečkova díla⁷⁸ objasňuje z úhlu *Slovanského přehledu* Holečkův pohled na Černou Horu. Holeček v Černohorcích nacházel „*národní duši praslovanskou, duši krásnou, silnou a zdravou.*“ Černohorské vlastnosti se Holeček pokoušel představit české společnosti jako vzor v procesu budování moderní národní identity. V podstatě se tyto vlastnosti v té podobě, v níž je viděl a prezentoval, snažil implantovat do českého národního charakteru tím, že o nich intenzivně psal. S postupem času se Holeček stále více obával, že by ty autentické hodnoty, kterých si na Černohorcích nejvíce cenil, mohly podlehnout silicím západním vlivům. Podobné obavy vyjadřoval také v případě Ruska, kde silně podporoval ty síly, které odporovaly pronikání zahraničních (západních) tendencí. *Slovanský přehled* v této pozitivně laděné recenzi konstatuje, že není nutné souhlasit se všemi nuancemi Holečkova slovanské ideologie (například právě v konkrétních případech Ruska a Černé Hory), avšak jeho celkový pohled je nutné přijmout. Resumé Holečkova myšlení o slovanských otázkách, s nímž *Slovanský přehled* navzdory dílčím rozdílům souhlasil, byl jasně vyjádřen v Holečkově názoru, který evidentně obsahoval prvky defenzivního slovanofilství a nacionalismu: „*Vysoké hráze třeba! Hráze kolem duše české a slovanské proti příboji západnictví, kosmopolitismu, lžihumanity, německé výhrůžné a židovské úlisné politiky.*“⁷⁹ Navzdory leckdy konfliktním názorům a nekompatibilním obrazům Černé Hory stál tedy okruh liberálněji orientovaných autorů kolem *Slovanského přehledu* spolu se skupinou konzervativněji orientovaných slovanofilských intelektuálů, jaké reprezentoval Holeček, na společné platformě českého nacionalismu a ideologie slovanské kulturně-politické vzájemnosti.

V kritických názorech redakce *Slovanského přehledu* a v polemikách ohledně interpretace černohorského politického vývoje v letech před I. světovou válkou se nepochybně odráží všestranný ekonomický, politický a kulturní rozvoj české společnosti v tomto období. Tradicionalistický obraz Černohorců již pro část liberálně orientovaných českých elit nepředstavoval vzor, kterým by bylo nutné posilovat

⁷⁷ Tamtéž, 430.

⁷⁸ Jan Voborník: *Josef Holeček*, Praha 1913.

⁷⁹ *SP*, XVI., 1913–1914, 141.

nedostatečné národní sebevědomí. Obraz Černé Hory jako zaostalé země s anachronním politickým zřízením, který jsme se snažili rekonstruovat analýzou textů s černoorskou tematikou ve *Slovanském přehledu*, předznamenal rychlý rozklad a marginalizaci klasického obrazu Černoorců, k němuž došlo v radikálně nových podmínkách po vzniku Československa a Jugoslávie. Před I. světovou válkou však kritické interpretace s tradicionalistickým obrazem Černoorců, který byl i nadále reprodukován v cestopisech, literárních textech a stále významnou částí české žurnalistiky, spíše koexistovaly a nedokázaly jej zcela vytěsnit a nahradit.

VII.

Co Černohorec, to voják

Obraz Černé Hory v době balkánských válek, 1912–1913

Období balkánských válek z let 1912 a 1913 vyvolalo v české společnosti nové vzepětí zájmu o Balkán a jižní Slovany. Černá Hora se první balkánské války účastnila na straně Srbska, Bulharska a Řecka (tzv. balkánského svazu) proti Turecku, zatímco do druhé, mezispojenecké války zasáhla jen částečně po boku Srbska proti Bulharsku. Ohlas těchto událostí vedl k reprodukci tradičních obrazů Černohorců jako udatných slovanských junáků. Kritičtější pohled na černohorskou realitu, který jsme rekonstruovali v minulé kapitole, byl v této době spíše v pozadí. Na rozdíl od válečných událostí ze druhé poloviny 70. let 19. století se v předvečer I. světové války objevil také antimilitaristický postoj, vycházející ze socialistických pozic. Česká společnost však ve své většině nadšeně podporovala vojenské akce balkánských křesťanských států, zejména slovanského Bulharska, Srbska a Černé Hory. Období balkánských válek tak v českém kontextu představuje další, historicky však již poslední aktualizaci tradičních obrazů Černohorců, zformovaných ve třetí čtvrtině 19. století.

Politický vývoj v jihovýchodní Evropě – v jihoslovanských zemích habsburské říše, v samostatných balkánských státech i oblastech pod osmanskou kontrolou – přitahoval v posledních letech před vypuknutím I. světové války značnou pozornost české společnosti. Tento zájem byl zcela pochopitelný jak s ohledem na latentní slovanofilské cítění velké části českého národa, tak vzhledem k exponované roli Rakouska-Uherska v této oblasti, která měla bezprostřední vliv na vnitřní vývoj celé říše včetně českých zemí. Možnost rozsáhlejšího konfliktu na Balkáně byla zejména po anexi Bosny a Hercegoviny v roce 1908 všeobecně pocíťována jako reálná. Zároveň bylo stále zřejmější, že udržení stávajícího stavu, zejména v otázce hranic osmanské říše, nebude patrně v dlouhodobějším časovém horizontu možné. V konkrétním případě Černé Hory předpokládalo velké množství českých autorů prakticky již od konce 70. let 19. století, že její teritoriální rozšíření na úkor Turecka bude po nějakém čase opět pokračovat.

Černou Horu a zejména její marciální stránku zachytil krátce před vyhlášením první balkánské války v reprezentativní, kvalitně ilustrované knize Jaroslav Bradáč. Černá Hora je v této publikaci vykreslena jako ohromná přírodní pevnost, v jejímž rámci je každá hora malou pevnůstkou a celek všech hor činí toto království takřka nedobytným.

Černá Hora se svým terénem podle Bradáče sice příliš neliší od přilehlé Hercegoviny,¹ mezi Černohorci a obyvateli sousedních oblastí je však podle něj velký rozdíl. Také Bradáč viděl Černohorce jako hrdé, národně uvědomělé a přímé, pevně zakotvené v tradicích junáctví a státní samostatnosti. Povaha sousedních Hercegovců, žijících po staletí pod tureckým a poté rakouským panstvím, byla podle něj dlouhodobým útlakem pokrivena a vyznačovala se značnou dávkou servilnosti. Černohorci mají podle Bradáče podobně jako Číňané silný vztah ke své vlasti, čímž se liší od Čechů, jejichž postoj k vlastní zemi je mnohem vlažnější. Černohorci jsou také emotivnější než Češi, často v takové míře, která je podle střeoevropských norem dětinská: „*Má-li radost, chce by každý s ním se radoval, má-li žal, chce, aby každý s ním plakal. I intelligent zastaví se a poslouchá s nadšením písňe guslarů, žebravých hudebníků na gusle jednostrunové, kteří opěvují junáky a obránce vlasti. Nám severanům zdá se to naivní, ale jako Maďar rozumí svým cigánským čardášům, tak i Černohorec má smysl pro svou domácí hudbu.*“² Dalším charakteristickým rysem černohorské společnosti je pak podle autora takřka úplná absence krádeží a velká míra bezpečnosti, která z tohoto faktu plyne. „*Spíše se stane vražda buď z krevní msty neb pro ženu, ale krádeže se Černohorec štítí, protože jest pod jeho důstojnost.*“³

Hlavní pozornost věnoval Bradáč vojenství. Černohorské království disponovalo armádou miličního typu, čímž jakoby připomínalo starou Spartu. „*Co Černohorec, to voják. Každý jinoch a muž jest vojínem.*“⁴ Černohorci se všeobecně na plnění vojenských povinností těšili a nesnažili se jim nikterak vyhýbat. Systém výcviku se podle Bradáče podobal švýcarskému, cvičební řád kopíroval rakouský, velení bylo převzato od chorvatských honvédů, místo uniformy nosili Černohorci národní kroj, armáda i Černá Hora jako celek pak zanechávaly „*dojem jakési filiálky cárství ruského.*“⁵ Po vojenském výcviku dostal každý Černohorec zbraně, které si odnesl domů. „*Téměř každý, i intelligent nosí na Černé Hoře národní kroj a každý má bez rozdílu za pasem revolver spíše než hodinky. Handžár nebo nože za pasem vyskytují se už jen na venkově, hlavně v pohoří a na hranicích.*“⁶

Některé aspekty fungování černohorské armády byly pro českého čtenáře patrně lehce kuriózní, autor však zdůrazňoval také prvky, svědčící jednoznačně o modernizaci

¹ Autor zde evidentně posuzoval celou zemi na základě znalosti krasového regionu v okolí Cetinje.

² Jaroslav Bradáč: *Černohorská armáda*, Praha 1912, 5.

³ Tamtéž, 5–6.

⁴ Tamtéž, 6.

⁵ Tamtéž, 30.

⁶ Tamtéž, 6.

tohoto vojska. Černohorci byli podle něj podrobováni systematickému výcviku ve střelbě a většina z nich ve střeleckých dovednostech vysoce převyšovala vojáky habsburské armády. Kromě všeobecného odhodlání k boji disponovala černohorská armáda také soudobým dělostřelectvem a byla schopna zorganizovat rychlou a efektivní všeobecnou mobilizaci prakticky během několika hodin. Země byla také podle Bradáče dobře připravena proti případnému útoku svých sousedů, zde konkrétně habsburské říše: „*Přejedou-li se hranice černohorské, často v tom hrozném hornatém terénu viděti u roklí, trhlin a podobných míst drátem ohraničený cíp země, a tabulku nad tím Zabranjen prolas – Zakázaný vstup! Tady pro případ války je vše již připraveno. Odtud by výbušné látky pak strašlivě pracovaly.*“⁷

Bradáčova kniha představovala černohorskou armádu v předvečer válečného konfliktu ve velmi příznivém světle. „*Poměry na Balkáně dlouho udržeti se nedají. Dřív nebo později vypukne tu veliký mezinárodní požár a možno, že doba ta není příliš daleká. Pak teprve v Evropě poznána bude síla Černé Hory...*“⁸ Válkou, jejíž brzký příchod Bradáč prorokoval, mělo být nepochybně další černohorské vojenské střetnutí s Tureckem. Ujišťování o připravenosti černohorské armády na boj a varování před nebezpečím podceňování vojenské síly malého království bylo však evidentně určeno především domácím, českému a v širším měřítku rakouskému publiku. V podtextu Bradáčovy knihy se objevují naplno nikdy nevyslovené obavy z možného konfliktu mezi Rakouskem-Uherskem a Černou Horou. Ten byl v případě zostření mezinárodní situace v důsledku nového vývoje na Balkáně celkem dobře představitelný a o dva roky poté k němu nakonec skutečně došlo. Silně pozitivní obraz černohorské armády v Bradáčově reprezentativně zpracované publikaci měl tedy mimo jiné plnit odstrašující úlohu a odvracet možnost rakousko-uherského střetu s Černou Horou, do něhož by byli zapleteni také Češi se svým složitým komplexem loajality vůči „širší vlasti,“ slovanofilskými sympatiemi a neuspokojenými politickými a nacionálními aspiracemi.

Samotný průběh první balkánské války a její mezinárodní kontext je v historiografii dobře zdokumentován.⁹ Černá Hora vyhlásila po dohodě s ostatními spojenci válku

⁷ Tamtéž, 30.

⁸ Tamtéž, 31.

⁹ Balkánské války byly zpracovány v rámci mnoha přehledů dějin jihovýchodní Evropy a jednotlivých států regionu, v četných monografiích a člancích. Blíže k černohorské účasti ve válce a ohlasu v české společnosti viz například: Mítar Djurišić, Savo Skoko: *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd 1972; Béla K. Király, Dimitrije Djordjević: *East Central European Society and the Balkan Wars*, Boulder 1987; Vladimír Stojančević, ured.: *Prvi balkanski rat. Okrugli sto povodom 75. godišnjice 1912–1987. 28. i 29. oktobar 1987*, Beograd 1991; Mihailo Vojvodić: *Skadarska kriza 1913 godine*,

Turecku jako první, 8. října 1912. V rámci celkového průběhu války mělo černo-horsko-osmanské bojiště menší význam. Pro vítězství balkánského svazu jako celku bylo rozhodující především tažení srbské armády na jih do Kosova a Makedonie a bulharské operace směrem k Makedonii a Cařihradu. Černo-horská armáda dosáhla relativně hladkých úspěchů na severovýchodní frontě, kde během několika dnů obsadila část Novopazarského sandžaku a Metohije a setkala se tak se srbskými vojsky, postupujícími na osmanské území z opačného směru. Mnohem složitější byla však situace na jižní frontě. Zde se černo-horské armádě nepodařilo dobýt Skadar, klíčovou tureckou pevnost v oblasti a zároveň největší město severní Albánie, na něž si Černo-horci činili historické, ekonomické a zcela neoprávněně též etnické nároky. Obléhání Skadaru bylo neúspěšné až do příměří, vyhlášeného v prosinci 1912. V únoru 1913 se černo-horské vojsko spolu se srbskými oddíly opět bezvýsledně pokusilo o dobytí města. Velmoci mezitím rozhodly, že Skadar případně nově vznikajícímu albánskému státu. Navzdory tomu pokračovala Černá Hora v obléhání. 23. dubna odevzdal velitel turecké armády, severoalbánský kmenový pohlavár Esad paša Toptani, město do černo-horských rukou. Pod tlakem velmocí byl však král Nikola přinucen předat 14. května 1913 Skadar jednotkám mezinárodních sil.

Černá Hora ztratila v první balkánské válce kolem 3000 vojáků, z nichž většina padla během obléhání Skadaru. Účast ve válce zemi značně ekonomicky vyčerpala, z územního hlediska však došlo k významnému rozšíření. Černá Hora získala část území kolem Skadarského jezera, oblasti Novopazarského sandžaku s městy Pljevlja (osm. Taslidža), Bijelo Polje (osm. Akova), Mojkovac a Berane (osm. Birhane), plavsko-gusinjský kraj a také část Metohije (Kosova) s městy Peć (alb. Peja) a Djakovica (alb. Gjakova). Spolu s územím vzrostl také počet obyvatel. Velká část nově získaných poddaných krále Nikoly však k novému státu necítila přílišnou loajalitu, ať již šlo o slovanské muslimy, Albánce nebo část pravoslavného obyvatelstva, která postrádala vztah k černo-horské státnosti a dynastii. Černo-horská armáda se ještě zúčastnila bojů druhé balkánské války v létě 1913, válečné vystoupení černo-horských jednotek po boku Srbska proti Bulharsku však již na výsledku války pro Černou Horu nic nezměnilo.

Beograd 1970; Milada Paulová: *Balkánské války 1912–1913 a český lid*, Praha 1963; Aleš Skřivan: *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*, Praha 1996.

Angažovaný pročernohorský aktivista a předseda Slovanského klubu¹⁰ Vratislav Černý byl v Praze první, kdo se o vypuknutí války dozvěděl prostřednictvím soukromého telegramu, zasláného z Cetinje 8. října 1912. Hned následujícího dne do Černé Hory odjelo za velké pozornosti Pražanů několik černohorských studentů. „V Praze nastalo veliké nadšení pro válku. Před redakcemi novin se kupily po celý den davy lidí, na Václavském náměstí se promítaly transparenty z Balkánu, náklad novin se zdvojnásobil až ztrojnásobil.“¹¹ Většina hlavních periodik vyslala na balkánská bojiště zvláštní dopisovatele. Hned v prvních dnech se také začaly organizovat charitativní sbírky ve prospěch raněných, které byly úřady oficiálně povoleny až koncem října. Další významnou reakci české společnosti představovaly výpravy českých lékařů na různé sektory fronty rozhořivajícího se konfliktu – do Srbska, Bulharska a Černé Hory. Právě do Černé Hory vyrazila největší expedice, skládající se z několika lékařů pod vedením Emanuela Rychlíka, devíti vagonů lékařských potřeb, stovky lůžek a dvou operačních ambulancí.¹²

Manifestační podpora české společnosti válečným cílům slovanských balkánských států, ovlivněná kritickým postojem k rakouské zahraniční politice, dosáhla v následujících týdnech a měsících masových měřítek. Tyto tendence přirozeně vyvolávaly nevoli státních úřadů, které se různými způsoby snažily mírnit a potlačovat české projevy solidarity s balkánskými spojenci. Velké starosti dělaly úřadům například oslavy jednotlivých vítězství, mezi něž patřilo například dobytí Drinopole (tur. Edirne, bulh. Odrin) Bulhary a také předání Skadaru do černohorských rukou. „*Úřední fascikli o oslavách /pádu/ Skadru obsahuje hlášení z 51 českých obcí a měst, kde byly vyvěšeny prapory, došlo k projevům radosti a triumfu, k pokusům o průvod více či méně překažený, k stíhání jednotlivců. Úřady zakročovaly, bránily průvodům i schůzím, udání na jednotlivce se množila.*“¹³ V Praze přesto došlo po pádu Skadaru k rozsáhlým manifestacím a oslavám.¹⁴

¹⁰ Čestným členem klubu byl pro svou básnickou činnost i černohorský král Nikola.

¹¹ Milada Paulová: *Balkánské války 1912–1913 a český lid*, Praha 1963, 47.

¹² Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*, Praha 1975, 623.

¹³ Paulová, *Balkánské války*, 91.

¹⁴ Bohaté doklady o ohlasu balkánských válek, které dobře ilustrují šíři, podstatu a mechanismy recepce obrazu Jihoslovánů v české společnosti, obsahují zejména již zmiňované práce Milady Paulové: *Balkánské války 1912–1913 a český lid* (především str. 46–91) a Václava Žáčka a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*, str. 619–630, dále pak Milada Paulová: „Ohlas balkánské války v české veřejnosti,“ In: *Československo-jihoslovanská liga II*, Praha 1922; Ctibor Nečas: *Balkán a česká politika*, Brno 1972; D. Šlaisová: „Ohlas první balkánské války v Čechách,“ In: *Slovanské historické studie I*, Praha 1955, 227–263; Ctibor Nečas: „Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku,“ In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI., Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém*

Během války a po jejím skončení se v českém prostředí objevilo velké množství textů, které se ji snažily popsat a interpretovat. Prakticky všichni čeští autoři informativních přehledů, úvah, zpráv z bojiště, politických projevů nebo komentářů k mapám se shodovali na tom, že ke konečné likvidaci osmanské moci v Evropě muselo dříve nebo později dojít.¹⁵ Územní rozšíření Srbska, Bulharska a Černé Hory bylo také všeobecně považováno za pozitivní krok vpřed, který napomohl osvobození křesťanského obyvatelstva z osmanského područí a umožnil jeho národní sjednocení v rámci samostatných slovanských států. Rozšíření o nová území bylo také chápáno jako pozitivum z hlediska dalšího hospodářského rozvoje balkánských států. Těžkou ránu ideji slovanské jednoty však zasadila druhá balkánská válka, zejména hlavní ozbrojený konflikt mezi Srbskem a Bulharskem o Makedonii.

Navzdory převažující euforii, založené především na radosti z naplnění nacionálních cílů balkánských států, se v českém kontextu objevily také střízlivější soudy a úvahy o dalším vývoji situace na poloostrově. V práci *Balkán po válce roku 1913* tak v souvislosti s budoucností Černé Hory hodnotil geograf Jiří Viktor Daneš hospodářskou a sociální situaci země i po jejím rozšíření značně skepticky. Černou Horu srovnával pro její kmenové zřízení se severní Albánií. Zde a v přilehlých oblastech Balkánu panoval podle něj „*naprostý odpor proti cizímu panství, proti všemu, čeho moderní stát od svého obyvatelstva vyžaduje. Zdraví horalové rychle se rozmnožují a přebytek svého obyvatelstva vysílají jinam. Černá Hora a Hercegovina jsou takovou zásobárnou obyvatelstva slovanského, horští kmenové albánští násilně se šíří na újmu svých východních sousedů slovanských.*“¹⁶ Černohorci nadále žijí patriarchálním způsobem a zaostávají za okolním světem. Ve válce bojovali podle Daneše Černohorci sice „*s podivuhodným hrdinstvím,*“ avšak s velkými ztrátami na životech, způsobenými zastaralým způsobem boje. Nová jižní hranice nebyla po válce vymezena tak, aby přilehlé části Černé Hory zajistila potřebný rozvoj. Celkově získala Černá Hora hospodářsky přínosné území, dokonce cennější, než oblasti, patřící Černé Hoře před válkou, zároveň s ním však bylo do černohorského státu inkorporováno množství nepřátelsky naladěného obyvatelstva. Řešením složitých problémů černohorského státu mělo být podle Daneše co nejužší politické, kulturní i hospodářské spojení se Srbskem, které umožňovala nová společná hranice obou zemí. Daneš tvrdil,

symposiu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, k vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek, svazek 1, Brno 2006, 267-275.

¹⁵ Viz např. Adolf Srb: *Válka na Balkáně v roce 1912-1913*, Praha 1913, str. 20.

¹⁶ Jiří Viktor Daneš: *Balkán po válce roku 1913*, Praha (asi 1913), 6.

že Černá Hora stojí po válce na důležitém dějinném rozcestí, kdy se ve prospěch ekonomického rozvoje bude patrně muset vzdát dosavadního státního zřízení a samostatnosti. „Černá Hora jest hospodářsky příliš slabá a má příliš málo vlastní inteligence, aby se mohla sama úspěšně ujmouti všech velkých úkolů opravdových, jež povinna jest podniknouti, naproti tomu ovšem zájmy panujícího rodu a vrstev jemu nejbližších jen nesnadno možno srovnati s náležitým proniknutím ducha demokratického, který ovládá království srbské a všecken jeho život a jehož proniknutí do Černé Hory bude obrozením a posílením černohorského národa, zároveň však ztrátou staré nezávislosti chudé, ale hrdé.“¹⁷

Sociální demokrat Emanuel Škatula, dopisovatel *Práva lidu* z balkánských front, vydal hned po skončení první balkánské války rozsáhlé dílo, analyzující průběh konfliktu z antimilitaristických a socialistických pozic. Škatulovy reportáže a následná kniha si pro své antinacionalistické, vůči slovanofilským myšlenkám a historicky ospravedlňovaným nárokům na územní rozšíření střízlivě chladné až odmítavé stanovisko vysloužily četné útoky ze strany pravicově a konzervativně naladěných periodik. Škatulova *Válka na Balkáně* však dodnes zůstává jednou z klasických reportážně-dokumentárních knih o balkánské válce a jihovýchodní Evropě své doby. Východiska a soudy Emanuela Škatuly jsou v mnohém názorově blízka hodnocením dalšího levicového zpravodaje z balkánských válek, ruského revolucionáře Lva Davidoviče Trockého.¹⁸

Škatula v průběhu války navštívil srbsko-tureckou a bulharsko-tureckou frontu, poté se přes Rumunsko vypravil do Cařihradu a sledoval bojové operace z osmanské strany, což bylo v českém měřítku neobvyklé. Černohorská bojiště osobně nenavštívil a události na této části fronty popsal zprostředkovaně. Z našeho hlediska jsou tedy zajímavé především autorovy interpretace černohorské účasti ve válce v kontextu celkového hodnocení příčin, průběhu a výsledku první balkánské války, jedné z největších válek v jihovýchodní Evropě, kterou však měla brzy zastínit mnohem rozsáhlejší, delší a ničivější válka světová.

Černohorci měli nenávist proti Turkům podle Škatuly v krvi a válka s Tureckem by proto v Černé Hoře byla populární vždy a za jakýchkoli okolností. Černá Hora také dokázala mobilizovat svou armádu během 24 hodin, zatímco ostatní balkánské státy potřebovaly až tři týdny. Dalo se očekávat, že první boje, spíše pohraniční šarvátky,

¹⁷ Tamtéž, 14.

¹⁸ Viz Leon Trotsky: *The Balkan Wars, 1912–1913*, New York 1980.

skončí pro Černohorce vítězně, což mělo zvýšit bojechtivost ostatních balkánských spojenců. Černohorský král, jeho synové, velitelé i vojsko také toužili po hrdinské slávě, které chtěli dosáhnout co nejrychleji. V neposlední řadě vyhlásila podle Škatuly Černá Hora Turecku válku jako první také s ohledem na zahraničněpolitické zájmy Nikolova zetě, italského krále, který chtěl co nejdříve uzavřít výhodný italsko-turecký mír.¹⁹

Škatula charakterizoval Černou Horu jako vojenský stát. „*Černou Horu představujeme si nejinak, než jako zemičku, která díky nedostupným horám, jimiž je poseta, a díky chrabrosti a neohroženosti bojovníků uhájila samostatnost během bouřlivých věků. A Černohorce uvykli jsme si mysliti jen jako rozeného vojáka, po zuby ozbrojeného i v dobách nejkrásnějšího míru. Žel, že skutečnost neliší se podstatně od našich představ.*“²⁰ Černá Hora, prodchnutá tradičním nepřátelstvím k Turkům, je „*zemí stále ozbrojeného míru.*“ Škatula ovšem tuto skutečnost nevidí nikterak romanticky. „*Podivuhodná energie Černohorců*“ se dosud vždy vyplývala v neustálých potyčkách a bojích s Turky. Místo toho však mohla být využita jiným směrem, zejména k snahám o hospodářské povznesení a rozvoj národní kultury. Škatula v této souvislosti polemizuje s rozšířeným názorem, že „*macešská příroda*“ neposkytla Černohorcům dostatek možností k ekonomickému rozvoji. Černá Hora je ve skutečnosti zemí přírodních kontrastů – na severu se podobá Švýcarsku, pod zasněženými horami vládne kontinentální klima, na přímořském jihu a u Skadarského jezera zase subtropické podnebí. „*Tam věčný sníh, tu olivy, víno, agavy, fíky, rýžová pole. Nikoli neprávem říkají Černohorci, že jejich král může požívat plodů severu i jihu.*“²¹ Místo hospodářského rozvoje jsou však Černohorci periodicky, podle Škatuly téměř každé desetiletí, vyčerpáváni válečnými dobrodružstvími. Militaristická mentalita proto dosud bránila metodickému hospodářskému rozvoji, který by umožnil modernizaci země a úspěšný boj proti bídě. „*Černá Hora sotva by byla pozemským rájem, ale obyvatelstvu poskytla by aspoň přiměřené výživy. Až Černohorci dojdou k poznání, že i doma by se daly přizpůsobit podmínky existence, pokusí se hledati je. Dovedou-li těžce pracovati za hranicemi, v Americe, Rakousku, Rusku a Turecku, dovedou pracovati i doma. Ale dnes*

¹⁹ Mír mezi Itálií a Tureckem, na jehož základě získala Itálie Tripolsko a Kyrenaiku, byl uzavřen 18. října 1912 smlouvou z Lausanne. Součinnost krále Nikoly s italským dvorem patří patrně k nepotvrzeným dobovým dohadům, podobně jako vliv údajných spekulací černohorského panovníka na burze na vznik balkánské války.

²⁰ Emanuel Škatula: *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory proti Turecku*, Praha 1913, 36–37.

²¹ Škatula, *Válka na Balkáně*, 39.

je ještě mnoho příčin, které domácí podnikavost tísní a deprimují po všech směrech. Lhostejnost k bídnému životu spočívá v systému.“²²

Vyjma přežívajících patriarchálních a militaristických tendencí považoval ovšem Škatula Černohorce za všestranně sympatický lid: „Každého, kdo přijde do styku s Černohorci – totéž lze říci o Srbech – překvapí ryzost charakteru, poctivost a důvěřivost, která se nám, rafinovaným severanům, zdává až dětinnou naivností. Jsi-li někde hostem, buď si jist, že ti nebude skřiven ani vlas na hlavě. Krádež je zde něčím neobvyklým. ... Černohorci jsou povahy rozvážné, chladnokrevné a neohrožené, případy opilství jsou nesmírně vzácné.“²³

Černohorské politické zřízení označil zpravodaj *Práva lidu* za „patriarchálně-despoticko-konstituční.“ Sám král Nikola vládne autoritářským způsobem a nesnáší jakýkoli odpor. Důsledkem tohoto postoje byla marginalizace veškeré opozice v posledních letech před válkou. Panovník však zároveň svým úsilím přispěl k rozvoji školství a komunikací. Krále a jeho roli popsal Škatula sice kriticky, avšak věcně a bez rozhořčeného tónu, který byl charakteristický pro politickou kritiku *Slovanského přehledu* a deníku *Čas*. Zcela odmítavě psal však Škatula o Nikolově snaze dobýt za jakoukoli cenu Skadar na základě chatrných historických argumentů, přičemž z etnického hlediska tvořili Černohorci a Srbové v převážně albánském městě menšinu. Navíc bylo brzy jasné, že velmoci Černé Hoře ani v případě pádu města nedovolí, aby se ho zmocnila natrvalo. Král Nikola nesl tedy podle Škatuly historickou zodpovědnost za ničím neoprávněné pokračování bojů a zmařené životy mnoha svých poddaných.

V bohaté obrazové příloze nešetřil Škatula drastickými fotografiemi mrtvol, raněných, hrobů, zničených domů, uprchlíků a vojáků, umírajících na cholera, tyfus nebo úplavici. Autor odmítal tendenci většiny českých periodik („nemyslivě vlastenecké žurnalistiky“) schvalovat prakticky všechno, co dělají „bratři Slované“ a zamýšlel se místo toho spíše nad ohromnými lidskými a hospodářskými ztrátami, které válka způsobila. Za oficiálními idealistickými a nacionalistickými pohnutkami se podle něj v případě všech balkánských států skrývaly především brutálně materialistické cíle. „Ti, kteří šli osvobozovati, jednají s územím, jemuž nesli právo a svobodu, jako s dobytou kořistí. ... balkánští spojenci byli útočníky ... útočná válka neosvobodila a nepřinesla štěstí a požehnání.“²⁴ Balkánská válka měla tedy v jeho interpretaci nejen

²² Tamtéž, 50.

²³ Tamtéž, 40.

²⁴ Tamtéž, 635–6.

osvobozenecký, ale i dobovačný charakter. Jako sociální demokrat uznával Škatula pokračující existenci tureckého feudálního systému v Evropě za nadále neudržitelnou, místo války však považoval za vhodnější uskutečnit všeobecnou sociální revoluci. Ta by podle jeho představ zbavila balkánské národy nejen osmanského absolutismu, ale i nadvlády militaristické a nacionalistické buržoazie ve všech státech poloostrova. Ideálním řešením mělo pak být všestranné sblížení národů jihovýchodní Evropy ve formě hospodářské a celní unie, případně konfederace balkánských republik. Škatula tak kromě odstranění moci buržoazie prosazoval také likvidaci monarchistického zřízení, jež tehdy bez výjimky existovalo ve všech státech regionu. Svou vizi budoucího socialistického Balkánu uzavřel následovně: „*Svobodu nepřinese buržoazní, militaristický, kapitalistický a monarchistický režim. Svobodu si národové Balkánu musí sami vybojovati na svých vládách. Budeme v brzku svědky prudkých vnitřních bojů na Balkáně, bojů národnostních a sociálních. A naše sympatie budou na straně balkánského proletariátu, nikoliv na straně balkánských vlád.*“²⁵

Jiný příklad přiblížení hlavních událostí první balkánské války, tentokrát na pozadí fiktivní zápletky, představuje dobrodružně-poučný román Františka Vevera *Bouře na Balkáně*. Hlavní postavy se pohybují po celém balkánském bojišti, od Bulharska přes Srbsko, Drinopol, Soluň až po Skadar a Černou Horu. Nepravděpodobný příběh a schematické postavy (Srb Vladko a jeho bulharský přítel Ivan Marinkov, vlastenka Donka Marinková, komita Škodrov, komické postavy potrhleho matematika a polské novinářky, hlavní zloduch – německý špión Felden a další epizodní postavičky) nejsou samozřejmě nikterak originální a stejně dobře, nebo snad stejně špatně by patrně fungovaly v jakémkoli jiném dobrodružném románě z poněkud exotického prostředí. *Bouře na Balkáně* však také obsahuje pasáže, objasňující čtenářům hlavní události války. Z našeho hlediska je zajímavá zejména charakterizace jednotlivých balkánských národů a představa o jejich místě v mentální mapě mezi evropským Západem a Orientem.

Bulhaři jsou ve Veverově románu prezentováni jako klidný, málomluvný, ale houževnatý a statečný slovanský národ. Podobně pozitivní je také obraz Srbů. Srbové jsou však ve srovnání s Bulhary živější, sdílnější a otevřenější, s výraznějším sklonem projevoval své emoce. Srbové a Černohorci představují pro Vevera dva národy, „*jimž Bůh dal jednu řeč a jednu víru.*“²⁶ Oproti Srbům se však Černohorci vyznačují snad

²⁵ Tamtéž, 642.

²⁶ František Vever: *Bouře na Balkáně. Román z balkánské války r. 1912–1913*, Praha 1914, 296.

sympatickým, v podmínkách moderní války však již poněkud archaickým sklonem k hrdinským činům za každou cenu. Černohorec byl sice stejně jako Turek ozbrojen soudobými zbraněmi, avšak „jeho junáctví, jeho bojové povaze zamlouvalo se spíše vrhati se s pozdviženým bodákem do nepřátelského ohně a vzítí opevnění jediným divokým náběhem, než vyčkávat za kamenem.“²⁷ Černohorci proto také navzdory své statečnosti utrpěli ve válce citelné ztráty. Hlavním hrdinou války je tedy především „skromný, bodrý srbský voják,“ který se kromě nezpochybnitelné statečnosti projevuje také svou humánností (se zajatým Turkem, který jej ještě den předtím ohrožoval na životě jako nepřítel, sdílí srbský voják bez okolků tabák apod.). Znovu se zde setkáváme s dobře známým obrazem slovanského bojovníka, jehož síla je mírněna dobrotou: Srbové vynikají „lví silou a beráncí povahou, jednou rukou bijí, druhou hladí.“²⁸ Srbové bojovali ve válce nejen za sebe, nýbrž i za Černohorce a Bulhary, zcela nezištně a s ohledem na „slovanskou ideu.“ Nositelem pozitivních vlastností a strůjcem velkého vítězství není výjimečná individualita, velký junák, nýbrž reprezentant lidových mas, obyčejný srbský voják, „tento nepatrný, šedivý bojovník.“²⁹ Navzdory přepjaté dobrodružnosti děje je tedy ve Veverově románu patrný určitý odklon od romantického zaměření na hrdinství jednotlivce, které dříve tak dobře reprezentovali černohorští junáci. K tomu nepochybně přispěla také méně podstatná úloha černohorského bojiště v rámci celé války a ve srovnání se Srby nebo Bulhary také méně úspěšný výkon černohorské armády.

„Bez překážek prošla jsem celou velikou říši osmanskou, až zde teprve, pod samými hradbami Skadaru, přepadla mne jakási lotrovská rota. Nebyli to snad ti divocí horalé, pověstní Černohorci, pánové?“,³⁰ ptá se polská reportérka, načež je srbským kapitánem ujištěna, že Černohorci na ženy neútočí a byla tedy nepochybně ohrožována Albánci. Albánci jsou vykresleni jako divocí horalé s krutou a násilnickou povahou, kteří se bouří proti všem vnějším nepřítelům a uznávají pouze zákon krevní msty. V *Bouři na Balkáně* hrají marginální úlohu exotických divochů nedotčených moderní kulturou, u nichž je „vážnost jednotlivcova měřena délkou jeho pušky a jistotou jeho nože“ a „život lidský má cenu olověné kulky.“³¹ Skutečně negativní charakteristiky jsou však rezervovány pro jiné národy. Řekové jsou sice balkánskými spojenci, avšak nikoli

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž, 233–234.

²⁹ Tamtéž, 355.

³⁰ Tamtéž, 281.

³¹ Tamtéž, 304.

Slovany. Jejich účast ve válce byla podle líčení autora minimální – Řekové tak sklidili především plody slovanských vítězství, dobytých za cenu velkých obětí. Nepřátelé balkánských spojenců, Turci, jsou nositelé řady orientalistických stereotypů, převážně spojených s úpadkem, dekadencí a civilizační zaostalostí. Dům bohatého Turka ve Skopji je tak přepychovým domem požitkáře „*kde nic nepřipomínalo práci... byl to útulek líné rozmařilosti, bezmyšlenkovitého snění, jakému se tak rádi oddávají Orientálové.*“³² Turci jsou náchylní k „*pověřivé hrůze*“ a iracionálnímu strachu, vyvolanému patrně jejich údajnou kulturní zaostalostí.

Negativní je zpočátku také postava žida Chalema, profitéra, snažícího se vydělat jakýmkoli obchodem jmění i během války. Chalem chodí v „*dlouhém, špínou se lesknoucím kaftanu,*“ úslužně se klaní a jedná s „*úlisnou ochotou,*“ později ovšem kladným slovanským hrdinům pomáhá. Největším padouchem však není žádný z obyvatel Balkánu, ale takřka všudypřítomný, spravedlnosti vždy unikající špión Felden. Jeho postava není nikterak blíže vykreslena. Skutečnost, že jde o Němce a navíc ještě Prusa, patrně dostačovala k tomu, aby byl Felden čtenářem okamžitě rozpoznán jako zloduch.

S ohledem na autorem zdůrazněnou civilizační zaostalost a orientální jinakost Turků se vítězství balkánských spojenců ve válce jeví jako zcela přirozené. Záludnějším nepřítelem je ovšem evropský Západ a jeho velmocenská diplomacie, která nechápe spravedlivé úsilí balkánských Slovanů, má o nich nepodložené předsudky a staví se jim mnohdy na odpor, který se projevuje například snahou zabránit Černé Hoře v získání Skadaru. Právě tuto vospělou, avšak vypočítavou a proradnou Evropu reprezentuje špión Felden. Balkánští Slované, zejména Srbové a Bulhaři, tak mezi takovýmto Západem a zpátečnickým Orientem představují zlatou střední cestu. Jejich boj je oprávněný, jejich povaha čistá. Rozvinutá kolektivní národní solidarita, láska k vlasti, vlastní řeči a víře představují navíc hodnoty, které umožňují technický rozvoj. Zatímco západoevropské balkanistické stereotypy konstruovaly Balkán jako oblast, pro níž je typická značná míra dezorganizovanosti a chaotičnosti, Vever naopak prezentuje pozitivní stereotyp povahové a národní čistoty, skloubené s moderním rozvojem a efektivitou. To se nejlépe odráží v jeho popisu mobilizace, která v balkánských zemích proběhla „*s přesností a rychlostí, již se obdivoval svět.*“³³ Slovanské balkánské státy tedy jednoznačně převyšují jak evropský Západ, tak orientální Východ svým

³² Tamtéž, 116.

³³ Tamtéž, 23.

skloubením autentických národních hodnot s myšlenkou pokroku. Veverova idealizace balkánských Slovanů byla samozřejmě podmíněna eliminací jakýchkoli zmínek o jejich vnitřních rozporech, které vyústily ve druhou balkánskou válku, o které v knize nepadne ani slovo. Pouze tak mohla být zachována představa o statečných slovanských junácích, která poté, co byli Turci prakticky vypuzeni z jihovýchodní Evropy, rychle ztrácela svůj původní smysl.

VIII.

Noha dobyvatelova na junácké půdě

První světová válka, 1914 – 1918

Vypuknutí I. světové války v létě 1914 dramaticky poznamenalo rozvoj česko-černohorských vztahů. Již v době anexe Bosny a Hercegoviny roku 1908 a znovu v průběhu balkánských válek v letech 1912–13 se v českých zemích šířily obavy, že v případném válečném angažmá habsburské říše na Balkáně budou muset čeští vojáci bojovat proti Jihoslovanům, k nimž většina české společnosti pocítovala sympatie. Tyto obavy se nyní naplnily. 28. července 1914 vyhlásilo Rakousko-Uhersko válku Srbsku. Černá Hora ještě téhož dne provedla mobilizaci a postavila se tak na stranu napadeného souseda. 6. srpna vyhlásil král Nikola Rakousku-Uhersku válku.

Černá Hora se dosud nevzpamatovala z válečných ztrát, způsobených předchozími balkánskými válkami a nebyla na nový konflikt připravena. Černohorské armádě se přesto dařilo po 18 měsících udržet 500 kilometrů dlouhou frontu proti početnějšímu a lépe vyzbrojenému nepříteli. Po porážce Srbska koncem roku 1915 však vyčerpaná a izolovaná Černá Hora nemohla přesile již dlouho odolávat. V průběhu ledna 1916 bylo černohorské území okupováno rakousko-uherskými vojsky. Král Nikola s částí politické reprezentace odešel do exilu, nejprve do Itálie, krátce poté pak do Francie.

Černá Hora představovala z hlediska celkového válečného vývoje periferní bojiště. Po okupaci země se fronta mezi Centrálními a Dohodovými mocnostmi posunula dále na jih, do jižní Albánie, kde zůstala relativně stabilizovaná takřka až do samého konce světové války. Rakousko-uherská okupace Černé Hory byla poznamenána represemi vůči obyvatelstvu a stupňující se aktivitou komitského povstaleckého hnutí. Na podzim roku 1918 byla většina černohorského území osvobozena domácími povstalci a poté obsazena oddíly srbské armády. Celková bilance I. světové války byla v Černé Hoře katastrofální. Zahynulo 20 000 obyvatel, tj. 10% populace a 40% z celkového počtu příslušníků armády, 15 000 obyvatel prošlo rakousko-uherskými internačními tábory, země utrpěla také značné materiální škody. Silně traumatizující byla pro Černohorce zkušenost porážky a okupace v roce 1916, události, k níž v historii Černé Hory nedošlo po staletí a v kolektivní paměti Černohorců dokonce nikdy.¹

¹ K problematice I. světové války v Černé Hoře viz Novica Rakočević: *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Podgorica 1997.

Češi, bojující v rámci c. k. armády na opačné straně fronty než Černohorci, po vypuknutí konfliktu pochopitelně nemohli do Černé Hory volně cestovat, jak bylo v posledních předválečných letech stále rozšířenějším zvykem. Obraz Černé Hory také drasticky poznamenala zostřená válečná cenzura. Tradiční český obraz Černohorců jako chrabrych slovanských junáků vzdorujících hrdinně podlým protivníkům byl v této době pro státní orgány pochopitelně naprosto nežádoucí. Informace o Černé Hoře v dobovém tisku byly tedy vesměs neutrální nebo poznamenané oficiální vládní linií.² S Černou Horou se v letech 1914 – 1918 mohli osobně seznámit jen ti Češi, kteří se do země dostali v rámci válečných akcí, jak na straně c. k. armády, tak v řadách Dohody. Na přelomu let 1915–1916 prošli někteří čeští dobrovolníci Černou Horou spolu se srbskou armádou během dramatického ústupu z okupovaného Srbska směrem k Jaderskému moři. Jednotlivci sloužili v této době také přímo v černohorské armádě (např. kotorský rodák, pozdější legionářský generál a vůdce českých fašistů Radola Gajda). Po obsazení země rakousko-uherskou armádou se do Černé Hory dostal větší počet Čechů v uniformách okupačního vojska. S Černou Horou se tímto způsobem seznámil například spisovatel Stanislav Kostka Neumann, sloužící v albánském Elbasanu. Jiný český básník, Konstantin Biebl, byl zase v Černé Hoře jako rakouský voják zatčen povstalci a odsouzen k trestu smrti, před jehož vykonáním se mu podařilo ze zajetí uprchnout. V podmínkách takřka tříleté okupace realizovali čeští lékaři také rozsáhlý výzkum zdravotního stavu černohorského obyvatelstva. Českých svědectví o Černé Hoře a Černohorcích této doby existuje přesto pouze omezené množství. Vzpomínky na období I. světové války byly navíc publikovány až po vzniku Československa a Jugoslávie v roce 1918, ve zcela jiném společenském, kulturním a politickém klimatu.

Jedním z českých dobrovolníků v srbském vojsku, jenž válku přežil a sepsal po jejím skončení i vzpomínky, byl M. Houžvic, který mezi Srby používal jméno Bogdan Juričić. Houžvic, žijící v Bělehradě, narukoval po vyhlášení války dobrovolně do srbské armády. Během válečných operací se vyznamenal chrabrostí a odolností. Při bojích na Drině byl raněn a jen tak tak se vyhnul nepřátelskému zajetí, v Makedonii přestál tyfus a unikl popravě bulharskými komity, málem ho stály život i chaotické poměry v samotné srbské armádě (hlídka netušila, že dostal dovolenou a chtěla jej na místě zastřelit jako dezertéra). Koncem roku 1915 začal dramatický ústup vyhladovělé

² Výbornou analýzu české účasti v I. světové válce, včetně vývoje v domácím zázemí, představuje práce Ivana Šedivého: *Češi, české země a velká válka 1914–1918*, Praha 2001.

a demoralizované srbské armády přes zasněžená albánská a černohorská pohoří k Jadranu. Srbští vojáci mohli případně řešit bezvýchodnou situaci zajetím, čeští dobrovolníci by však byli jako vlastizrádci odsouzeni k trestu smrti a museli proto pokračovat v pochodu za každou cenu. Ústup poraženého a vyčerpaného vojska provázely děsivé scény, zejména v oblastech osídlených nepřátelsky naladěnými Albánci: „*Těžce zkoušení srbští junáci byli tak rozhořčeni, že házeli do ohňů Arnauty, zachraňující se z hořících domů, nehledíce na pohlaví. Před Pečí se mi naskytl hrozný obraz: Veškeré srbské povozy ... i automobily byly narovnány na hromady, polity benzínem a zapáleny.*“³

Další část ústupu vedla Houžvice přes černohorské území. Jeho obraz Černé Hory a tamních obyvatel nepramení ze znalosti českého diskursu o Černohorcích, nýbrž ze zkušeností během ústupu a z informací, respektive stereotypů, přejatých od srbských spolubojovníků.⁴ Houžvic - Juričić se silně identifikoval se Srby, se Srbskem se při ústupu loučil s pohnutím jako s vlastí a Černou Horu označoval za „*cizí, nehostinnou zemi.*“⁵ Idea slovanské vzájemnosti nebo myšlenka, že Černohorci jsou součástí srbského národa, v Houžvicově pojetí naprosto chybějí. Koncept černohorského junáctví je pak autorem otevřeně ironizován. Černohorci jsou líní a vypočítaví, vůči srbským vojákům vystupují často až nepřátelsky a jejich junáctví je falešnou vlastností, existující snad jen v rétorické podobě. „*Veškerá starost o domácnost spočívá tam na bedrech ženy, zatím co muži vyhledávají společnost mužů, kde žvástají planě o jakémisi junáctví a vzdušných zámcích. Práci nebo řemeslo pokládá většina Černohorců za zahanbující a nedůstojné mužů.*“⁶

Zásobování ustupující armády se dávno zhroutilo a shánění potravy tak pro vojáky představovalo velký problém. Houžvic potkal skupinu českých kuchařů, krajané mu však najíst nedali a vykárali jej. Sehnat jídlo od domorodců bylo také složité. Černohorci nepřijímali srbské peníze a vojáci proto získávali jídlo výměnou za prádlo a součásti výstroje. Každý tak podle autora „*prodával ze sebe kus po kuse a zůstal na konec oděn jenom v cáry. Pro vyděračství, jež ovládlo Černohorky v míře netušené, docházelo často k bouřlivým výstupům.*“⁷

³ M. Houžvic: *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*, Praha 1928, 110-111.

⁴ Houžvic sám uvádí, že mu četné anekdoty o Černohorcích, jež měly demonstrovat jejich národní charakter, vyprávěli srbští rekonvalescenti v Alžírsku a Tunisku.

⁵ Houžvic, *Se Srby a komity*, 100, 122.

⁶ Tamtéž, 115.

⁷ Tamtéž, 113.

Černohorci se od vojáků snažili vybírat poplatky za ubytování, které jim poskytovali. Houžvic se v době katolických vánoc ubytoval na několik dní v soukromém domě, aby se aspoň trochu zotavil. Ustupující vojáci se zde setkali s projevem tradiční černohorské patriarchální mentality, který jim byl evidentně zcela cizí a měl tragické vyústění. Vojáci večer „*podle srbského zvyku*“ proklínali „*všeho živého i mrtvého, co jen jim na mysl přišlo a co je stihlo v jejich neštěstí, ani krále Petra nevyjímaje.*“ Český dobrovolník po jejich vzoru proklel pro změnu svého panovníka, císaře Františka Josefa. „*Černohorka zaslechla mou poznámku a spustila, že majka boží (matka boží) dala „Fráni Josifovi“ korunu na hlavu, a že ona v své kuči nestrpí psovat (nadávat) Fráni Josifovi, neboť by ji jistě stihlo neštěstí.*“ Srbové se ženu pokoušeli uklidnit, avšak ona „*prohlásila, že ten, co se rouhal proti Fráni Josifovi, musí ihned z domu, a nepůjde-li, že nám zapálí kuču nad hlavou.*“⁸ Houžvic tedy odešel do nevládné noci a po dlouhém hledání objevil několik srbských vojáků u táborového ohně, kterým incident převyprávěl. Srbové se rozhodli, že její úmysl provedou sami. Našli dům, vyvedli z něj raněné, vynesli věci a dům zapálili. O dalším osudu Černohorky se Houžvic nezmiňuje. Cizí vojáci byli v tomto případě konfrontováni s černohorskou patriarchální mentalitou. Její součástí byla úcta k protivníkovi a zvýšená citlivost vůči urážkám, kterou tradiční černohorská kmenová společnost sdílela se sousedními severoalbánskými kmeny a již se naopak lišila od jazykově a konfesionálně jinak příbuznějších Srbů.

Poté, co autor strávil několik dní v podgorické nemocnici, dostal poukaz na parník přes Skadarské jezero. Do přístavu Plavnica, kam cesta pěšky trvala půl dne, se raněný český dobrovolník vlekl dva dny s pomocí Černohorce, jehož syn se vyučil v Čechách a měl proto k Čechům pozitivní vztah. V přístavišti však již parníky nekotvily a místní obyvatelé, „*koupěchtiví Černohorci a Arnauti,*“ požadovali za přepravu přemrštěné obnosy. Na pobřeží uvízlo tisíce raněných, nemocných a vyčerpaných vojáků a běženců, kteří nedokázali pokračovat v cestě pěšky přes bažiny okolo jezera. Podnikavý Houžvic s několika dalšími „*poloinvalidy*“ si na cestu vydělal lovem ryb v jezeře, které pečené prodával vyhladovělým uprchlíkům. V předvečer nového roku 1916 se mohli vypravit přes jezero na lodi. „*Nenasytí*“ Černohorci se ovšem i zde snažili „*kořistiti z nešťastníků.*“ Uprostřed jezera udělali v evakuaci přestávku na ostrůvku, při níž Černohorci „*jako dobří obchodníci*“ prodávali uprchlíkům jídlo a pití.

⁸ Tamtéž, 123.

Houžvic, byť rozezlen, nakoupil čaj a koňak a uspořádal tu oslavu nového roku.⁹ Druhý den ráno dorazili uprchlíci do severoalbánského Skadaru, kde se nacházel srbský královský dvůr. Nejhorší část anabáze tak pro českého dobrovolníka skončila.

Na rozdíl od Houžvice poznal jiný Čech, Karel Picka Černou Horu jako voják habsburské okupační armády. Černohorské prostředí použil jako kulisu pro dobrodružný román *Rozvrat rodu Agičů*. Toto dílo obsahuje četné pasáže, v nichž Picka celkem autenticky popisuje poměry v rakousko-uherském vojsku a komplikovanou pozici českých vojáků, kteří podle autora většinou spíše sympatizovali s nepřítelem. Optikou Černohorců, zejména černohorských povstalců, však byli i čeští vojáci součástí habsburské válečné mašinérie. Slovy jedné z románových postav, vojvody Jovana Devezenského, byli Češi pro mnohé napadené Jihoslovany „*zvláštními lidmi*“, kteří se „*nazývají našimi bratry a přece proti nám bojují*.“¹⁰ Češi se proto snažili získat důvěru místního obyvatelstva, zároveň však museli dodržovat vojenskou kázeň a přinejmenším formálně nezpochybňovat svou loajalitu k „širší vlasti.“

Realistické popisy a úvahy jsou u Picky naroubovány na tezovitý děj plný nepravděpodobných náhodných setkání hlavních postav na různých místech a v různých fázích války. Postavy samotné pak symbolizují spíše celé vrstvy společnosti a zejména ty pozitivní jsou mezi sebou snadno zaměnitelné. Překotný děj románu začíná v Bělehradě v roce 1914, v srbské rodině Agičů. Osmdesátiletý dědeček je komitským vojvodou, padesátiletý otec plukovníkem srbského generálního štábu, nejmladší syn inženýr Mirko Agič studoval na pražské univerzitě, jeho sestra Branka je moderní emancipovaná mladá žena, které se dvoří jak sympatický Černohorec Danilo, tak falešný baron Bondary, ve skutečnosti rakouský agent Stingler. Po ústupu srbské armády a desítkách dobrodružných zvrátů se všechny mladší postavy dostanou do Černé Hory. Po cestě se k nim přidává ještě zběh z habsburské armády, Hercegovec Tabruk. Tři zaměnitelné mužské postavy představují symboly budoucího jihoslovanského sjednocení: Mirko reprezentuje Srbsko, Danilo Černou Horu a Tabruk jihoslovanské země pod rakousko-uherskou nadvládou.

Do Černé Hory doputovali hlavní hrdinové v době, kdy se hroutila lovcenská fronta a nepřátelská armáda postupovala na černohorské území i přes Sandžak z poraženého Srbska. „*Nikde, snad i v největších státech, nebyli obyvatelé tak pevně přesvědčeni o*

⁹ Tamtéž, 128.

¹⁰ Karel Picka: *Rozvrat rodu Agičů. Dobrodružný román z dob okupace Černé Hory rakousko-uherským vojskem*, Praha 1932, 31.

*nepřemožitelnosti své armády, jako v této malé zemi. Proto ani svrchovaně nepříznivé okolnosti nedovedly zvyklati důvěru Černohorců v šťastný konec války.*¹¹ V moderním ozbrojeném konfliktu, bez dostatečných zásob a s malou pomocí spojenců však byla černohorská armáda i přes nezpochybnitelnou osobní statečnost Černohorců poražena. Picka věnuje svou pozornost této traumatické události, jejíž deformovaný výklad sehrál velkou roli po skončení války jako jeden z klíčových argumentů pro bezpodmínečné připojení Černé Hory k Srbsku a detronizaci dynastie Petrovićů Njegošů. Picka hodnotí příčiny černohorské porážky racionálně. Negativně posuzuje úlohu Itálie, které podle něj příliš nezáleželo na osudu malého spojence a neposkytla mu včas dostatečnou pomoc. Po pádu horského masívu Lovčenu nebylo již možné zemi dále bránit a nepřátelské armádě nestálo v dalším postupu nic v cestě. Část černohorské armády chtěla vést „*drobnou horskou válku*“, avšak nakonec „*zvítězil střízlivější názor*“ a došlo k vyjednávání. Král Nikola (u Picky Mikuláš) mezitím opustil zemi. Nakonec byla podepsána dohoda o složení zbraní, jejíž podmínky byly schváleny již bez vědomí a proti vůli krále. Ten podle autora usiloval o ústup armády po srbském vzoru a o míru vyjednat nechtěl.¹² Nejvyšší autoritou v zemi se stal rakousko-uherský vojenský guvernér, sídlící v Cetinji. Pickův výklad se tak blíží pozdějším nezaujatým výkladům historiků a nepodléhá ve své době rozšířené legendě o královi zradě, která, jak ještě uvidíme, hrála velkou roli také v českých obrazech Černé Hory po I. světové válce.

Počáteční období okupace bylo podle Picky relativně klidné. Příslušníci rakousko-uherského vojska se k místnímu obyvatelstvu chovali slušně, údajně i kvůli obavám z krevní msty, „*o níž kolovaly v rakouském vojsku fantastické historie.*“¹³ Chudá Černá Hora však nemohla uživit vlastní populaci a zároveň ještě rozsáhlou okupační armádu. Hospodářská situace se záhy zhoršila, rakousko-uherská armáda se stále častěji uchýlovala k represím a rozhořelo se také komitské povstalecké hnutí, s nímž se pak habsburské vojsko potýkalo až do samého konce války.

Picka ve svém románě pracuje s podobnými motivy, které v prózách s černohorskou, respektive širší dinárskou, jihoslovenskou a balkánskou tematikou poprvé použil již Prokop Chocholoušek a dále rozvíjel Josef Holeček. Pickův román z počátku 30. let 20. století je zároveň prakticky posledním reprezentantem této takřka devadesátileté české literární tradice. Jak již bylo řečeno, Černohorci a Jihoslované obecně jsou v Pickově

¹¹ Tamtéž, 118–119.

¹² Tamtéž, 121–122.

¹³ Tamtéž, 124.

textu konstruováni jako ideální hrdinové, čestní, odhodlaní, převážně mladí vlastenci bez sebemenšího stínu negativních vlastností. Odlišnosti nebo snad dokonce neshody mezi nimi, ať osobního či alespoň regionálního rázu, u Picky neexistují.

Negativní postavy jsou podobně tradiční. Největším padouchem je rakouský agent Stingler, vystupující podle potřeby pod jinými identitami. Stingler není ovšem jen oddaným sluhou habsburské monarchie. Mimo službu věnuje všechnu svou snahu osobnímu obohacení a pochybným podnikům, mezi něž patří také obchod se ženami. Tento nepřítel Slovanů je záhadného, spíše nejasně kosmopolitního než německého původu: „*Bůh sám ví, kdo je ten člověk. Jméno má německé, smýšlením je Maďar a jedná jako Tatar.*“¹⁴ V závěru románu je Stingler zajat povstalci a po zásluze potrestán uvězněním v rozsáhlé jeskyni, kde zešílí a utopí se v bezedném podzemním jezírku. Další dvě negativní postavy jsou místní zrádci. Oba dva, albánský překupník a obchodník se ženami Ibrahim a bohatý Slovan Omér beg, který usiloval o připojení svého kraje k Albánii, jsou nepřiliš překvapivě muslimové. Součástí begova domu je nepostradatelný harém a rozsáhlé podzemní sklepení plné zbraní, odcizených ustupujícímu srbskému vojsku v roce 1915. V tajných chodbách leží též několik koster a polozetlelých lidských těl. V závěrečném boji, který je symbolickým zúčtováním s domácími zrádci (okupační armáda se již rozložila a Češi s Chorvaty jsou nyní na straně Černohorců), přichází na pomoc oddíl srbské armády, Ibrahim a Omér beg jsou usvědčeni ze svých zločinů a srbskými vojáky vhozeni do plamenů.

Čtenář románu není ochuzen ani o erotiku, tradičně propojenou s orientalistickými motivy a válečnou brutalitou. Erotická témata jsou vázána na postavu Branky Agičové. Její milostný vztah k Danilovi je cudný a přátelský, navenek se projevuje především společnými výlety, tancem a sdílenou láskou k vlasti. Otevřenější erotické scény jsou spojeny s chvílemi, kdy se Branky pokouší zmocnit nepřítel. Během útěku ze Srbska je tak zajata maďarským vojákem, který ji chce vyslýchat. Podaří se jí sklonit nad mrtvolu zabité matky a získat zbraň. Vojáka však nezastřelí rovnou. Nejprve se od pasu dolů svlékne donaha, lehne si na zem a začne si vojáka dobírat, že se bojí bezbranné dívky. „*Nahota krásné ženy, která se mu dobrovolně oddávala, vznítla ve vojáku prudkou žádostivost požitku a rázem změnila opatrného vojáka ve slepého milence. Nerozmýšlel se již, odložil pušku, ale ve chvíli když poklekl, aby se sklonil nad dívčino tělo, zablesklo*

¹⁴ Tamtéž, 166.

se mu před očima, třeskla rána a smrtelně raněný voják dopadl bezvládně na dívčino tělo. ¹⁵

Klasické orientalistické téma tvoří epizoda, v níž zhrzený agent Stingler prodá Branku prostřednictvím Albánců bohatému Turkovi (slovanskému muslimovi begu Omérovi) na sever Černé Hory. Branka „zjistila, že se nachází v malé místnosti, do níž silně zamřížovaným okénkem vnikalo měsíční světlo. Ležela na pestrém koberci. Stěny byly ověšeny četnými koberci a dokola byly rozloženy pestře vyšívané a bohatě zlatem zdobené podušky. Brance bylo rázem jasno. Nebylo pochybnosti, že se nachází v obydlí turecké ženy, v harému ...“¹⁶ Její nový pán nutí Branku, aby se převlékla do orientálních šatů.¹⁷ Když zajatkyně odmítla, v Omérově „pozdvížené ruce zasvištěly důtky, jež se dosud skrývaly za zády.“¹⁸ Branka je uzavřena do podzemní kobky, odkud ji vysvobodí až náhodná kontrola begových zásob, vedená spravedlivým představitelem okupační armády, českým poručíkem Jiráskem.

Výše analyzovaná témata jsou pro českou prózu, odehrávající se na Balkáně, celkem příznačná. Kromě nové historické situace jsou ozvláštněna přítomností většího počtu Čechů, o jejichž složité pozici mezi sympatiemi k porobenému obyvatelstvu a spíše již jen vynucenou loajalitou k habsburské říši jsme již hovořili. Zmiňovaná akce poručíka Jiráska představuje ukázkou chování, kterým si podle Picky Češi získávali svou spravedlností důvěru Černohorců. Jirásek je se svými vojáky vyslán, aby vybíral povinný desátek od populace v odlehlých oblastech. Zbohatlík Omér beg desátek odevzdávat nechce. Po prohledání jeho domu, kdy najdou mimo jiné i zajatou srbskou dívku, zabaví begovi všechny jeho zásoby. Vlk se nažral a koza zůstala celá: Češi tak plní povinnost vůči vlastní armádě, aniž by byli nuceni vybírat desátky od prostých a zbídačených Černohorců, u nichž si svým postupem vůči neoblíbenému místnímu boháči ještě získají respekt. Ten je korunován humanistickým gestem, kdy Češi část begových zásob předají vdově po černohorském povstalcí, popraveném Rakušany.

Picka cítí potřebu ospravedlnit na více místech českou účast v rakousko-uherské armádě. Snaha konstruovat zpětně historii českého odporu vůči podunajské monarchii je mnohdy až komická. Raněný český voják se například na podzim 1915 octne sám s taktéž raněným srbským vojvodou. Vojvoda se vojáka v c. k. uniformě slabým

¹⁵ Tamtéž, 44–45.

¹⁶ Tamtéž, 180.

¹⁷ Motiv převlékání do orientálního či do černohorského oblečení jako symbolu nové identity je častý také u Holečka.

¹⁸ Picka, 183.

hlasem ptá, co je zač. „Vidiš přece, rakouský voják, ale neboj se nejsem tvůj nepřítel. Jsem Čech, učitel Havelka.“¹⁹ Český učitel hovoří s raněným evidentně plynnou srbštinou a snaží se jej povzbudit k dalšímu životu a boji vzletnými slovy: „Je třeba žít, vojvodo,“ pokračoval Havelka, „je třeba se dožítí dne, kdy německomaďarské velikášství vzrostlé ze lži, podvodu a násilností se zhroutlí a nastane den svobody a vyúčtování. Věř, že tento den nám nahradí strasti celých století.“²⁰

Rozvrat rodu Agičů končí samozřejmě happy endem, když velký den, o němž hovořil učitel Havelka, konečně nadešel. Okupace Černé Hory je u konce, čeští vojáci se vrací domů, nepřátelé a zrádci jsou ztrestáni, kladní hrdinové, které válka oddělila od sebe, se šťastně shledávají. Agičův pluk dosáhl 1. listopadu 1918 Dunaje a osvobozeno je tak i Srbsko. Přesně měsíc poté se koná dvojitá svatba: Černohorec Danilo si za ženu bere Srbku Branku, Hercegovec Tabruk zase Danilovu sestru, Černohorku Milenu. Závěr je tedy opět symbolický: 1. prosinec 1918, kdy se v Bělehradě koná románová svatba, spojující Černohorce, Srby a Hercegovce, je zároveň dnem, kdy byl v témže městě princem-regentem Alexandrem vyhlášen vznik nového státu, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců.

Pickou konstruovaný obraz Černé Hory a Černohorců navazuje prakticky beze změny na tradiční komplex obrazů z 19. století. V kontextu českých textů, které představovaly obraz Černé Hory během I. světové války a byly publikovány po roce 1918, představuje však Pickův román spíše výjimku. I. světová válka a vznik nových států po jejím skončení znamenala ve skutečnosti radikální předěl, který ve svých důsledcích vedl k postupnému zániku tradičního romantizujícího obrazu Černohorců. Pickovo optimistické líčení konce války se liší od většiny ostatních popisů Čechů, kteří měli příležitost seznámit se s Černou Horou v průběhu války a zpětně se tyto události po roce 1918 pokoušeli interpretovat. Jaroslav Křenek, voják, který se v květnu 1918 vracel přes Černou Horu z dovolené na albánskou frontu, popsal okupovanou zemi pochmurně. Přístav ve Virpazaru byl „smutný a nehostinný.“ V městečku vládl všeobecný nedostatek. Děti a stařeny, které „kdysi rodily orly černohorských hor,“ nyní žebrały. „Bída, zoufalství i hlad, to je dnešní Černá Hora,“ konstatuje Křenek. Český voják začal tvrdit žebrajícím, že král Nikola v exilu jistě nehladoví. Stařeny podle něj proklínaly Nikolu jako zrádce, který prodal svou zemi a národ. Krom starých žen a dětí byli ve Virpazaru jen promoklí vojáci okupační armády, kteří se schovávali

¹⁹ Tamtéž, 58.

²⁰ Tamtéž, 62.

před deštěm v obchodě na náměstí. „*Byl to Babylon jazyků. Maďarština, čeština, němčina, srbština, turečtina, italština, rumunština, albánština. Též černochoch v rakouské uniformě, česky hovořící seděl zde mezi vojáky.*“²¹

Křenkova Černá Hora je zcela jinou Černou Horou než tou, kterou po desetiletí takřka sériově ukazoval tradiční český obraz. Jde o Černou Horu bez krále Nikoly a dokonce i bez černoehorských junáků. Okupace Černé Hory v roce 1916 znamenala v podstatě konec tradiční černoehorské společnosti, který byl v roce 1918 dotvrzen i formálním zánikem černoehorské státnosti. Události I. světové války v tomto konci i v rámci jeho pozdějších interpretací hrály také důležitou roli, detailněji se jim však budeme věnovat v následující kapitole.

²¹ Jaroslav Křenek: *Vzpomínky na vojnu v Albanii*, Jihlava, 1924, 123.

IX.

Bratři a spojenci

Obraz Černohorců a Jugoslávie mezi dvěma světovými válkami, 1918–1939

Obraz Černohorců se po vzniku Československa a Jugoslávie v roce 1918 v české společnosti vyvíjel v naprosto novém společenském, kulturním a politickém kontextu. Po zániku staré černohorské samostatnosti a vzniku jugoslávského státu ztratila Černá Hora politickou subjektivitu. O okolnostech připojení Černé Hory k novému Království Srbů, Chorvatů a Slovinců¹ nebyla česká veřejnost detailně informována, své sympatie však všeobecně věnovala novému jugoslávskému státu a podporovala jeho jednotu. Politické události posledních let se promítly do spíše negativního pohledu na krále Nikolu. I v tomto období byl reprodukován tradiční obraz Černohorců, v nových podmínkách však hrál jen marginální roli. Svou funkci pozitivního příkladu pro českou společnost obrazy černohorských junáků po vzniku Československa ztratily. Případnou poptávku po obrazech hrdinů dokázala nyní plně uspokojit vlastní legionářská tradice, reprezentovaná dynamicky se rozvíjející legionářskou a válečnou literaturou, beletrizovanými vzpomínkami, společenskými a politickými rituály.²

Po mnoho desetiletí byl český obraz Černé Hory silně spjat s dominantní postavou černohorského panovníka, knížete a později krále Nikoly Petroviče Njegoše. Král Nikola do počátku 20. století v českém prostředí do značné míry personifikoval myšlenku o Černohorcích jako obdivuhodných junácích. Ideální představu osvíceného, spravedlivého, udatného, vlastenectvím a slovanstvím prodchnutého vládce umocňovala také jeho literární aktivita. Patriarchální „kníže-básník,“ vzdělaný v Terstu a Paříži, byl zároveň považován za klíčového představitele snah o modernizaci země. Jeho osobnost získávala na atraktivitě kombinací prvků archaické národní tradice a soudobých snah o všestranný pokrok a rozvoj společnosti, kterou se zdál Nikola ztělesňovat. Jak jsme viděli, po roce 1905 se v českém prostředí objevila kritika Nikolova absolutistického způsobu vládnutí, jenž se některým českým intelektuálům jevil jako přežitý.

¹ Oficiální název jihoslovanského státu v letech 1918-1929, v roce 1929 změněn na Království Jugoslávie. V textu používám adjektivum „jugoslávský“ pro celé meziválečné období.

² Také v samotné Jugoslávii byly v téže době obrazy hrdinů z dob boje proti Turkům i zcela nedávných balkánských válek ve veřejném diskursu nebo literatuře vytěsňeny převládajícími reprezentacemi hrdinů I. světové války. Jde o celkem přirozený a pochopitelný jev – po skončení II. světové války se tato situace opakovala.

Černohorský panovník přesto nadále zůstával v českém povědomí významným symbolem černohorské státnosti a zosobněním Černohorců jako celku.³

Změna dominantního českého obrazu krále Nikoly po roce 1918 byla nepochybně tou nejradikálnější proměnou v rámci komplexu českých představ o Černé Hoře a Černohorcích. Analýza této změny pomáhá objasnit to, co česká společnost před rokem 1918 hledala a chtěla najít v Černohorcích a po vzniku Československa v Jugoslávciích, částečně pak osvětluje změnu hodnotového systému české společnosti před zánikem monarchie a po vzniku republiky. Nikola Petrović Njegoš, v 60. a 70. letech 19. století představovaný jako moudrý mladý muž, v následujících dekádách postupně jako spravedlivý otec a nakonec jako úctyhodný patriarcha, se v českém diskursu o Černohorcích po roce 1918 stal spíše negativní, každopádně historicky překonanou postavou. Tento zdánlivý paradox byl způsoben především událostmi spjatými s průběhem I. světové války a vznikem sjednoceného jugoslávského státu, přesněji v českém prostředí rozšířenými interpretacemi těchto událostí. Ty se zčásti zakládaly na projekci vlastní historické zkušenosti české společnosti z tohoto období. Neméně důležité bylo přejímání dominantních interpretací z jugoslávských zdrojů. Novou optikou tak byl král Nikola viděn prakticky zcela opačně, než před vypuknutím I. světové války. V mnoha českých očích se zpronevěřil klíčovým hodnotám: slovanské jednotě, odporu vůči Rakousku a pokroku, přesně těm hodnotám, s nimiž byl tradičně po mnohá desetiletí spojován.

Pro změnu obrazu krále Nikoly v české společnosti byla klíčová interpretace jeho úlohy v době porážky Černé Hory Centrálními mocnostmi v roce 1916. Vínou na této traumatické události nesl údajně především král, který svou zemi zradil tajným vyjednáváním s Rakouskem-Uherskem a umožnil tak okupaci země. Český výklad zde zcela zřetelně převzal interpretaci o králově zradě z jugoslávského prostředí, kterou účelově šířili Nikolovi političtí odpůrci z řad černohorské opozice vůči jeho vládě i srbská politická reprezentace v čele s premiérem Nikolou Pašičem, pro niž tato interpretace představovala příležitost neutralizovat vliv černohorského panovníka na

³ Zosobnění balkánských států s postavami jejich vladařů bylo v 19. a první polovině 20. století značně rozšířené v celé Evropě. Vzhledem k leckdy malé informovanosti a nízké schopnosti rozlišovat mezi jednotlivými balkánskými státy představovaly osobnosti tamějších panovníků často dominantní stavební kámen obrazů jednotlivých zemí. Taková tendence není samozřejmě omezena jen na sledované období ani pouze na země jihovýchodní Evropy. Doklady dobové tendence ztotožňování balkánských států s jejich vládci v britské společnosti počátkem 20. století analyzuje mj. studie Slobodana G. Markoviče: *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903–1906*, Paris 2001.

poměry v zemi a umožňovala provést bezpodmínečné připojení Černé Hory k Srbsku a tím k nově vznikajícímu Království SHS.

Porážka Černé Hory mnohonásobně početnějším a silnějším protivníkem byla zcela pochopitelná a jako taková byla v hlavních rysech nastíněna již v předchozí kapitole. Průběh posledních dní před obsazením černoohorského území rakousko-uherskými okupačními vojsky je detailně popsán v relevantní historické literatuře, stejně jako vznik, způsob šíření a důsledky legendy o údajné králově zradě při vzniku jugoslávského státu a eliminaci vlivu černoohorské politické reprezentace v exilu. Na tomto místě postačí tedy jen krátká rekapitulace.

V situaci, kdy se černoohorská obrana pod náporom rakousko-uherské ofenzivy na více frontách hroutila, oznámil králi Nikolovi srbský plukovník Petar Pešić, představitel společného srbsko-černoohorského generálního štábu v I. světové válce a faktický šéf generálního štábu černoohorské armády, že černoohorské vojsko již není dále schopné odolávat nepříteli. Na základě telefonátu se srbským premiérem Nikolou Pašičem doporučil panovníkovi začít jednání s Rakouskem-Uherskem.⁴ 14. ledna 1916 zaslal proto Nikola dopis císaři Františku Josefovi, v němž žádal o začátek mírových rozhovorů. O tři dny později obdržel odpověď, podle níž měla Černá Hora bezpodmínečně kapitulovat, její vojsko i obyvatelstvo odevzdat veškeré zbraně. Nikola tyto podmínky považoval za příliš ultimativní a rozhodl se ve vyjednávání dál nepokračovat. Dal přednost odchodu do exilu tak, jak to před ním učinil již srbský král Petr a 21. ledna opustil na palubě italského parníku severoalbánské území, kontrolované srbskými a černoohorskými vojsky. Do exilu odešla také velká část politické reprezentace. Černá Hora byla již v té době prakticky celá obsazena rakousko-uherskými vojsky. Serdar Janko Vukotić, šéf generálního štábu jmenovaný po odchodu plukovníka Pešiče ze země, vyzval v této situaci vojáky, aby se rozešli do svých domovů, protože šance na další boj ani ústup armády do Albánie a dále přes moře již neexistovaly. Klíčovým momentem v porážce Černé Hory bylo prolomení černoohorské obrany v horském masívu Lovčenu, k němuž došlo již 11. ledna. Lovćen, vypínající se mezi Cetinjí a Bokou Kotorskou, měl význam nejen strategický. Zaujímal také důležité místo v černoohorské národní mytologii jako jeden z hlavních symbolů svobody a nezávislosti. Odpovědnost za pád Lovčenu byla také často připisována králi Nikolovi a jeho údajným tajným kontaktům s nepřitelem bez ohledu na skutečný poměr, lépe

⁴ Jagoš Jovanović: *Istorija Crne Gore*, Podgorica 1995, 411.

řečeno markantní nepoměr mezi počtem a výzbrojí černohorské a rakousko-uherské armády. Obsazení nedostatečně chráněného horského masívu mnohonásobně silnější a efektivnější armádou bylo ovšem po válce všeobecně prezentováno jako „*bodry švindl, jemuž se říkalo dobytí Lovčenu*.“⁵ Bez ohledu na historickou skutečnost byla zodpovědnost za porážku připsána takřka jednoznačně králi Nikolovi.

Česká společnost se po skončení války a vzniku republiky všeobecně cítila stát na straně vítězů. Pokoušela se radikálně vypořádat se svou nedávnou rakouskou minulostí, řečeno dobovým slovníkem, „odrakouštit se.“ K tomuto trendu patřilo ostentativní odsuzování osob a jevů, které byly považovány za příliš blízké či přátelské vůči rozpadlé říši a její politice. Legenda o zradě krále Nikoly vedla k tomu, že v českém prostředí po celá desetiletí obdivovaný panovník byl nyní pranýřován a zesměšňován. Jaroslav Křenek tak ve svých válečných vzpomínkách srovnával krále Nikolu s významným severoalbánským politikem a kmenovým vůdcem Esadem pašou Toptanim. Esad paša byl chráněncem Itálie a reprezentantem Albánců, kteří hráli v tehdejší německé a rakousko-uherské zahraniční politice roli hradby proti srbským a černohorským teritoriálním aspiracím. Esad paša však přesto v Niši vyjednával o spojení se Srbskem. „*Tak učinil nenáviděný albánský pohlavár, zatím co populární král slovanské Černé Hory prodával Lovčen centrálním mocnostem*.“⁶ Podle Křenkova výkladu tedy černohorský král „prodal“ Lovčen a tím i celou svou zemi nepříteli. „*Dobytí Lovčenu, jinak „perný válečnický oříšek,“ kde terén sám kladl Černohorcům podmínky nejpříznivější, bylo provedeno hladce, beze ztrát a vsadilo věnec slávy na maďarského generála Kovesse, téhož, který později vedl hordy maďarské proti naší republice*.“ Poté Nikola „*prohlásil kapitulaci, kterou mnozí stratégové označovali za vyloženou zradu*“ a vyzval vojsko ke složení zbraní. Poprvé v dějinách tak „*noha dobyvatelova stamula na junácké půdě Černé Hory*.“⁷ Král Nikola sice oficiální kapitulaci nikdy nevyhlásil, nepodepsal, ani nevyzval ke složení zbraní, v legendě o jeho zradě byl však vinen těmito i dalšími zločiny.

Změna hodnocení se nyní týkala také panovníkova charakteru a z něj plynoucího chování. Zatímco před I. světovou válkou byla jeho zahraniční politika vnímána převážně jako důkaz obratné diplomacie představitele malého balkánského státu, nyní mohla být zpětně posuzována jako dvojaká, mnohoznačná a neupřímná. Při posuzování

⁵ Stanislav Kostka Neumann: *Elbasan. Válečné vzpomínky*, Praha, 1922, 30.

⁶ Jaroslav Křenek: *Vzpomínky na vojnu v Albanii*, Jihlava, 1924, 104.

⁷ Tamtéž, 105.

jeho úlohy v balkánských válkách v letech 1912-13 tak Křenek vyslovil následující soud: „*Zdá se, že tatíček Nikola byl nejmazanějším z pomazaných. Janus černohorský s jednou tváří pro oklamání západu, druhou východu.*“⁸

Výmluvný důkaz o změně dominantního českého pohledu na krále Nikolu poskytuje srovnání slovníkových hesel věnovaných jeho osobě z období před a po roce 1918. Heslo *Nikola I. (Mikuláš) Petrovič Njegoš, kníže černohorský z Ottova slovníku naučného* z pera Nikolova obdivovatele Vratislava Černého je pozitivní až oslavné. Mladý kníže se od počátku své vlády s velkou energií věnoval uznání nezávislosti, územnímu rozšíření a všestrannému rozvoji své země. Zakládal školy, zlepšil postavení žen, modernizoval zákonodárství, které si získalo uznání a obdiv celého světa, Cetinje se díky němu stalo jedním z jihoslovanských literárních center, sám Nikola patří mezi přední jihoslovanské básníky a dramatiky, je „*velikým Slovanem, povzneseným nad sváry oslabující Slovany. K tomuto vzácnému daru ideálního vzletu pojí se neobyčejná spravedlivost i tolerance ve víře mnohdy mu i vytykaná, s kterou tři víry v Černé Hoře panující, pravoslavnou, muhammedánskou i katolickou spojil k společnému zápolení pro Černou Horu ... Černá Hora za vlády N-logy ze země polocivilisované stala se zemí civilisovanou neztratí při tom dosud ani dost málo původního svého rázu ryze slovanského. A to je právě největší zásluhou panování knížete N.-ly I.*“⁹

V dodatcích k *Ottovu slovníku naučnému* vyšly doplňky k Nikolově biografii v roce 1936. Jeho činnost od vydání prvního hesla je hodnocena již pouze negativně. Po obsazení Černé Hory žádal Nikola údajně o separátní mír, který byl podle tohoto hesla „*Vídni a Berlínem povolen.*“ Zda byl mír podepsán či jaké měl praktické důsledky se dále nedozvídáme, patrně proto, že jde o historickou dezinformaci, nikoli fakt. „*N. sám opustil zemi a dlel v Itálii a Francii. Jeho kolísavost mezi dohodovými a ústředními velmocemi a pak jeho bezohledný autokratismus, popudivší proti němu většinu vůdců a mladší inteligence, vedly skupštinu v listopadu 1918 k tomu, aby N. sesadila a prohlásila sloučení Černé Hory se Srbskem (Jugoslávií).*“¹⁰ Heslo o „bývalém království“ Černá Hora v témže slovníku obsahuje stejnou argumentaci: Nikola prosil o mír, který mu byl „povolen“ ve Vídni i v Berlíně, „*netěše se pro své absolutistické*

⁸ Tamtéž, 112. V této souvislosti si nelze nevšimnout zajímavé analogie s vývojem obrazu jiného jihoslovanského politika, partyzánského vůdce a dlouholetého jugoslávského prezidenta Josipa Broze Tita (1892 - 1980). I Tito se (na rozdíl od Nikoloy pouze po několika málo letech, nikoli po takřka šesti dekádách) v informbyrovském Československu po roce 1948 rychle změnil v negativní postavu a referenci o jeho dvojakosti, přechodu k nepříteli a klamání obou stran by se dal nalézt bezpočet.

⁹ *Ottův slovník naučný*, 18. díl, Praha 1999, 317 (reprint).

¹⁰ *Ottův slovník naučný nové doby (dodatky)*, dílu čtvrtého svazek první, Praha 2001, 578 (reprint).

sklony oblíben v zemi, zejména u inteligence, odjel pak do Francie.“¹¹ Opozice vůči způsobu vlády krále Nikoly samozřejmě v Černé Hoře před I. světovou válkou existovala, důvodem pro opuštění země v roce 1916 však nebylo vnitropolitické napětí, nýbrž okupace státu.

Podobné bylo negativní hodnocení knížete a posledního krále Černé Hory v hesle, které mu věnoval *Masarykův slovník naučný*. Krátké heslo negativně hodnotí poslední období jeho vlády, chronologicky popisuje Nikolův životopis zcela opačně, od konce k začátku, teprve v samém závěru jsou mu přiřknuty určité zásluhy v budování komunikací, škol a v literární tvorbě. Klíčová charakteristika však pozitivní rozhodně není: „*Svým autokratismem a bezohledností popudil doma proti sobě většinu vůdců a inteligence z mladší generace, vůči jejímž svobodomyšlným snahám se stavěl velmi příkře, což vedle kolísání mezi orientací Rak. a dohodovou za Svět. Vál., bylo příčinou zbavení trůnu.*“¹²

V pohledu na černohorského panovníka po roce 1918 nakonec plně zvítězil předválečný kritický proud české publicistiky, který se stavěl proti absolutistickým tendencím jeho vlády a projevy tradiční černohorské patriarchální mentality hodnotil jako přežilé a s rozvojem moderní demokracie nekompatibilní. Vítězství tohoto pohledu je koneckonců naprosto pochopitelné. Jeho představitelé, v čele s prezidentem Masarykem, dominovali politickému a intelektuálnímu životu první republiky, jejíž samotný vznik se zdál být potvrzením jejich předchozích koncepcí a politických snah. V tehdejším Československu měla nezanedbatelné politické, společenské a kulturní postavení levice. Také někteří sociální demokraté byli před I. světovou válkou kritičtí vůči černohorskému politickému zřízení a prožitá zkušenost světové války takové názory samozřejmě spíše utvrdila. Konzervativně nacionální politický proud, který ve 20. a 30. letech mnohdy vnášel do československého politického a společenského diskursu pojmy a hodnoty českého 19. století a mohl být strážcem tradičního obrazu Černé Hory, Jihoslovanů a Slovanů, měl na dominantní intelektuální proudy I. republiky jen malý vliv. Ani představitelé tradičního českého nacionalismu, prodchnutého slovanstvím, neměli ovšem mnoho důvodů hájit krále slovanské Černé Hory oproti taktéž slovanské dynastii Karadjordjevićů, sjednotitelům a vládcům nové Jugoslávie. Tato situace výmluvně odrážela hluboký společenský zlom, který způsobila válka a zánik starého režimu. Marginalizace černohorské problematiky v české

¹¹ Tamtéž, *dílu prvního svazek druhý*, Praha 1998, 1031 (reprint)

¹² *Masarykův slovník naučný, díl V.*, Praha 1931, 178.

společnosti představovala jen jeden z mnoha vedlejších průvodních jevů těchto velkých změn.

V neposlední řadě se král Nikola v očích české společnosti po roce 1918 zpronevěřil myšlence slovanské jednoty. Po mnoho desetiletí představoval přitom právě Nikola jeden z pilířů ideologie slovanské vzájemnosti, propagátora snah o jihoslovanské kulturní a v rámci možností i politické sjednocení. Slovanská jednota byla po většinu 19. století klíčovou hodnotou, k níž se alespoň deklarativně hlásila většina představitelů české intelektuální elity. Nejednalo se nutně o jednotu politickou, jazykovou či kulturní. K utopickým myšlenkám o tom, že existuje jednotný slovanský národ nebo by takový národ alespoň v budoucnosti vzniknout měl, se v druhé polovině 19. století nehlásili ani ti největší čeští slovanofilové. Idea o záhodnosti jakési slovanské jednoty, byť nesnadno definovatelné, však v české společnosti neoddiskutovatelně přežívala. Projevovala se například periodickým rozhořčováním a rozčarováním v obdobích, kdy se navzájem střetly zájmy dvou slovanských národů, respektive jejich politických elit. Četné doklady o této tendenci nalezneme při analýze českého postoje k rusko-polským vztahům, tématu pro přívržence slovanské vzájemnosti nepochybně traumatickém. Rozčarování a banalizace mezislovanských a vnitroslovanských rozporů se také promítly do českého hodnocení vztahu mezi Rusy a Ukrajinci, srbsko-bulharské války z roku 1885, teritoriálních a etnických sporů o Makedonii nebo srbsko-chorvatských politických konfliktů uvnitř habsburské monarchie. Zejména v případě Jihoslovanů si česká společnost častěji uvědomovala, co mají či měly by mít jednotlivé jihoslovanské národy a oblasti společného, zatímco jejich partikulární zájmy a rozdíly měla tendenci přehlížet a potlačovat. Sen o slovanské jednotě byl v podstatě analogický ideální představě o národní jednotě, k jejímuž naplnění v reálném životě měla česká společnost také hodně daleko.

Idealizace Jihoslovanů a iluze o jejich jednotě přežily I. světovou válku. Se vznikem Československa a Jugoslávie navíc ještě posílily. Vzájemné vztahy se po roce 1918 posunuly do nové zahraničněpolitické, mezistátní roviny, což před I. světovou válkou nebylo možné. Jugoslávie byla nyní vnímána jako blízký spojenec, plod stejných politických snah, které vedly ke vzniku Československa a přinejmenším ve 20. letech jako chránělec stejných západních velmocí a mezinárodních dohod. Slovanská a mnohonárodnostní Jugoslávie byla zkrátka jakýmsi jižním blížencem Československa. Zpochybňování její teritoriální integrity a vnitřní jednoty bylo často vnímáno jako ohrožení československých zájmů. Analýza vlivu tohoto postulátu na meziválečnou

československou zahraniční politiku a veřejný diskurs československých sdělovacích prostředků je již mimo rámec této práce. Obecně však lze konstatovat, že snaha československé, respektive české politické a intelektuální elity vedla víceméně k podpoře dominantního bělehradského centralismu a dynastie Karadjordjevićů, tj. dědiců a pokračovatelů politické tradice srbského království, a odmítání těch politických proudů, které byly vnímány jako partikularistické a separatistické. To se asi nejmarkantněji projevovalo v pohledu na chorvatskou otázku. Tendence chránit za každou cenu jugoslávskou jednotu v existující podobě stála každopádně v pozadí mnohých českých hodnocení a zamlčování problematických aspektů vnitřního fungování malodohodového spojení.

Vedle Československa vznikla tedy po skončení I. světové války i „bratrská Jugoslávie.“ Král Nikola, v té době jeden z nejstarších žijících reprezentantů myšlenky jihoslovenské vzájemnosti, se ovšem po roce 1918 postavil proti nově vzniklému Království SHS, přesněji proti formě a způsobu, jakým jugoslávský stát vznikl. Bezpodmínečné sjednocení Černé Hory se Srbskem, likvidaci všech atributů černohorské státnosti, centralistický charakter nového státu a v neposlední řadě svou detronizaci odmítal král Nikola, pobývající po roce 1918 stále v emigraci, uznat.¹³ Černohorská exilová vláda, která se ustavila v emigraci po pádu Černé Hory v roce 1916, fungovala i po roce 1918. Hlavní snahou černohorské exilové reprezentace v prvních měsících po vzniku Království SHS bylo ovlivnění stanoviska velmocí v tom směru, aby srbské vojsko vyklidilo černohorské území a došlo k obnově černohorské nezávislosti po vzoru restaurace okupované Belgie. Teprve poté a po návratu krále do země mělo dojít k rozhodnutí o způsobu sjednocení Černé Hory s ostatními

¹³ Problematikou zániku černohorského státu, vzniku Jugoslávie, politikou velmocí vůči černohorské otázce, aktivitou černohorské exilové reprezentace a povstaleckým hnutím v Černé Hoře po roce 1918 se podrobněji zabývají následující práce: Dimitrije Vujović: *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962, Dimitrije Vujović: *Podgorička skupština*, Zagreb 1989, Jovan R. Bojović: *Podgorička skupština 1918: dokumenta*, Gornji Milanovac 1989, Mijat Šuković: *Podgorička skupština 1918*, Podgorica 1999, Dragoljub Živojinović: *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996, Dragoljub Živojinović: *Italija i Crna Gora 1914-1925*, Beograd 1998, Dragoljub Živojinović: *Nevoljni saveznici 1914-1918*, Šerbo Rastoder: *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929, Dokumenti*, Bar 1997, Šerbo Rastoder: *Crna Gora u egilu 1918-1925*, Podgorica 2004. Krátký přehled problematiky v angličtině obsahují práce Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca 1984; Šerbo Rastoder: *A short review of the history of Montenegro*, In: Florian Bieber, ed: *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003 a Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder: *The History of Montenegro*, Podgorica 2006. V češtině jsou k tématu bohužel zatím k dispozici jen tři mé studie: František Šístek: „Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918,“ In: *Slovanský přehled* 3/2000, 345–363; týž: „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1916–1918,“ In: *Slovanský přehled* 2/2002, 195–208 a týž: „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1918–1922,“ In: *Slovanský přehled* 3/2002, 321–341.

jihoslovanskými oblastmi. Cílem černohorské exilové reprezentace po roce 1918 nebyla obnova a udržení černohorské nezávislosti za jakoukoli cenu, nýbrž federální uspořádání nového jugoslávského státu, které by umožnilo zachování prvků černohorské svébytnosti a přijatelnou regulaci postavení příslušníků dynastie Petrovičů Njegošů jako nejstarší vládnoucí dynastie v jihovýchodní Evropě. Velmoci sice ještě nějakou dobu formálně uznávaly legitimitu černohorské exilové vlády a dvora (Francie do roku 1920, Velká Británie a USA do roku 1921, Itálie do roku 1922), v černohorské otázce se však nemínily angažovat a postupně uznaly existující situaci jako fait accompli.

Černohorská otázka však nepředstavovala pouze marginální otázku mezinárodní politiky a diplomacie, nýbrž i palčivý bezpečnostní, hospodářský a sociální problém Království SHS. Několik týdnů po vstupu srbských vojsk na černohorské území, po nedemokraticky zorganizovaných volbách do tzv. Podgorické skupštiny, která koncem listopadu 1918 formálně vyhlásila připojení Černé Hory k Srbsku a detronizaci krále Nikoly, vypuklo na pravoslavné Vánoce 6. ledna 1919 v okolí Cetinje povstání odpůrců bezpodmínečného sjednocení. Tzv. Vánoční povstání (Božična buna, Božični ustanak) bylo po několika dnech srbskou armádou a místními unionisty potlačeno, šlo však jen o první výbuch ozbrojeného konfliktu, který měl elementy občanské, bratrovražedné i protiokupační války. Povstalecké hnutí, provázené guerillovými akcemi proti srbské (jugoslávské) armádě, policii a aktivním místním příznivcům politického centralismu a tvrdými odvetami vůči skutečným či domnělým povstalcům ze strany nového režimu, který se občas uchýloval ke kolektivnímu trestání celých odbojných kmenů a oblastí, trvalo až do poloviny 20. let. Do povstaleckých akcí se částečně zapojovali také příslušníci černohorské exilové armády, založené v roce 1919 v Itálii v rámci příprav na případné ozbrojené vystoupení proti Jugoslávii, podle názoru černohorského exilu nedemokraticky ovládané srbskými hegemony. Smrt krále Nikoly v Cap d'Antibes 1. března 1921 znamenala pro černohorské suverenistické emigranty velkou ránu, aktivity exilové vlády a diplomacie však pokračovaly ještě několik let. Tyto události a trvale neústupný postoj Bělehradu k černohorským autonomistickým, federalistickým a ekonomickým požadavkům značně přispěly k rozpolcenosti černohorské společnosti na odpůrce a zastánce blízkých vztahů se Srbskem i k příklonu významné části černohorské společnosti k radikálním politickým receptům, které začala nabízet komunistická strana.

Dobové české prostředí nebylo s těmito událostmi příliš dobře seznámeno. V prvních letech československé samostatnosti přitahovalo pozornost české veřejnosti zcela přirozeně velké množství témat a událostí, které se z jejího pohledu jeví jako mnohem zásadnější a zajímavější, než boj hrstky Černohorců a jejich sesazeného krále proti bezpodmínečnému sjednocení a za zachování starých práv. Události v Černé Hoře představovaly pro vládu Království SHS nepříjemnou komplikaci. Zprávy z této oblasti byly proto poměrně úspěšně filtrovány mediální blokádou a vstup návštěvníků ze zahraničí omezily policejní orgány na minimum. Veřejnost v jiných částech Jugoslávie, neřku-li v zahraničí, se o dění v Černé Hoře v prvních letech po vzniku nového státu dozvíдалa pouze kusé informace. Celkový rozsah odporu vůči bezpodmínečnému sjednocení a jeho brutálního potlačování vycházel najevo postupně. Mnohé aspekty tohoto období se staly předmětem historického bádání i municí pro obnovené politické kontroverze až o mnoho desetiletí později, na přelomu 20. a 21. století. Zprávy o Vánočním povstání a diplomatických aktivitách černohorské exilové reprezentace, které se objevovaly v českém tisku, byly kusé a většinou přejaté ze zahraničních novin a agentur. Očité svědectví o situaci v Černé Hoře ani o činnosti černohorských exulantů nepodal nikdo.¹⁴ Ty informace, které byly českému publiku k dispozici, však v dobové atmosféře stačily k tomu, aby se král Nikola a celý politický proud, který vzdoroval bezpodmínečnému sjednocení, jevíli v negativním světle jako rozbíječi nového bratrského státu, případně jako anachronní aktéři nesmyslné hry, o jejímž neslavném konci bylo již v té době beztak rozhodnuto. V českém prostředí šlo tedy o téma poměrně marginální, král Nikola však posledním obdobím svého života a politické činnosti nepochybně pošlapal českou verzi ideálu jihoslovanské jednoty a slovanské vzájemnosti, což jen zhoršilo jeho celkový obraz. Teprve s postupnou stabilizací mezinárodní a domácí politické situace, s opadáním poválečného radikalismu a vzedmuté vlny vítězného nacionalismu se český obraz nyní již mrtvého krále stal opět méně negativním. Obraz krále vybledl a stal se součástí poměrně statických tradičních představ o Černé Hoře a její hrdinské minulosti, která se v meziválečném období jeví stále vzdálenější.

V rámci českého obrazu Jugoslávie a Jihoslovanů v meziválečném období došlo k marginalizaci obrazu Černohorců a Černé Hory. Podobný osud postihl také český

¹⁴ I v černohorských exilových strukturách však v nezáviděníhodné funkci hlavního účetního ministerstva financí působil až do smrti krále Nikoly Čech Josef Hořejš (Josif Horejš), viz Šerbo Rastoder: *Crna Gora u egzilu 1918–1925, knj. I.*, Podgorica 2004, 49.

obraz Bosny a Hercegoviny. Tyto oblasti, které přitahovaly pozornost české veřejnosti před rokem 1918, nehrály v nové Jugoslávii příliš významnou roli. Atraktivní boj černohorských junáků proti Turkům patřil již definitivně minulosti. České sympatie k Jihoslovanům obecně však zůstávaly velice silné. Představa „našich bratří na jihu“ jako statečných bojovníků v žádném případě nezanikla. Již před I. světovou válkou se v českých očích nositeli bojovnosti stávali vedle Černohorců a Hercegovců také Srbové ze Srbského království. Jak správně poukazuje historik Tomáš Chrobák, „*převážně rovinaté, agrární Srbsko vzněcovalo daleko méně fantazii českých umělců toužících po exotických podnětech než hornatá, archaicky patriarchální a romantická Černá Hora.*“¹⁵ Dalším důvodem k menšímu zájmu o Srbsko v poslední třetině 19. století byla skutečnost, že vládnoucí dynastie Obrenoviců byla v české společnosti vnímána jako příliš prorakouská a politické poměry v Srbsku jako spíše nesvobodné. Srbsko se také v roce 1885 provinilo proti ideálu slovanské vzájemnosti útokem na Bulharsko, který skončil neslavnou porážkou agresora. Po roce 1903, kdy se na srbský trůn opět dostala dynastie Karadjordjevićů, vnímaná jako spíše proruská a v domácí politice nakloněná liberální demokracii, se český obraz Srbska stával pozitivnější. Úspěšné operace srbské armády během balkánských válek v českém prostředí nesmírně pozvedly bojovou prestiž Srbů. Statečný odpor Srbska proti agresi centrálních mocností za I. světové války, ústup srbské armády přes Albánii k moři v roce 1915 a konečné vojenské vítězství pak tento obraz definitivně utvrdily. Obraz Srbů jako hrdinných bojovníků byl v meziválečné době přenesen na Jihoslovany jako celek.

Československo-jugoslávské styky v meziválečném období byly poměrně intenzivní. Spolu s Rumunskem tvořily obě země vojenský, politický a hospodářský blok, tzv. Malou Dohodu, namířenou především proti maďarským snahám o revizi trianonských hranic.¹⁶ Velký rozvoj zaznamenal v té době také český turistický ruch, zejména na jadranském pobřeží. Od druhé poloviny 20. let se čeští návštěvníci začali opět vracet i na území někdejšího černohorského státu a do přilehlých přímořských letovisek.¹⁷ Do Československa přicházeli jihoslovanští studenti. Vznikly též aktivní spolky, pěstující a propagující československo-jugoslávskou vzájemnost (Československo-jihoslovenská liga, Jadranská stráž). Zatímco v politické a hospodářské rovině nebyly vzájemné

¹⁵ Jan Pelikán a kol.: *Dějiny Srbska*, Praha 2005, 581.

¹⁶ Viz Zdeněk Sládek: *Malá dohoda 1919-1938*, Praha 2000.

¹⁷ Množství dokladů o přítomnosti českých turistů a českém podílu na rozvoji turistického ruchu v této oblasti obsahuje práce *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka: zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 18-19. oktobra 1996 godine*, ur. Dušan Martinović, Cetinje 1997. V severnějších částech jadranského pobřeží, v Dalmácii a v Chorvatském přímoří, byl český podíl ještě významnější.

vztahy vždy ideální, publicistický a propagandistický obraz Jugoslávie a Jugoslávčů, který tvořil novou fázi vývoje předchozích pozitivních stereotypů o Jihoslovanech, byl jednoznačně kladný. Hlavní rysy pozitivních představ o Jugoslávii a její spřízněnosti s Československem ilustruje ukázka z doporučeného proslovu pro vyšší stupeň škol u příležitosti připomínky 1. prosince, dne jihoslovanského sjednocení, který se za první republiky každoročně slavil také v Československu: „...náš národ potřebuje někoho, kdo by mu poskytl pomocné ruky v nouzi, a kdo by s ním jednotně vystupoval, aby práva a požadavky obou byly ve světě uznávány. Naším přirozeným bratrem-spojencem jsou Jihoslované. Spojuje nás nejen slovanská řeč, nýbrž podobné, ba zčásti společné osudy a společný cíl uchovati svou zemi neporušenou a dáti jí trvalý mír k plnému vývoji. Oni i my jsme živořili pod cizí nadvládou a slunce svobody zazářilo ve stejnou chvíli po společném vítězství jak jim tak nám. ... Naše spojenectví s Jihoslovany je dobrým zabezpečením naší samostatnosti a celistvosti našeho státu. Spojili jsme se s Jihoslovany proto, abychom zachovali mír a klidný vývoj našeho státu i Jugoslávie.“¹⁸

Dobové prameny obsahují velké množství různých variací teze o společném historickém osudu obou zemí a jejich národů, jejichž spojenectví mělo vést k zabezpečení úspěšné budoucnosti.

V pramenech cestopisné a literární povahy dominují v tomto období jednoznačně popisy jadranského pobřeží, zatímco vnitrozemí a odlehlejší oblastem Jugoslávie, mezi něž patřila i Černá Hora, byla věnována menší pozornost. Český obraz Jadranu, přesněji jeho východního, dinárského či jihoslovanského břehu, tvoří svébytné, rozsáhlé a dosud prakticky nezpracované téma. Výrazným až dominantním prvkem tohoto obrazu jsou nadšené popisy přírodních scenérií, středomořské vegetace, přístavních městeček a pohostinného obyvatelstva. Jadranské pobřeží Jugoslávie tvořilo v očích Čechů, kteří patřili k objevitelům a prvním propagátorům této oblasti jako turistické destinace, takřka rajskou krajinu „*žhavých paprsků jižního slunce, tichých mořských zálivů a malebných zátok, omývaných vlnami nepřehledné a věčně neklidné vodní pláň a lemovanými stíny štíhlých cypřišů, košatých smokvoní, nárazy bory rozcuchanými olivami a kde celému tomu půvabnému obrázku vévodí nádherné vějířovité koruny královny oas, majestátní palmy datlovníků, pod kterými s rozkoší lze se oddávati sladkému snění.*“¹⁹

¹⁸ O bratrské Jugoslavii, Praha, 1935, 7-8.

¹⁹ Karel Hansa: Léto pod jihoslovanským nebem, Praha 1930, 9.

Obraz Černé Hory, který se objevuje v nečetných meziválečných cestopisech, je v mnoha ohledech statickou reprodukcí obrazů z doby existence samostatné černohorské monarchie. Tehdejší živoucí skutečnost se ovšem změnila ve skanzen, v němž jsou připomínky někdejší slavné minulosti roztroušeny v nádherné přírodní scenérii. Černá Hora v rojalistické Jugoslávii byla tedy muzeem zmizelé Černé Hory velkých junáků, protitureckých bojů a zaniklé státnosti. Z paláce krále Nikoly se symbolicky stalo muzeum v pravém slova smyslu. Přípomínek moderního rozvoje není mnoho – pár hotelů na pobřeží, některé budovy v Cetinji, které se z někdejšího hlavního města stalo sídlem jedné z jugoslávských správních oblastí – bánovin, nejmarkantnější je pak asi všeobecná dominance automobilové dopravy jako hlavního a prakticky jediného dopravního prostředku. Dobového propagátora československo-jugoslávské vzájemnosti Karla Hansu zaujal v Cetinji také „pomníček hrdinných zastánců myšlenky sjednocení se Srbskem,“²⁰ tj. unionistů, padlých v bojích během Vánočního povstání. Také tato připomínka novějších událostí byla však již o nějakých deset let později v podstatě reminiscencí na uzavřenou minulost. Setkání s obyvatelstvem zůstává i v této době pro Čechy leckdy exotickým zážitkem, zejména v oblastech více poznamenaných osmanským vlivem. S velkými junáky ani významnějšími Černohorci se však neshledáváme. Místní spolucestující, průvodci, kavárníci a další Černohorci, s nimiž Češi přicházejí do letmého kontaktu, vyprávějí návštěvníkům takřka výhradně jen o slavné minulosti a upozorňují během cesty „na místa posvěcená potoky lidské krve.“²¹ Tak jako v 19. století, i ve 20. a 30. letech je cesta do Černé Hory cestou do minulosti. Nejde však o živou minulost, o setkání s praslovanskými kořeny vlastního národa, nýbrž minulost cizí, exotickou, striktně černohorskou a především definitivně uzavřenou a mrtvou. Obraz Černé Hory vegetuje na okraji obrazu Jugoslávie a Jihoslovanů. Od druhé poloviny 20. let 20. století se dále nevyvíjí a petrifikuje ve stávající podobě.

Obraz nové Jugoslávie, naplněný reminiscencemi na své balkánské zkušenosti z předchozích dekád, pesimistickou kritikou současnosti a úpornou snahou uchovat si idealistické naděje ohledně budoucnosti prezentoval ve 20. letech také Josef Holeček. Veterán česko-jihoslovenské vzájemnosti se do Jugoslávie vypravil pět let před svou smrtí, v roce 1924. Hlavním podnětem pro cestu starého spisovatele bylo pozvání do Cetinje, kde se měl zúčastnit slavnostního přenosu pozůstatků Petra Petroviće Njegoše

²⁰ tamtéž, 299.

²¹ tamtéž, 290.

zpět do hrobky na vrcholu Lovčenu, odkud byly sneseny po rakousko-uherské okupaci v roce 1916. Slavnost měla být zároveň oslavou splynutí Černé Hory s Jugoslávií, myšlenky, kterou „v *prvé a nejkrásnější periodě svého panování*“²² prosazoval sám kníže Nikola. Předpokládalo se, že na slavnosti dojde také k vyřešení poměru mezi dynastiemi Karadjordjevićů a Petrovićů Njegošů. Příslušníci černohorské dynastie se měli podle této představy zřeknout nároků na trůn a přísahat věrnost králi Alexandrovi, za což by získali nějaký oficiální titul a finanční náhradu. Holeček předpokládal, že vzhledem k pokročilému věku půjde o jeho poslední cestu do jihoslovanských zemí, chtěl se však přesto na vlastní oči seznámit s novými poměry.

V knize *V Jugoslavii roku 1924* popisuje Holeček svou studijní cestu na trase Lublaň – Záhřeb - Bělehrad, během níž navštívil centra kulturního a politického života Slovinců, Chorvatů a Srbů, tj. národů, jejichž jména obsahoval oficiální název státu.²³ Jednoznačně pozitivně hodnotil Holeček Slovince. S ohledem na jeho dlouholetou novinářskou, překladatelskou a literární činnost je tato skutečnost poněkud překvapující. Po mnohá desetiletí byl Holeček v rámci jihoslovanského prostoru přitahován především těmi oblastmi a populacemi, které považoval za co nejvíce vzdálené středoevropským (západním, německým) kulturním vlivům a společenským poměrům. Ve svých dílech vyjadřoval periodicky rozčarování z Chorvatů, které hodnotil jako zkažené německými a maďarskými vlivy. Slovinci byli na pomyslné škále, označující vzdálenost jednotlivých jihoslovanských národů od „Evropy,“ vzhledem k zeměpisné poloze i způsobu života vnímáni jako ještě bližší Západu, než Chorvaté. Holeček se však v polovině 20. let u Slovinců setkal s rozvinutou vlastní kulturou a snahou po všestranném pokroku v podobě, která mu imponovala.²⁴ Slovinci navíc vyhovovali ideálu slovanské jednoty, protože jejich vztah k Srbům a Bělehradu byl v této době korektní a nepoznamenaný výraznějšími konflikty, což kontrastovalo s leckdy napjatými vztahy mezi Srby a Chorvaty. Autor sám konstatuje, že v poslední třetině 19. století byl zcela pohlcen svým zájmem o Černohorce a ani jej nenapadlo zabývat se Slovinci nebo česko-slovinskými vztahy. Teprve na sklonku života tedy objevil, že Čechům zeměpisně nejbližší jihoslovanský národ je i jeho vlastním ideálům bližší, než by vůbec kdy předpokládal.

²² Josef Holeček: *V Jugoslavii roku 1924*, Praha 1927, 8.

²³ V dobové ideologii mělo jít o jeden, trojmený národ. Holeček sám hovoří o dvou národech, Čechoslovácích a Srbocharvátech, byť u něho patrně nejde o pevnou kategorizaci.

²⁴ Holeček mj. poznamenal, že z jihoslovanských studentů v Praze ovládají český jazyk nejlépe Slovinci, nejhůře pak Srbové, kteří se jej učí jen neradi.

Holečkovu spokojenost se Slovinci vystřídal rozčarování z politických poměrů v Chorvatsku. S voláním chorvatských politiků po větších právech pro Chorvatsko nesouhlasil a jejich tehdy nejvýznamnějšího reprezentanta Stjepana Radiće odsuzoval jako demagoga. Zklamání ovšem nepolevilo ani v Bělehradě. Jihoslovanské poměry podrobuje Holeček všestranné kritice, jakoby šlo o zcela jinou zemi, než tu, kterou ve stejném období opěvovali čeští turisté nebo materiály organizací, propagujících československo-jugoslávské přátelství. Na rozdíl od nich považoval Holeček československo-jugoslávské vztahy za nedostatečné. Zatímco po vzniku obou států se uvažovalo o velice úzké spolupráci, Holeček konstatoval, že „*pouto, svazující nás, se neutužuje, nýbrž dost patrně povoluje.*“²⁵ V Jugoslávii podle něho rostl vliv Němců, respektive Německa a Rakouska, na úkor spolupráce s Československem. Němci podle Holečka Jugoslávčům „našeptávají,“ že spolupráce s Čechoslováky pro ně nemůže být v dlouhodobé perspektivě výhodná. Toto „našeptávání“ shrnuje Holeček s ohledem na budoucnost, které se již nedožil, poměrně prorocky: „*Až se strhne nová válka, půjde především o Československou republiku. ... Češi ztratí všechno, protože jejich zoufalé položení bude každému zřejmé a nikoho nebude, aby byl ochoten padnout a život svůj dokonati s nimi a za ně. Proč by se měla obětovati Jugoslávie?*“²⁶ Jako problematrická se Holečkovi jeví i samotná jednota jugoslávského státu. Otevřeně v této souvislosti píše o „jihoslovanské krizi“ a nastoluje otázku, jak by ČSR mohla zabránit dezintegraci svého spojence a jak by měla postupovat v nejhorším případě, kdyby se Jugoslávie skutečně rozpadla. Otázky sice ponechává bez odpovědi, podobné úvahy jsou však v českém kontextu své doby naprosto ojedinělé. Tím zajímavější je skutečnost, že se objevují v textu zkušeného znalce Balkánu a slavjanofilského idealisty, jakým Josef Holeček bezesporu byl.

Holečkova kritika nesměřovala ovšem jen proti údajným zahraničním vlivům. Negativně odsuzoval především mnohé aspekty vývoje jugoslávské společnosti samotné. V srbské části nového státu vládla podle něj všeobecná kulturní krize, provázená všudypřítomným materialismem, přepolitizováním veřejného života, masovou rozšířeností brakové literatury a morálním úpadkem. „*Junácká mysl ... zvrhává se v dobrodružnou,*“²⁷ lamentoval nyní nejvýraznější český obdivovatel jihoslovanského junáctví. V závěru života považuje starý autor za negativa

²⁵ Holeček, *V Jugoslavii*, 162.

²⁶ Tamtéž, 158.

²⁷ Tamtéž, 221.

jihoslovanské mentality také „*bujný temperament*“ a netrpělivost,²⁸ vlastnosti, které by mladý Holeček v 70. letech 19. století zdaleka neodsuzoval. Ideově i fyzicky ovšem Holečkovi imponovali tzv. orjunáši, příslušníci radikálně nacionalistické organizace ORJUNA (*Organizacija jugoslovenskih nacionalista*). Mladí lidé, mezi nimiž byly zastoupeny i ženy, oblečení v černých uniformách připomínajících italské fašistické bojůvky, učinili na starého spisovatele pozitivní a romantický dojem, což přiznával, avšak dodával: „*Lépe, je li omladina romantická, než romantismu neschopná, střízlivá jako břečka, chladná jako ulitý popel, praktická jako Žid.*“²⁹

Během cesty po Slovinsku se Holeček osobně setkal také s jugoslávským králem Alexandrem, který tehdy pobýval u Bledského jezera. Než jej král přijal, zahlédl Holeček v parku královnu s kočárkem. Jugoslávská královna, pocházející z vládnoucí rumunské rodiny, však k Holečkově nelibosti hovořila německy, což Srbové údajně omlouvali tím, že „*Rumunky, chudinky, jsou tupé, když se mají učit cizím jazykům.*“³⁰ Sám král na Holečka ovšem učinil pozitivní dojem. V Holečkově interpretaci byl král Alexandr nikoli následníkem svého otce, srbského krále Petra I., o němž se vůbec nezmiňuje, nýbrž nositelem vlastností svého dědečka po matčině linii: „*mladý panovník je dědicem ducha svého děda, černoorského knížete Nikoly.*“³¹ O politice údajného Nikolova duchovního a politického následníka vůči vlastnímu dědečkovi již Holeček nehovoří. Od krále se ovšem český spisovatel dozvěděl, že do Černé Hory nemá jezdit, protože ceremonie, na níž byl pozván, se konat nebude. Holeček se zeptal, proč ze slavnosti sešlo. „*I nic se nestalo,*“ odpověděl král, *lehce se usmívaje, „jen to, že Ivan Meštrovič, jemuž byly svěřeny sochařské práce, ještě není hotov.*“³² Za zrušením celé akce však stály především politické a bezpečnostní důvody. Přenos Njegošových ostatků se ve skromnější podobě konal až následujícího roku, za ostentativního odporu části obyvatelstva vůči přítomnosti krále Alexandra a strachu bezpečnostních orgánů o jeho život. Ivan Meštrovič sochařské práce na novém mauzoleu černoorského vládce a básníka nikdy nedokončil, stavba byla podle jeho plánů postavena až o celých padesát let později. Josef Holeček byl v roce 1924 od návštěvy Černé Hory odvrácen a nemohl tak zhodnotit novou situaci právě v té jihoslovanské zemi, kterou znal nejlépe.

²⁸ Tamtéž, 170.

²⁹ Tamtéž, 82. Je zajímavé, že v případě orjunášů se Holečkovi černá barva oblečení zamlouvala, zatímco v jiných svých dílech, např. při popisu bokeljských katolíků v Prčanji, označoval černou barvu za neslovanskou a nenárodní.

³⁰ Tamtéž, 66.

³¹ Tamtéž, 57.

³² Tamtéž, 67.

Černohorci však zůstali Holečkovou vášní až do konce života. Tento vztah ve své poslední knize, věnované Jihoslovanům, shrnul následovně: „*Zaujali mne docela, strhli mne k sobě jako magnet, a ten magnet dosud mne drží a nepouští. Viděl jsem Černou Horu, starou Černou Horu, kdy naposled rozvinula své junácké ctnosti ve formě, které zůstávalo věrno pokolení za pokolením po nescíselné věky, jako by se byli staří Sparťané přestěhovali z Lakedaimonie do slovanské zemičky mezi Lovčenem a Komem a zde se posrbili. Čím více mizí z nynějšího světa všeliká ctností, tím víc obdivuji se staré Černé Hoře, která si houževnatě zachovávala náplň ctností, pro které civilisovaná Evropa již dávno pozbyla smysl, a snad ho ani nikdy neměla.*“³³

Ještě ve 30. letech 20. století se v širokých vrstvách české populace navzdory překotnému vývoji udržoval tradiční komplex představ o Jihoslovanech, založený také na idealizovaných obrazech Černohorců. Obraz zůstával statický, nevyvíjel se a při nových příležitostech byly jeho základní elementy reprodukovány, jak jsme viděli mj. na příkladech stereotypů ve válečném románu Karla Picky *Rozvrat rodů Agičů* nebo při analýze prvorepublikových cestopisů. V této době se také objevuje zajímavý pokus o evaluaci celkového dosavadního českého pohledu na Jihoslovany. Obsáhlé heslo *Jugoslávie* v *Ottově naučném slovníku nové doby* obsahuje stať nazvanou *Duch jihoslovanské kultury* z pera Julia Heidenreicha (později Dolanského), v níž tento literární vědec účtuje s tradicionalistickým českým pojetím.

Představa, kterou má o Jugoslávii nejen širší veřejnost, nýbrž i odborné kruhy, je podle Heidenreicha stále založena na subjektivním pohledu autorů 19. století. „*Jugoslávie je nám stále ještě exotická země balkánská, skalnatá vlast černohorských junáků, chudá domovina potulných kočevrů. Ovzduší, které u nás vytvořili v poměru k Jugoslávii romantičtí povídkáři Prokop Chocholoušek a Josef Holeček, zůstává u nás doposud téměř nezměněno...*“³⁴ Heidenreich poukazuje na skutečnost, že průkopníci českého obrazu Jihoslovanů zdůrazňovali záměrně ty aspekty, které považovali za nejexotičtější a kterými se Jihoslované co nejvýrazněji odlišovali od ostatních evropských národů. Chocholoušek, Hálek, Holeček nebo Čermák proto spojili „*představu hrdinských Černohorců a Srbů, bojujících za svobodu proti Turkům, s tajemným přísvitem asijského orientu. Holeček mimo to objevuje jako válečný zpravodaj v černohorských, hercegovských a bosenských horalech ryzí neporušené charaktery, odpovídající nejlépe jeho slavjanofilským představám o zachovalosti*

³³ Tamtéž, 20.

³⁴ *Ottův slovník naučný nové doby, dílu třetího svazek první, Praha 2000, 279 (reprint).*

*slovanské rasy, nedotčené zkaženou kulturou západní Evropy.*³⁵ Geopolitická situace Jugoslávie ve 30. letech byla ovšem podle autora hesla radikálně odlišná od dob snah o osvobození jednotlivých jihoslovanských regionů z područí osmanské nebo habsburské říše. „*Tvář Jugoslávie se odvrátila definitivně od balkánského Orientu na evropský západ a sever, nejen v politice, ale ve všem snažení hospodářském a kulturním. Viděti dnes v junáckých Černohorcích nejtypičtější představitele Jugoslávie a jejího ducha bylo by pošetilé, neboť Jugoslávii nezastupují a nemohou představovat na mezinárodním poli před očima ciziny už jenom lidové typy horalů ze zapadlých a nejodlehlejších krajů. Nikoliv tedy junácká Černá Hora, Bosna a Hercegovina ... nýbrž severní a západní střediska nové jihoslovanské vzdělanosti promlouvají před světem jménem národa.*“³⁶ Heidenreich vytýká nejznámějším tvůrcům českého obrazu Jihoslovanů, že zdůrazňovali především jejich nejexotičtější stránky a hledali v odlehlých končinách starý způsob života, považovaný za výraz praslovanského patriarchalismu, zatímco již tehdy existující snahy o šíření evropské vzdělanosti a civilizace ignorovali a odmítali. Velkým městům, jež představovaly již v 19. století střediska těchto snah, se čeští intelektuálové úmyslně vyhýbali nebo se přímo vysmívali jejich údajné zkaženosti a povrchnímu podléhání cizím vlivům.³⁷ Černá Hora a Bosna a Hercegovina byly českými autory vyzdvihovány na úkor jiných jihoslovanských oblastí. Mnohem menší pozornost věnovali Slovincům, Chorvatům i Srbům jak z Vojvodiny, tak z nezávislého srbského státu. Heidenreich se proto přimlouval za to, aby vzhledem k změněným historickým okolnostem vznikl také nový obraz Jugoslávie a Jihoslovanů, který by více odpovídal současné situaci a nenavazoval jen na překonanou českou tradici, přejímanou automaticky po mnohá desetiletí.

Julius Heidenreich popsal ve své stati s časovým i vědeckým odstupem základní aspekty tradičního českého obrazu Jihoslovanů. Obraz Černohorců byl jeho nejtypičtější a prakticky nejrozšířenější součástí. Jako takový asocioval také představy o islámu a Orientu, od nichž byl těžko oddělitelný, protože obraz Černohorců většinou nerozlučně doprovázel obraz Turků. Heidenreich ovšem ve slovníkovém hesle spíše ve zkratce popsal, jaký obraz Jihoslovanů byl a nevystihl přesně, proč byl právě takový. Zanedbal například dobově aktuální, novinářsky atraktivní rovinu, která v mnohém vysvětluje, proč se čeští autoři v 60. a 70. letech 19. století zabývali spíše Černohorci

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Tamtéž, 280.

³⁷ O analogickém ignorování urbánních center a preferenci odlehlých horských oblastí v internetových textech českých turistů z přelomu 20. a 21. století se zmiňujeme v XI. kapitole.

nebo Hercegovci. Právě v jimi obývaných oblastech probíhaly války a povstání, události mediálně samozřejmě přitažlivější, než dlouhodobý, avšak navenek méně atraktivní kulturní a hospodářský vývoj např. ve Vojvodině, Slavonii nebo ve slovinských krajích. Heidenreich si také nevšiml, že obraz Jihoslovanů v té podobě, v níž se vytvořil a dlouhá desetiletí existoval, měl v českém diskursu nezastupitelnou úlohu při posilování české národní identity, případně fungoval nepřímo, jako připomínka vlastností, které české společnosti na rozdíl od černohorských a dalších junáků údajně chyběly (rozhodnosti, bojovnosti, cti atd.).

Navíc, jakkoli byl český diskurs o Černohorcích a Jihoslovanech obecně charakteristický častými poukazy na slovanskou vzájemnost, nešlo v žádném případě o izolovaný, autochtonně český nebo snad slovanský jev. Bez ohledu na slavjanofilskou terminologii a specifické formy českého obrazu Černohorců bychom podobné hledání a obrazy exotických, romantických, chrabrých a nezkažených hrdinů našli také u mnoha dalších evropských národů té doby. Ani hledání extrémně kontrastních elementů u Jihoslovanů, které Heidenreich kritizoval, není ojedinělým a českým fenoménem. James Fernandez podobně hovoří o „démonu Andalusie,“ jevu, který je podle něj typickou součástí pohledu na Španělsko. Andalusie je v rámci Španělska nejjihnější a v mnoha ohledech „nejexotičtější,“ přesněji nejodlišnější oblastí z perspektivy ostatních Evropanů či Severoameričanů. Proto právě Andalusie a obrazy s ní spojené reprezentují v očích cizinců Španělsko jako celek. Obrazy jiných, severnějších oblastí, např. Galicie, Katalánska nebo Baskicka, v obecně rozšířené představě Španělska nejsou přítomné, protože by stereotyp „jinakosti“ a „exotičnosti“ Španělska mohly narušit.³⁸ V souvislosti s jedním z nejznámějších a dlouhodobě nejvlivnějších britských cestopisů o Balkáně, *Black Lamb and Grey Falcon* Rebecy West,³⁹ aplikuje Marko Živković Fernandezovu tezi na Jugoslávii. „*Balkánem Balkánu*“ je v tomto případě Makedonie, která v rámci zjednodušené reprezentace Jugoslávie tvoří „*jihovýchod jihovýchodu stejně, jako je Andalusie ve Španělsku jihem jihu.*“⁴⁰ Právě v relativně izolované a moderními vlivy nejméně dotčené Makedonii nachází Rebecca West vitalitu, intenzitu a čistotu, kterou Západ ztratil. Totéž lze říci o přístupu o generaci starší britské cestovatelky a proslulé znalkyně Albánců Edith Durham, která se pro změnu soustředila

³⁸ James W. Fernandez: „Andalusia on Our Minds: Two Contrasting Places in Spain As Seen in a Vernacular Poetic Duel of the Late 19th Century,“ In: *Cultural Anthropology* Vol 3 (1), 1988, 23.

³⁹ Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*, Edinburgh, 1993 (první vydání 1942).

⁴⁰ Marko Živković: „Nešto između: simbolička geografija Srbije,“ In: *Filozofija i društvo*, XVIII, 2001, 97.

na nejméně známý, „nejdivočejší“ a proto údajně nejpůvodnější sever Albánie (High Albania) na úkor rozvinutějšího jihu a urbánních center.⁴¹ Jak jsme již viděli, v českém prostředí hrála tuto roli především Černá Hora a přilehlé oblasti.

Obraz Černohorců v klasické podobě v meziválečném období tedy přežíval, ve změněných podmínkách však po roce 1918 ztratil svůj někdejší význam a spíše staticky vegetoval v rámci reprezentace Jugoslávie a Jugoslávců, která absorbovala některé jeho elementy. Zánik společenských, kulturních a politických podmínek, jež umožňovaly vznik a rozvoj obrazu Černohorců v době simultánní existence černohorského státu a podunajského mocnářství, v jehož rámci se postupně formoval a emancipoval moderní český národ, tuto marginalizaci vyvolal. Marginalizace v meziválečném období pak zase předcházela ještě výraznějšímu „vyblednutí“ tohoto obrazu a jeho faktickému zániku ve druhé polovině 20. století.

⁴¹ Gëzim Alpion: “Images of Albania and Albanians in English Literature from Edith Durham’s High Albania to J. K. Rowling’s Harry Potter,” In: *Besa Journal*, Spring 2002, vol. 6., no. 2, 30–34.

X.

Monte Albo

V éře totalitních režimů, 1939–1989

Půlstoletí vlády nacistického a komunistického totalitního režimu od konce třicátých do konce osmdesátých let 20. století drasticky změnilo české země a českou společnost. Během těchto let také postupně zanikly zbytky tradicionalistického obrazu Černé Hory a Černošců v té podobě, v níž se tento komplex představ vyvíjel od poloviny 19. století. Vzhledem ke změněným geopolitickým a vnitropolitickým okolnostem přestalo prakticky docházet k recyklaci starých obrazů a produkci nových. Představy o Černošcích také s postupem času a s ním spojených generačních výměn vybledly v paměti příjemců.

Události II. světové války a jejich dopad na Československo a Jugoslávii jsou všeobecně dobře známy. O Černé Hoře se v českém periodickém tisku v době nacistické okupace objevovalo po obsazení a rozdělení Jugoslávie v roce 1941 jen malé množství silně tendenčních zpráv. V roce 1941 věnoval protektorátní tisk pozornost pokusu Itálie o obnovení černošské nezávislosti. Po vypuknutí rozsáhlého a úspěšného protiokupačního povstání, k němuž došlo hned po formálním prohlášení nezávislosti, se informace o tamějším dění záhy přestaly zveřejňovat. Do konce války se sporadicky objevovaly články o úspěšném potlačování černošských „tlup,“ tj. partyzánů, kteří do konce roku 1944 definitivně osvobodili černošské území. Obrazy statečných Jihoslovanů, hrdinně bojujících proti cizím utlačovatelům, byly v nacisty kontrolovaném veřejném prostoru samozřejmě stejně nežádoucí, jako za předchozí světové války.

Krátké období let 1945–1948 znamenalo nové vzepětí slovanofilské ideologie, přesněji všeslovanské rétoriky, podbarvené protiněmeckými sentimenty, v jejímž centru stála idealizace vítězného Sovětského svazu. Vztahy nové komunistické Jugoslávie a komunistického Československa byly v této době poměrně intenzivní a pozitivní prezentace Jihoslovanů, zejména v kontextu právě skončené II. světové války, byla opět v kurzu. Jejím hlavním rysem se stala glorifikace partyzánského boje, výsledků poválečné hospodářské obnovy těžce poškozené země a nového politického uspořádání. Černá Hora se stala jednou ze šesti republik jugoslávské federace a Černošci se dočkali oficiálního uznání jako svébytný a rovnoprávný národ po boku Slovinců,

Chorvatů, Srbů, Makedonců a poněkud později též bosenských Muslimů. Myšlenka blízké a všestranné spolupráce Československa a Jugoslávie, v prvních poválečných letech velice populární, těžila jak z prvorepublikové minulosti, tak z ještě starší tradice česko-jihoslovanských vztahů před rokem 1918. Rok 1948 však tento krátký rozvoj zastavil. Několik měsíců po únorovém puči v Československu, kterým byl definitivně dovršen proces sovětizace této země, vyvrcholila roztržka mezi Titovou Jugoslávií a Stalinovým Sovětským svazem a jeho satelity. Od léta 1948 se Jugoslávie vyvíjela vlastní cestou.

Stalinistické Československo se spolu s ostatními satelitními státy připojilo k satanizaci Titova režimu, který byl po roztržce se Sovětským svazem prezentován jako heretický a zrádný. Jeho nezpochybnitelně komunistické rysy představovaly v této interpretaci pouhou kamufláž, pod níž se skrývala buržoazní, kapitalistická, ba přímo fašistická podstata jugoslávského zřízení. V politické rovině docházelo ke konstrukci „titoistů“, údajných zastánců myšlenky odpadlictví od Sovětského svazu, a k jejich pronásledování. V mediální a kulturní rovině se pozice Jugoslávie vně právě dobudovaného prosovětského satelitního systému odrážela v produkci velkého množství článků, brožur a karikatur, zaměřených proti „zrádcovské Titově klice“. Komunistická strana Jugoslávie byla popisována jako „aparátnická, zmilitarisovaná a zpolicajtštěná strana“, v níž neexistuje „vnitrostranická demokracie“ a veškerou moc drží pevně v ruce úzká skupinka „zrádců, špiónů, agentů a kriminálních zločinců“, kteří v Jugoslávii rozpoutali teror proti všem skutečným a potenciálním odpůrcům.¹ Jak se v případě negativně zabarvených obrazů druhého leckdy stává, prezident Klement Gottwald v této deskripci Jugoslávie celkem výstižně popsal situaci v Československu pod svou vlastní vládou.

Rozšířené byly také obrazové karikatury, jejichž hlavním terčem se stala osobnost maršála Tita, který se z blízkého a obdivovaného spojence změnil v pověstného „krvavého psa“. Karikatury většinou prezentovaly Tita jako sluhu západních imperialistů, militaristického diktátora závislého na zahraniční finanční pomoci. „K ustálené Titově ikonografii patřila také generálská čepice se znakem dolaru.“² Po Stalinově smrti došlo k postupné normalizaci vztahů s Jugoslávií, která se ovšem již

¹ „Z projevu presidenta republiky soudr. Klementa Gottwalda na zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa 24. února 1950,“ In: *Titova klika ve službách imperialistů. Sborník statí a článků*, Praha 1950, 3–4.

² Ondřej Chrobák, Tomáš Winter: *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950*, Praha 2006, 93.

nikdy neintegrovala do sovětského systému satelitních států ve východní Evropě a pokračovala ve své specifické, nezávislé „cestě k socialismu.“ Pro československý komunistický režim zůstávala až do jeho pádu podezřelou, heretickou zemí a tato politická podezřívavost se také neustále negativně promítala do všech rovin československo-jugoslávských vztahů, od politických vazeb přes kulturní a hospodářskou výměnu až po možnost turistických cest.

Politické aspekty sovětsko-jugoslávské roztržky a jejích následků včetně rozporuplného procesu postupného smířování a hledání vzájemného modu vivendi jsou v odborné literatuře dobře zpracovány.³ Dalším aspektům této problematiky, mezi něž patří také obraz druhého v oficiálním veřejném prostoru a složitě rekonstruovatelný obraz Jugoslávie v české společnosti v období diktatury KSČ, se naproti tomu zatím nevěnoval nikdo.

Lidová, později socialistická republika Černá Hora stála během totalitního čtyřicetiletí na okraji zájmu českých a československých sdělovacích prostředků. V denním tisku se objevovaly zprávy o občasných návštěvách československých politiků v Černé Hoře nebo jednáních, během níz byli přítomni také černohorští politici, působící v rámci jugoslávských federálních struktur. Největší zájem vyvolalo katastrofální zemětřesení, které na jaře roku 1979 zdevastovalo části černohorského pobřeží. V souvislosti s obnoveným růstem počtu cest československých turistů do Jugoslávie v 60., 70. a 80. letech byly také publikovány různé popisy turistických destinací na černohorském území. Ty však nevybočovaly z rámce všeobecných, spíše neutrálně laděných turisticko-cestopisných textů o jugoslávském pobřeží. Reminiscence na někdejší černohorsko-turecké boje a další historické události před rokem 1918 tvořily součást již uzavřených dějin a změnily se v surovinu, zpracovávanou rychle expandujícím turistickým průmyslem. Někdejší hlavní město Cetinje (po druhé světové válce se černohorským hlavním městem stala Podgorica, nesoucí do roku 1992 název Titograd) se proměnilo v běžný cíl půldenních či celodenních výletů, organizovaných z pobytových letovisek na jadranském pobřeží. Obraz Černé Hory a Černohorců se v této době stal integrální součástí obrazu Jugoslávie a Jihoslovanů, v jehož rámci většina Čechů nedokázala jednotlivé národy a republiky od sebe nikterak odlišovat. Toto hodnocení ovšem není třeba chápat jako kritiku: význam národnostních, náboženských a regionálních partikularismů v tomto

³ V české historiografii se touto problematikou zabýval Jan Pelikán: *Jugoslávie a východní blok 1953–1956*, Praha 2001.

období poklesl také v samotné Jugoslávii a česká společnost tak měla málo důvodů pro to, aby si vytvářela složitější a rozrůzněnější obrazy jugoslávského prostoru a obyvatelstva.

Jedním z charakteristických rysů komunistického režimu byla silná, prakticky totální kontrola kultury a mediální scény. Po roce 1948 musela nová literární tvorba vyhovovat kánonu socialistického realismu, který zejména v 50. letech představoval oficiálně vyžadovanou normu. Zároveň docházelo k ideologicky podnícenému přehodnocování veškeré starší kulturní produkce. Některé kulturní artefakty a tvůrci byli v tomto procesu zavrženi, jiná díla a autoři naopak akceptováni a zařazeni do kategorie pokrokového umění v rámci konstrukce imaginární linie, na jejíž vrchol umístili komunisté sami sebe jako nositele všech žádoucích pokrokových a revolučních tradic. Typickým příkladem bylo v této souvislosti přivlastnění díla Aloise Jiráska a Bedřicha Smetany nebo časté poukazování režimu na odkaz husitství. Tomuto způsobu afirmace a reinterpretace nešel ani vrcholný tvůrce obrazu Černé Hory Josef Holeček. V polovině 50. let, u příležitosti čtvrtstoletí spisovatelova úmrtí, vyšel v populární edici Světová četba SNKL výběr z Holečkových povídek o černoorských junácích. Vydání připravil a předmluvu ke knize sepsal Julius Dolanský, levicový slavista a literární vědec, působící před II. světovou válkou pod původním příjmením Heidenreich. Dolanského vztah k Holečkovi měl nejen literární povahu – jeho manželkou byla Holečkova dcera Jelena.

Dolanský v předmluvě k povídkám interpretoval Holečkovu osobnost a dílo v souladu s dobovými ideologickými požadavky a panující rétorikou. Holeček tak podle něj „*neúnavně bojoval proti všemu, čím otravovala vládnoucí buržoasie ryzí povahu českého pracujícího lidu. Nenáviděl kapitalismus a vášnivě potíral všechny jeho vlastnosti, které rozleptávaly naši národní pospolitost. ... Zejména odhaloval a pronásledoval nejostřejší satirou bezduché poklonkování před lživou měšťáckou „kulturou“ západní Evropy a Ameriky.*“⁴ Holečkova konzervativně-radikální filosofie byla reinterpretována k nepoznání. Antikomunista, propagátor patriarchálních hodnot, glorifikátor posledních kmenových pohlavárů a válečníků, přesvědčený nacionalista, příznivce ruského carismu a přítel černoorského krále byl redukován na selského

⁴Julius Dolanský: „Úvodem“, In: Josef Holeček: *Černoorskí junáci*, Praha 1954, 7–8. O Americce Holeček ve svém rozsáhlém díle snad nikdy nepsal.

spisovatele a obránce zájmů lidových mas, který převychoval „českého člověka, po staletí utiskovaného a zakřiknutého, k bojové statečnosti a občanskému sebevědomí.“⁵

Dobové ideologické vidění světa se promítalo také do minulosti. Boje hercegovských povstalců a černohorské armády proti osmanským vojskům a místním muslimům v letech 1876–1878 označil Dolanský za „slavné hrdinské činy jihoslovanských partyzánů.“⁶ Tehdejší válečné události a jejich ohlas v české společnosti měly podle autora předmluvy dvě analogie ve 20. století. Ty představoval „boj španělského lidu proti fašismu v třicátých letech našeho věku a zápas lidově demokratické Koreje proti anglo-americkým vetřelcům. Také tam, u Madridu a na Koreji, se rozhodovalo zároveň o našem osudu. Podobně kdysi cítila česká pokroková veřejnost svůj úzký vztah k junáckým bojovníkům slovanského jihu.“⁷

Hrdinové Holečkových povídek měli v původním autorově pojetí představovat ideální vzory, z nichž si česká společnost jeho doby měla vzít příklad. Vzorem pro současnost zůstávali svým způsobem také ve stalinistické interpretaci Holečkova zetě, byť ve zcela jiném kontextu: „Černohorské junáky si přečteme s dvojnásobnou radostí zvláště dnes, kdy bojujeme znovu a na daleko širší frontě za nový, lepší řád a šťastnější život u nás i na celém světě. Jména lidí se změnila. Ale hrdinové zápasu zůstávají v podstatě stejní. I dnes ví ujařmený lid v titovské Jugoslavii, kde je jeho přítel a kde nepřítel. Jako kdysi Marko Miljanov, pracující lid Černé Hory a celé Jugoslavie miluje své nejbližší sousedy a touží po sblížení se svobodnými národy zemí lidové demokracie a Sovětského svazu!“⁸ Josef Holeček se tedy v účelové fantazii marxistického literárního vědce změnil v pokrokového lidového spisovatele a jeho velký černohorský vzor v předchůdce informbyrovské prosovětské opozice vůči režimu maršála Tita.

Skutečnost, že komunistické režimy existovaly ve všech slovanských státech – v satelitním Československu, Polsku, Bulharsku, v „nezúčastněné“ Jugoslávii a samozřejmě také samotném Sovětském svazu – vedla k manipulacím těchto režimů s některými prvky někdejší slovanofilské ideologie. V počátcích budování socialistického režimu po II. světové válce zaznamenala tato manipulace, stejně jako přivlastnění některých tradičně nacionalistických myšlenek, určité úspěchy. S postupem času, zejména po invazi armád Varšavské smlouvy do Československa v roce 1968, která slovanské ideologii v české společnosti podle historika Jiřího Raka

⁵ Tamtéž, 12.

⁶ Tamtéž, 13.

⁷ Tamtéž, 12.

⁸ Tamtéž, 15–16.

zasadila „konečnou ránu,“ však byly myšlenky „slovanské vzájemnosti“ v české společnosti prakticky zdiskreditovány.⁹ Tím mimo jiné přestal existovat ideologický koncept, který kdysi stimuloval vznik a rozvoj obrazů Černé Hory a Černohorců.

Tak jako mnoho dalších aspektů relativně nedávné historie, také vývoj a úloha slovanství v diskursu a praxi komunistické moci zatím zůstává nedostatečně prozkoumanou kapitolou. Je však zřejmé, že tento jev tvořil spíše pomocnou než podstatnou součást komunistické ideologie. Podstatou slovanské ideologie byly představy, založené na nezpochybnitelné lingvistické příbuznosti několika jazyků a idealizaci vzájemných kulturních svazků, k nimž se často přidružovaly myšlenky o potřebě rozvíjet také politické a hospodářské vazby. Slovanstvo tvořilo imaginární komunitu, spojovanou mýtem o společném původu. Komunistická ideologie obsahovala naproti tomu důležité elementy typické pro velká univerzalistická náboženství, například islám nebo křesťanství. Nikoli tedy společný původ, nýbrž společná víra, přesněji přijetí konkrétní ideologie, tvořilo základ pro konstituování a vymezení imaginární komunity, tvořené v první řadě komunistickými státy, případně komunistickými stranami tam, kde mělo k převzetí moci marxisty-leninisty teprve dojít. S tím úzce souviselo také vymezení vůči světu vně této komunity, ať šlo o kapitalistické státy, vnitřního nepřítele nebo heretické odpadlíky, jejichž klasickým reprezentantem byl v určitých obdobích právě Tito a jeho Jugoslávie. Studium obrazů druhého ve veřejném prostoru pod totální kontrolou komunistické moci by mohlo pseudonáboženské rysy této ideologie blíže osvětlit.

Titova „hereze“ a následné vyřazení Jugoslávie ze „socialistického tábora“ poznamenaly a značně omezily možnost rozvoje obrazu Jihoslovanů v českém prostředí. Jugoslávský lid byl prezentován jako poctivý a čistý, odhodlaný svrhnout co nejdříve „*usurpátorský, protilidový režim*.“¹⁰ Titův režim však prokazoval větší životaschopnost, než mu jeho ideologičtí protivníci v zemích sovětského bloku prorokovali. Odpadlická Jugoslávie tak zůstala vně systému promoskevských satelitů. S obrazy Jihoslovanů si proto československý režim počínal velice obezřetně, jak tehdy, když šlo o Jugoslávii současnosti, tak při prezentaci nedávné historie, zejména partyzánského odboje, který byl v krátkém období let 1945–1948 oslavován také v Československu. Idea socialistického tábora jako imaginární komunity, v jejímž rámci jsou všichni spojeni stejnými třídními cíly, zájmy, myšlením a způsobem života,

⁹ Jiří Rak, *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994, 126

¹⁰ Jan Světlý: *Národ nepokoříš. Rok svědkem Titovy zrady*, Praha 1950, 87

pomohla identifikovat na Balkáně jiné spojence, kteří nepochybně patřili „k nám.“ Kromě Bulharska a Rumunska šlo do počátku 60. let také o Albánii.

Albánie představovala před II. světovou válkou nejen v české společnosti stále nejméně známou a patrně také nejexotičtější zemi jihovýchodní Evropy. Podepsala se na tom jak zeměpisná nepřístupnost a jazyk, tvořící v rámci indoevropských jazyků samostatnou, s ostatními nepřibuznou skupinu, tak patriarchální kmenové uspořádání v horských oblastech a výrazná přítomnost orientální kultury, důsledek skutečnosti, že Albánie představovala jediný převážně muslimský stát v Evropě. Převzetí moci v zemi komunistickou stranou a přerušeni spolupráce s Jugoslávií po rezoluci Informbyra v roce 1948 znamenalo, že se Albánie octla na stejné straně „železné opony,“ respektive v tomtéž „táboře míru,“ jako Československo. Zatímco Jugoslávie, s jejímiž národy spojovaly Čechy četné předchozí vazby a jazyková příbuznost, zůstala na druhé straně barikády, Albánci, kteří „konvertovali“ k téže „víře,“ jako Čechoslováci, se stali našimi novými „bratry z jihu.“ Publicistika přinášela v 50. letech nadšené reportáže a cestopisné črty o budování socialistické Albánie, pozadu nezůstala ani „krásná“ literatura. Albánce jako „strážce míru“ opěvoval Pavel Kohout: „*Daleko na jih, v strmé horské ssuti/ na stráži míru stojí Albáнец.*“¹¹ Svobodná Albánie, obydlená statečnými a veselými, byť vždy ozbrojenými horaly, se také objevila v poezii někdejšího zajatce černohorských komitů Konstantina Biebla: „*Všichni Albánci jásají v Tiraně/ Všichni s karabinou při tanci/ Všichni Albánci nikdy beze zbraně/ Alláh akbar alláh.../ I bůh se ztrácí v nadšení / Pramen Svobody / Vytryskl v albánských horách / Z nejtvrďšího na světě / Kamení.*“¹² Příklonem ke komunismu se donedávna tajemná země stala náhle blízkou a známou, její obyvatelé již nepředstavovali nepochopitelného, exotického a obávaného „druhého,“ nýbrž jen další variantu „socialistického člověka.“ Obsáhlý prostor věnovali Albánii ve své tvorbě také populární cestovatelé Jiří Hanzelka a Miroslav Zikmund, kteří zemi důkladně procestovali během své druhé velké cesty v roce 1959.¹³ „*Nejmenší ratolest z košaté koruny mírumilovných národů,*“¹⁴ jak Albánii vzletně nazval Jan Pilař ve svém politicky angažovaném cestopise, se však v roce 1961 rozešla se Sovětským svazem a jeho satelity podobně, jako předtím Jugoslávie. Po této politické herezi zkrachovala takřka okamžitě také produkce

¹¹ Pavel Kohout: *Verše a písně*, Praha 1953, 91.

¹² Konstantin Biebl: „Albánci III.“ In: Antonín Brousek: *Podivuhodní kouzelníci. Čítanka českého stalinismu v řeči vázané z let 1945–1955*, Purley 1987, 20.

¹³ Miroslav Zikmund, Jiří Hanzelka: *Obrácený půlměsíc*, Praha 1962, 38–92.

¹⁴ Jan Pilař: *Albánský zápisník*, Praha 1954, 135.

pozitivních obrazů Albánců a jejich země upadla ve vědomí české společnosti opět do zapomnění.

Koncept slovanské vzájemnosti vedl v případě českého pohledu na Černohorce a ostatní Jihoslovany mnohdy k jakési politické korektnosti *avant la lettre*. Některé aspekty černohorské reality sice byly zobrazovány v negativním světle, šlo však především o zavržení odchylek od konstruovaného ideálu Černé Hory jako skanzenu „praslovanské“ patriarchální společnosti a pevnosti slovanské vzájemnosti, počátkem 20. století pak o nesouhlas s politikou krále Nikoly. Zdá se, že obraz Jihoslovanů byl v českém prostředí před II. světovou válkou příliš svázan s českým nacionálním diskursem a v meziválečném období také s československou zahraničněpolitickou koncepcí, než aby mohly být jihoslovanské realie literárně využity ke konstrukci imaginárních státeků, k rozsáhlejší satíře a parodii. To kontrastuje např. s dobovou britskou produkcí, kterou Vesna Goldsworthy charakterizuje jako „imperialismus představitosti“ a „mentální kolonizaci“.¹⁵ Přesto, že obraz Černé Hory a Balkánu obecně byl v české kultuře velmi bohatý, před II. světovou válkou nenacházíme žádné obdoby „Ruritanie“ a „Kraonie“ Anthony Hopea, „Hercoslovenska“ Agathy Christie, „Modrých Hor“ Brama Stokera či „Ponteverda“ z operety *Veselá vdova* Franze Lehára. Pokus Siegfrieda Kappera využít jihodalmatské a černohorské prostředí jako kulisy pohádek byl v českém prostředí ojedinělý.¹⁶

V období totalitní diktatury KSČ se zbytky někdejšího obrazu Černohorců posunuly spolu se vzpomínkami na poslední dekády habsburské monarchie do polohy jakéhosi historického bezčasí.¹⁷ Právě z těchto reminiscencí na někdejší obraz Černé Hory čerpá pohádka *Tři veteráni* Jana Wericha. Tato pohádka a její následné filmové zpracování představují úspěšnou, byť prakticky jedinou recyklaci klasického obrazu Černé Hory v období po II. světové válce.

Tři veteráni z titulu Werichovy pohádky (Pankrác, Servác a Bimbác) dostanou od lesních skřítků tři kouzelné předměty: klobouk, kterým lze vyčarovat jakýkoli předmět a přenést se na libovolné místo, bezedný měšec a harfičku, jež dokáže přičarovat lidské bytosti. Majitel harfičky Bimbác se však ani po propuštění z armády nedokáže zbavit militaristických sklonů, snaží se pomocí vyčarovaných armád rekonstruovat historické

¹⁵ Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, New Haven and London, 1998.

¹⁶ Siegfried Kapper: *Pohádky přímořské*, Praha 1998.

¹⁷ Podobného posunu obrazu Turka do oblasti pohádek a parodie si všímá Tomáš Rataj: *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002, 289–292.

bitvy a začíná uvažovat o ovládnutí světa. Pankrác a Servác docházejí k závěru, že Bimbácovy snahy „*spasit svět z pozice síly*“ může odvrátit jedině jeho svatba se ženou, která bude „*něco mezi andělem a mrchou.*“ Právě v tu chvíli přichází na scénu jedno království a jeho panovnická rodina: „*Pankrác si vzpomněl, že o jedné takové, jakoby pro ten účel stvořené, slyšel vyprávět. Jmenuje se Bosana a je to dcera vladaře malého království zvaného Monte Albo.*

Vladař se jmenoval Pikola.

Měl původně čtyři dcery. Tři výborně provdal. Nejstarší za krále Netálie, mladší za krále Pikardie a třetí za vídeňského bankéře. Ta to chytla nejlíp.

Nejmladší, čtvrtá, se jmenovala Bosana a byla nejhezčí.“¹⁸

Název Monte Albo (Bílá Hora) je průhlednou obměnou jména Montenegro, pod nímž je Černá Hora známa ve většině světových jazyků. Předobrazem Werichova vladaře Pikoly je pak bezpochyby král Nikola. Do děje se promítá proslulá sňatková politika krále Nikoly – ve skutečnosti ještě úspěšnější, než v pohádkové zápletce. Král Nikola měl celkem 12 potomků. Prvorozená dcera Zorka se provdala za pozdějšího srbského krále Petra Karadjordjeviće, dcery Milica a Anastazija za ruská velkoknížata z carské rodiny Romanovců, princezna Jelena za italského krále Viktora Emanuela III. (odtud možná Werichova reference o „králi Netálie“) a Ana za německého knížete z rodu Battenbergů. Dcery Marija a Sofija zemřely před dosažením dospělosti, zatímco poslední dvě princezny Ksenija a Vjera se nikdy neprovдалy a silně se angažovaly v černohorském politickém životě. Proslulá krása černohorských princezen v kombinaci s Nikolovou diplomatickou obratností a snahou evropských panovníků vylepšit často neestetickou rodovou fyziognomii přísunem „nové krve“ učinila z vladaře chudého balkánského „kapesního království“ pověstného „tchána Evropy.“ Král Nikola měl ovšem ještě tři syny – Danila, Mirka a Petra. Na rozdíl od atraktivních a všestranně nadaných dcer se však mužští potomci příliš nevydařili – žili lehkomyšlným životem a o státní záležitosti se příliš nezajímali.¹⁹

Tři veteráni se tedy vypravili do království Monte Albo. Král Pikola „*s velkým zájmem vyslechl zprávu, že hned vedle královského zámku, na hlavním a jediném náměstí, v hlavním a jediném hotelu se ubytovali tři bohatí cizinci. ... Ještě téhož večera král Pikola pozval tři cizince na večeři.*“²⁰ Skromný palác krále Nikoly v černohorském

¹⁸ Jan Werich: *Fimfárum*, Praha 1987, 171.

¹⁹ Živko M. Andrijašević: *Crnogorske teme*, Podgorica 1998, 146.

²⁰ Werich, 172

hlavním městě Cetinji nestál sice hned vedle hotelu, hlavní a dlouhou dobu jediný hotel Lokanda, založený v roce 1864, byl však prakticky za rohem.²¹ Král měl také stejně jako pohádkový král Pikola zvyk zvat na audienci významné nebo zajímavé cizince, kteří navštívili město.

Při večeři koketuje krásná princezna Bosana se Servácem a Bimbácem, kteří se začnou neprozřetelně chlubit svými kouzelnými dárky. Bosana s králem Pikolou veterány uspí a odcizí jim kouzelnou tobolku s harfičkou. „*Potom poručil Pikola spící vojáky dopravit do hotelu, vystavit jim účet a vyzvat je, aby ihned opustili Monte Albo.*“²² Vedení hotelu se snaží vyhnat náhle nemajetné veterány na ulici, kde již čeká rozvášněný dav, připravený je lynčovat. Pankrác, který vlastní jediný zbylý čarovný předmět, se pokusí získat harfičku a měšec nazpět, při návratu na zámek však přijde i o kouzelný klobouk. Jen tak tak z budovy vyvázne: „*Hupl přes zábradlí. A po hlavě do kompostu. Páchne sice, ale nic si nepolámal. Utíká parkem, nadbíhají mu. Vrací se, kličkuje, pak se přehoupl přes plot a po náměstí do hotelu.*“²³ Přestože může jít o pouhou shodu okolností, jistá možnost inspirace skutečným palácem krále Nikoly a jeho nejbližším okolím existuje. Za budovou se na přelomu 19. a 20. století rozkládala malá zahrada pro potřeby panovnickovy kuchyně a hned za ní dodnes existující park.

Nepochybný odkaz k černohorskému prostředí se ovšem objevuje v pasáži, popisující útěk tří veteránů ze země v ukradeném kočáru. „*Křik davu slábne a už je tu serpentina dolů k moři. Po dvou kolech doleva, a zase po dvou kolech doprava. ... Koniček upad a veteráni jako z katapultu obloukem na strmou stráň. Suť a balvany...*“²⁴ Jde o popis klasické cesty mezi Cetinjí a kdysi habsburským Kotorem, dlouhou dobu nejdůležitější spojnice černohorského hlavního města se světem. Popis nebezpečné cesty s nádhernými scenériemi se vyskytuje prakticky v každém českém i zahraničním cestopise o Černé Hoře z doby před II. světovou válkou stejně jako v reminiscencích tisíců českých turistů.

Zbídačené tři veterány potká ještě jednu přízeň skřítků. Tentokrát jim ukáží strom zvaný frňákovník, po jehož plodech vyrosté těm, kteří je požili, dlouhý nos. Poté se Pankrác, Servác a Bimbác probudí v oblečení připomínajícím mudrce z Východu a dlouhými plnovousy. Nejmenované hlavní město Monte Alby leží stejně jako Cetinje,

²¹ Dušan J. Martinović: *Razvitak turizma na Cetinju do Drugog svjetskog rata*, In: *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka. Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18–19 oktobra 1996. godine*, Cetinje 1997, 12.

²² Werich, 174.

²³ Werich, 175–6.

²⁴ Werich, 176.

hlavní město černohorské monarchie, na vrcholu skalnatých hor: „*Vysoko nad nimi kroužili tři rackové a vesele křičeli. Veteráni si všimli, že odlétají směrem nad skály, na jejichž vrcholcích se vyhřívalo hlavní město Monte Alby.*“²⁵ Podaří se jim prodat plody frňákovníku králi Pikolovi. Po jejich požití začne Bosaně růst dlouhý nos, spíše chobot. Rostoucí nos se začne plazit dál a dál: „*Obyvatelé Monte Alba se sbíhali ze všech stran a krajů. ... Někteří lamentovali lomíce rukama, jiní klekali a prosili špičku nosu, aby se vrátila, a připomínali jí slavné tradice rodné země... K večeru nos přešel hranice Monte Alba. Pikola se ihned telefonicky spojil se sousední vládou. Než sehnal kompetentní místa, nos to vzal zkratkou železničním tunelem do Rakousko-Uherska.*“²⁶ Zmínka o Rakousku-Uhersku i následný popis cesty nosu situuje pohádkové Monte Albo do poměrně jasně vymezené epochy i geografické oblasti. Rakousko-Uhersko zde možná není, na rozdíl od skutečné Černé Hory, přímo sousední zemí, každopádně je velice blízko. „*Rakouský tisk se choval celkem zdvořile. Vídeňský Abendblatt si sice neodpustil jízlivou poznámku o malé zemi, kde jediná velká věc je princeznin nos, avšak většinou psaly noviny se soucitem. Pražská Bohemie dala zprávu až na třetí stránku, protože šlo o slovanskou dynastii. Zato říšské noviny běsnily. Berliner Anzeiger nadepsal úvodník: „Balkánský rypák nám nikdo do říše strkat nebude!!“*“²⁷ Monte Albo je tedy nepochybně malou balkánskou zemí. Přes italsky znějící název jde navíc o zemi slovanskou. Zmínka o ohledech pražské Bohemie vtipně reflektuje politickou korektnost českého prostředí v otázkách slovanské vzájemnosti.

Poté, co nos projde prakticky celou Evropou, se v podobě mudrců z Východu objeví tři veteráni. Jako protilátku naordinují léčivé hruštičky, které způsobí zmenšování nosu a jeho postupný návrat na teritorium království. („*Berlínské večerníky jásaly: Slovanská infiltrace nosem ztroskotala!*“)²⁸. Posledních pár centimetrů nosu odstranil návrat kradených věcí. Ty však Pankrác, Servác a Bimbác nakonec stejně musejí odevzdat skřítkům.

Filmová verze pohádky *Tři veteráni* scénáristy Zdeňka Svěráka a režiséra Oldřicha Lipského z roku 1983 věrně sleduje hlavní linii Werichova příběhu. Četné černohorské motivy zůstaly zachovány a přidány byly další, které v původní literární předloze

²⁵ Werich, 181.

²⁶ Werich, 184.

²⁷ Werich, 184.

²⁸ Werich, 186.

chybějí. To dokazuje, že si tvůrci filmu byli dobře vědomi původního zdroje inspirace Werichovy pohádky.²⁹

Po úvodní zápletce, shodné s knižní předlohou, se Pankrác (Rudolf Hrušínský), Servác (Josef Somr) a Bimbác (Petr Čepek) dostávají na hranici království, kterou reprezentuje budka s rousseaovským celníkem (Milan Lasica). Království ve filmu neleží blízko moře, nýbrž za vysokými zasněženými horami. Na hraničním přechodu visí nápis „Monte Alba“ se znakem (stylizovanou bílou horou), který silně připomíná znak Socialistické republiky Černá Hora z doby, kdy byl film vytvořen. Celník vpustí tři veterány do země až po úplatku (tím je několik krabiček cigaret „*s velbloudem*“).

V hlavním městě se tři veteráni nejprve setkávají s hoteliérem Supem (Ladislav Gerendáš). Hoteliér s plochou pseudočernohorskou čapkou na hlavě, knírem a licousy je vítá slovy: „*Jsem pevně přesvědčen, že se ubytujete v mém hotelu. Jinej hotel tady není. Je to hotel všech kategorií. Trojka štěnice, dvojka bez štěnic, jednička bez štěnic a s ramínkama.*“ Hotel U Supa, na němž stejně jako na původním cetinjském hotelu Lokanda visí nápis Grandhotel, shrnuje typickou českou představu o mizerném balkánském ubytování. S realitou svého předobrazu má ovšem málo společného. Grandhotel Lokanda byl ve své době podnikem vysoké evropské úrovně, s řádně vybavenými pokoji, velkou knihovnou a čítárnou, která disponovala množstvím zahraničních periodik (z českých zemí například v roce 1882, tedy v samém počátku procesu modernizace země, odebíral hotel *Národní listy*, *Pozor*, *Politik* a *Tribunu*)³⁰, zatímco v jednom z pater sídlil před I. světovou válkou konzulát USA. Podobný konec pohádkového i skutečného hotelu je patrně spíše náhodný: zatímco Grandhotel U Supa zboří otřesy, vyvolané princezniným nosem, stahujícím se s mohutným kýčáním zpátky do vlasti, Grandhotel Lokanda smetlo čtyři roky před premiérou filmu katastrofální zemětřesení.

Hlavní město Monte Alba je znázorněno rekvizitami a kostýmy, které jsou směsicí pohádkových, orientálních a východoevropských motivů. Kolem hotelu stojí zanedbané rozpadající se stavby s nápisy *Spital*, *Funus Service*, *Fajer-institut*, *Pošta Kuča*, *Schola abnormal* či *Schola normal*. Obyvatelstvo je oblečeno v pestrých kostýmech, upomínajících spíše na představy o Turecku či Orientu, s fezy a plandavými kalhotami, ačkoli se mezi nimi tu a tam objeví i člověk s plochou čapkou připomínající černohorskou. Nepořádek a línou atmosféru dokreslují všudypřítomné mouchy a

²⁹ Zpočátku tvůrci filmu údajně uvažovali o možnosti točit pohádku přímo v Černé Hoře.

³⁰ Josef Holeček: *Černá Hora v míru I.*, Praha 1883, 231.

Pankrácovy povzdechy o tom, že ve městě není ani rybná řeka, ani nádraží. Žádný vodní tok ani železniční stanice v Cetinji skutečně nejsou.

„*Jeho veličenstvo král Pikola*“ (Július Satinský) žije v typickém středověkém hradě střeoevropského typu, což s cetinjskou realitou nemá nic společného. Na hlavě nosí korunu s půlměsícem na místě obvyklého kříže (král Nikola nosíval obyčejnou černohorskou čapku) a za pasem má během přivítání tři veteránů pistoli. Jde o detail, který jistě není typický pro běžné postavy pohádkových králů, k jejichž atributům patří kromě koruny spíše žezlo a zlaté jablko. Nošením ozdobného revolveru a šavle za pasem se ovšem proslavil právě král Nikola. Tento zvyk tvořil vědomou součást jeho image vůči poddaným i zahraničním návštěvníkům. Pro mnohé z nich tím dokresloval romantický a exotický kolorit Černé Hory, zastánce modernizace naopak iritoval („*Je to hezké na pohled, nosí-li Černohorci stále revolyvery, bambitky a nože za pasem, není to však jistě kulturní. Revolver není pomocníkem civilizace... Ale což, nejde sám král v tomto směru napřed? Nenosí on stále revolver za pasem?*“)³¹ Oblek krále Pikoly připomíná spíše parodii obleku posledního černohorského suveréna, než typického pohádkového krále s hermelínovým pláštěm. Podobná úprava vousů jak u Pikoly, tak u Nikoly je také stěží přehlédnutelná.

Revolver za pasem však není jedinou připomínkou černohorské, respektive montealbské bojovnosti, o níž v literární předloze na rozdíl od filmu žádné zmínky nejsou. Když král Pikola dostane od Serváce polní kuchyni, prohodí: „*To se nám šikne. My často válčíme.*“ O tom se tři veteráni přesvědčují i při exkurzi do tiskárny, kde jim ministr informací (Zdeněk Svěrák) vysvětluje: „*Já prosím sleduji mezinárodní situaci a podle toho tady buď' lijeme z písmenek kule anebo z kulí písmenka.*“ Zdánlivě komická nadsázka je ve skutečnosti známou epizodou z válkami naplněných černohorských dějin. Stejný osud postihl první novodobou černohorskou tiskárnu, založenou vladykou Petrem II. Petrovičem Njegošem.

Další zápletka se dále odvíjí stejně jako u Wericha. Počet dcer se ve filmové verzi zredukoval na tři – Rosana si vzala krále Pikardie, Hosana bankéře z Vídně a Bosana (Vida Skalská) poplete veteránům při večeři hlavy. V jihoslovanské populární kultuře, zejména v anekdotách a urbánních legendách, patří lenost ke klíčovým charakteristikám Černohorců (tak jako je hloupost přisuzována Bosňanům a šetrivost obyvatelům

³¹ Emanuel Škatula: *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka, a Černé Hory proti Turecku*, Praha 1913, 50.

pirotského regionu v Srbsku). Obdobnými vlastnostmi se vyznačuje také populace Monte Alba, jak vysvítá z následující konverzace:

Bimbác: „Co že tu máte tolik much?“

Bosana: „Máme líné pavouky.“

Servác: „A co že jste taková chudá země?“

Bosana: „Máme líné obyvatelstvo.“

Kromě lenosti a úplatnosti celníků se ve filmu *Tři veteráni* objevují i další negativní představy, spojené v české společnosti s Balkánem, Orientem a východní Evropou: „byzantinismus“ obyvatelstva a absurdní byrokracie. První jev se projevuje demonstracemi snadno manipulovatelných davů. Lokální populace příjezd tří veteránů nejprve nadšeně vítá s transparenty „*Cizinec je našinec*“, „*Ať žijí naši cizinci*“ a „*Vítáme hosty z ciziny*.“ O den později, po jejich okradení panovnickou rodinou, se rozvášněný a kameny vrhající dav srotí před hotelem pod hesly „*Cizinci do ciziny*“ a „*Cizinec není našinec*“, což Pankrác komentuje slovy: „*Moc dobrý lidi tady jsou. Pěkně vychovaní. Chvilku tě milujou, chvilku kamenujou, jak se jim poručí.*“ Scéna se samozřejmě nemusela vztahovat na polopohádkové balkánské království, nýbrž i na situaci v tehdejší normalizačním Československu, jak to bylo v tvorbě Zdeňka Svěráka před rokem 1989 obvyklé. Absurdnost byrokracie se zase projevila při útěku Pankráce, Serváce a Bimbáce z města. Ten na rozdíl od literární předlohy neuskutečnili v kočáře, nýbrž složitějším přesunem v trojkadibudce, kterou puntíčkářský strážný u brány orazítkoval.

Cesta Bosanina nosu po Evropě je ve *Třech veteránech* Svěráka a Lipského podobnou příležitostí umístit Monte Albo do jasných zeměpisných a časových souvislostí, jako u Jana Wericha. Nos je v Praze na Karlově mostě přivítán cimrmanovskou scénou, zobrazující kýčovitou vlasteneckou slavnost konce 19. století – politici v cylindrech, červenobílé české vlaječky, baráčníci a ženy v krojích, rakouský četník s chocholem. V Německu je nos naopak nejprve považován za vetřelce a obklíčen přísnými prušáckými vojáky s bajonety. Král Pikola a jeho ministr informací ke komunikaci s jinými vládami používají telefon. Když se po zásahu tří veteránů, tentokrát převlečených za mudrce, začne nos postupně stahovat zpátky, ministr informací sleduje jeho pohyb na velké mapě, která zobrazuje střední a jihovýchodní Evropu v posledních desetiletích existence habsburské monarchie. Jak se nos vrací, vytahuje ministr postupně špendlíky, označující města, která opustil. Po Praze a

Budapešti zbývá ještě několik špendlíků. Ty směřují přes Slavonii a Bosnu k jihu. Poslední z nich je zabodnut na hranici mezi Hercegovinou a Černou Horou.

Z hlediska vývoje českého obrazu Černé Hory a Černohorců tvoří literární i filmové zpracování pohádky *Tři veteráni* zajímavý mezník. Werichovo a Svěrákovo Monte Albo je parodií obrazu Černé Hory z přelomu 19. a 20. století. Černohorské motivy jsou zde pevnou součástí systému představ a reminiscencí, spojovaných se „starými zlatými časy“ posledních desetiletí habsburské monarchie. Posun do polohy mýtu a pohádky s sebou přinesl také odpolitizování a odheroizování tradiční černohorské tematiky. Česká kultura tak v Monte Albu opožděně, ale přece získala svůj ekvivalent imaginárního balkánského království. Jan Werich a Zdeněk Svěrák patří nepochybně k vrcholným tvůrcům českého intelektuálního humoru. Jimi přetavený obraz Černé Hory se tak v druhé polovině 20. století v české společnosti stal nejrozšířenějším obrazem této země vůbec. Většina jeho příjemců, čtenářů či diváků, si sice neuvědomuje, že předobrazem pohádkového Monte Alba je černohorské království, o díle klasických tvůrců českého obrazu Černohorců však toho ví asi ještě méně.

Půlstoletí, jemuž se věnovala tato kapitola, znamenalo rozklad klasického obrazu Černé Hory a Černohorců, jehož zbytky se v české společnosti objevovaly již jen jako reminiscence na minulost a nehrály žádnou ze svých původních rolí. Pro obraz Černé Hory, Jihoslovanů a Balkánu po roce 1989, o němž bude řeč v příští kapitole, je proto charakteristická značná diskontinuita s dlouhodobým vývojem a fungováním těchto obrazů před II. světovou válkou.

XI.

Spící krasavice

Od pádu komunismu v Československu po vznik samostatné Černé Hory, 1989–2006

Obraz Černé Hory a Černošců v české společnosti po roce 1989 nehraje velkou roli. Tradicionalistický obraz slovanských junáků z 19. století již prakticky pohasl. Obraz Černé Hory tak funguje v rámci celkového diskursu o bývalé Jugoslávii, Balkánu a východní Evropě. V této kapitole nastíníme dvě základní podoby obrazu Černé Hory. První z nich představuje obraz „politický.“ Jde o reflexe současné černošské reality, vyvolané zájmem o aktuální politické události: rozpad jugoslávské federace, následné válečné konflikty a referendum o černošské nezávislosti. V rámci mediálního diskursu o bývalé Jugoslávii vystoupila Černá Hora ze stínu zejména v souvislosti s eskalací kosovské krize a kampaní NATO proti Svazové republice Jugoslávii v roce 1999. Druhou verzi obrazu Černé Hory představuje varianta „turistická.“ Obraz Černé Hory jako turistické destinace je po stabilizaci politické situace a oživení cestovního ruchu v regionu počátkem 21. století stále aktuálnější. Pro ilustraci hlavních rysů tohoto obrazu nám poslouží především rozbor cestovních průvodců a internetových cestopisů.

Černá Hora zůstávala až do konce 90. let ve stínu dramatičtějších a také tragičtějších událostí v jiných částech bývalé Jugoslávie.¹ Již v počáteční fázi jugoslávské krize, na přelomu let 1988–1989, se srbskému vůdci Slobodanu Miloševićovi v rámci snah o získání mocenské kontroly nad jugoslávskou federací nebo její co největší částí podařilo odstranit staré, nepříliš populární černošské vedení a instalovat na jeho místo nové loajální kádry. Tato skupina převážně mladších komunistických funkcionářů úzce sledovala politickou linii oficiálního Bělehradu. Za pomoci čístek politických a ideových oponentů, pevné mediální kontroly a plánovité manipulace s konzervativně-traditionalistickou mentalitou velké části obyvatelstva se nové oligarchii pod vedením

¹ Odborná literatura věnovaná rozpadu Jugoslávie a následným válečným konfliktům je nesmírně rozsáhlá. Na tomto místě lze odkázat jen na některé základní přehledové práce: Jean-Arnault Dérrens, Catherine Samary: *Les conflits yougoslaves de A a Z*, Paris 2000; Misha Glenny: *The Fall of Yugoslavia*, London 1996; Ladislav Hladký: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005; Jan Willem Honig, Norbert Both: *Srebrenica: Record of a War Crime*, London 1996; Tim Judah: *Kosovo. War and Revenge*, New Haven and London 2000; Tom Gallagher: *The Balkans after the Cold War*, London and New York 2003; Branka Magaš: *The Destruction of Yugoslavia. Tracking the break-up 1980–1992*, London and New York, 1993; Mertus, Julie: *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, Berkeley and Los Angeles, 1999; Laura Silber, Allan Little: *The Death of Yugoslavia*, London 1995; Robert Thomas: *Serbia under Milošević*, London 1999; Mark Thompson: *A Paper House. The Ending of Yugoslavia*, London 1992.

Momira Bulatoviće², Mila Djukanoviće³ a Svetozara Maroviće⁴ záhy podařilo upevnit svou mocenskou základnu a zamezit výraznějšímu pronikání alternativních demokratických koncepcí. Černá Hora – jak oficiální místa, tak velká část majoritní populace – se tak v první fázi rozpadu Jugoslávie postavila prakticky bezvýhradně na stranu Srbska. To se projevilo zejména účastí černohorských rezervistů a dobrovolníků v útoku jugoslávské armády na Dubrovnik v roce 1991.⁵ Na jaře 1992 vytvořily obě republiky nový federální stát – Svazovou republiku Jugoslávii. Následkem těchto politických rozhodnutí sdílela Černá Hora v příštích letech osud Srbska, charakterizovaný mezinárodními sankcemi, rozvratem hospodářství, hyperinflací, růstem moci organizovaného zločinu, nacionálně šovinistickou rétorikou, militarismem a turbofolkovou pseudokulturou.⁶

Od samého počátku 90. let v Černé Hoře, podobně jako v samotném Srbsku, existovala jak intelektuální, tak politická opozice vůči černohorskému establishmentu, velkosrbskému nacionalismu a válečné psychóze. V prvních letech po rozpadu SFRJ však tyto politické síly (zejména Liberální svaz a Sociálnědemokratická strana) ani nevládní kulturní, občanské či náboženské organizace a nezávislá média (Matice černohorská, PEN klub, týdeník Monitor, obnovená Černohorská pravoslavná církev a další) nedokázaly významnějším způsobem ovlivnit dominantní společenskou atmosféru ani dosáhnout změn na politické scéně. Teprve katastrofální hospodářská situace vedla k postupnému střízlivění stále větší části černohorské společnosti. Ve druhé polovině 90. let pak došlo k rozkolu uvnitř vládnoucí Demokratické strany socialistů, z něhož roku 1997 vyšel vítězně premiér Milo Djukanović a jeho pročernohorské křídlo, které se snažilo distancovat od nyní již zjevně bezvýchodné

² Momir Bulatović, *1956, předseda předsednictva (1991–1993) a prezident Černé Hory (1993–1997). Po rozkolu ve vedení vládnoucí Demokratické strany socialistů se postavil na stranu Miloševićova režimu, v letech 1998–2000 premiér Černou Horou neuznané federální vlády.

³ Milo Djukanović, *1962, černohorský premiér (1991–1997), prezident (1997–2003) a znovu premiér (2003–2006), nejvýraznější a nejkontroverznější osobnost černohorské politické scény po roce 1989. Nejprve loajální vůči bělehradskému režimu, po roce 1997 odpůrce Slobodana Miloševiće, od roku 2000 pro nezávislost země. Po vítězném referendu a následných parlamentních volbách odešel dobrovolně z vrcholné politiky, ponechal si však nejvyšší pozici v čele vládnoucí Demokratické strany socialistů.

⁴ Svetozar Marović, *1955, předseda černohorského parlamentu (1994–2001), první a poslední prezident soustátí Srbsko a Černá Hora (2003–2006).

⁵ Živko M. Andrijašević: *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Bar 1999, výborně rekonstruuje vládnoucí ideologii a rozdmýchávání národnostní a politické nesnášenlivosti, jež eskalovalo útokem na Dubrovnik, na základě analýzy dominantního diskursu tehdy jediného černohorského deníku *Pobjeda*.

⁶ K nejzávažnějším případům porušování lidských práv patřilo několik incidentů, při nichž se probíhající válka v Bosně a Hercegovině odrazila také na situaci v Černé Hoře, kde došlo ke zločinům proti černohorským občanům bosňácké národnosti a uprchlíkům z Bosny, viz: Jakub Durgut: *Bukovica 1992–1995. Etničko čišćenje, zločini i nasilja*, Podgorica 2003; Šeki Radončić: *Kobna sloboda. Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*, Beograd 2005; Rifat Rastoder: *Usud imena: Štrpci*, Podgorica 2003.

politiky Slobodana Miloševiče. Tehdejší mocenské boje a veřejně deklarované počátky nové, prozápadnější orientace také vyvolaly první záblesky zájmu českých médií po mnoha letech, kdy Černá Hora představovala pro sdělovací prostředky, akademickou obec a tím spíše pro širší veřejnost černou díru Balkánu, o níž se neví nic bližšího než to, že existuje

Ohromný zájem české společnosti vyvolala eskalace kosovské krize v druhé polovině roku 1998 a následný vojenský zásah zemí NATO proti Miloševičově Jugoslávii na jaře roku 1999. Tento zájem umocňovala skutečnost, že se Česká republika stala součástí Severoatlantické aliance pouhé dva týdny před zahájením vojenských operací. Pozice Černé Hory v této válce byla komplikovaná. Jako součást SR Jugoslávie, na jejímž území byly rozmístěny jednotky federální armády, se také některé objekty v Černé Hoře staly terčem bombardování ze strany aliance, jež se neobešlo bez obětí na životech z řad civilistů. Republikové vedení však na rozdíl od Srbska odmítlo vyhlásit válečný stav a organizovat mobilizaci. Zemi zároveň zaplavila velká vlna uprchlíků z Kosova, jejichž počet v některých okresech převýšil počet místních obyvatel. Napětí mezi federální armádou a dobře vyzbrojenou černoorskou policií, loajální Djukanovićově vládě, několikrát málem přerostlo v ozbrojený konflikt, jehož následky by v národnostně pestré a politicky silně polarizované zemi s nejsilnější vojenskou a povstaleckou tradicí ze všech jugoslávských národů byly nedozírné. Právě poslední dva roky Miloševičovy vlády, nabité dramatickými událostmi, vrátily Černou Horu, o níž nyní sdělovací prostředky referovaly takřka každodenně, opět do povědomí české společnosti.

Mediální diskurs o kosovském konfliktu, zásahu NATO a budoucnosti regionu v letech 1998–2000 navazoval na již existující formy diskursu o problematice bývalé Jugoslávie tak, jak se vyvíjely od rozpadu SFRJ a počátku ozbrojených konfliktů v roce 1991. Tento diskurs zároveň nevykazoval takřka žádné známky kontinuity s někdejší tradicí česko-jihoslovenských vztahů a s ní spojeným komplexem obrazů. Pozůstatky slovanofilské ideologie propojené s českým nacionalismem obsahoval jen diskurs autorů konzervativní komunistické orientace. Jejich hlavní tribunu představoval deník *Haló noviny*. Odkazy na slovanskou vzájemnost a obrazy hrdinných Srbů (Jugoslávců), hájících svou zemi proti vetřelcům, se zde prolínaly s tradiční komunistickou rétorikou. Optikou tohoto, v celonárodním rámci spíše marginálního a izolovaného myšlenkového proudu, bylo Srbsko jednoznačnou obětí západního imperialismu a Miloševičův režim byl prezentován jako vlastenecký a socialistický zároveň. Srbskou opozici, studentské

hnutí Otpor a prozápadní vedení Černé Hory čeští levicově-nacionalističtí publicisté naopak vykreslovali jako zaprodance a kolaboranty. Zavedení německé marky v Černé Hoře v roce 1999 s cílem ochránit ekonomiku před Miloševičovými finančními manipulacemi poskytovalo možnost hrát také na protiněmecké sentimenty části české veřejnosti.

V diskursu o bývalé Jugoslávii a Balkánu, který se v české veřejné diskusi konstituoval počátkem 90. let, hrál významnou a leckdy dominantní úlohu výkladový proud, který obraz tamější problematiky konstruoval se silným důrazem na myšlenky ochrany základních lidských práv, demokratizace, liberalizace a prozápadní, případně proevropské orientace. Tento typ diskursu úzce souvisel s boomem ideologie lidských práv, demokracie a „návratu do Evropy“ v polistopadovém Československu. Mezi české tvůrce jeho „jugoslávské“ verze patřili především někteří novináři, nezávislí publicisté a pracovníci humanitárních organizací. V první polovině 90. let, kdy vypukl nejprve ozbrojený konflikt ve Slovinsku, po něm válka v Chorvatsku a záhy též nejkrvavější válka v Bosně a Hercegovině, se mnozí z těchto autorů stali přímými a leckdy angažovanými svědky událostí, o nichž se snažili informovat českou veřejnost. V jejich pojetí představoval Miloševičův srbský režim poměrně jednoznačně hlavního viníka války a tím zůstal i po ztrátě občas poněkud šablonovitého černobílého vidění situace. Někteří představitelé tohoto ideového proudu získali v průběhu let značné praktické a leckdy i teoretické zkušenosti (např. novinář Jan Urban, etnolog a novinář Filip Tesař, pracovníci nadace Člověk v tísní apod.), které uplatnili v další fázi jugoslávské krize v letech 1998–2000. Tvůrci obrazů bývalé Jugoslávie, kteří se hlásili k podpoře demokracie a lidských práv, prezentovali Černou Horu v tomto období zpravidla jako multikulturní, demokratizující se zemi, ohroženou humanitární katastrofou a potenciálním válečným konfliktem. Od eskalace kosovské krize přes bombardování Jugoslávie až do pádu Miloševiče byl demokratizační a lidskoprávní diskurs v mainstreamových sdělovacích prostředcích ČR dominantní, byť byl výrazně zpochybňován jak ze strany zastánců neintervence a státní suverenity, tak z prosrbských nebo antiamerických pozic.⁷ Tyto debaty a názory však reflektovaly především

⁷ Velmi podnětný by byl v této souvislosti rozbor veřejného angažmá některých představitelů akademických kruhů, kteří se profilovali jako znalci balkánské problematiky. Černohorská otázka v historii těchto diskusí, probíhajících od počátku 90. let 20. století až dodnes, hrála ovšem spíše podružnou roli. Vzhledem k této skutečnosti i k samému rozsahu látky, která by neorganicky vybočovala z hlavního směru našeho zájmu, se tomuto zajímavému tématu pokusíme věnovat v nějaké budoucí práci.

intervenci NATO a obraz situace na Balkáně nebo přímo v Černé Hoře se do nich promítal jen v omezené míře.

Po pádu režimu Slobodana Miloševiče v říjnu 2000 se zájem českých médií o dění na Balkáně začal rychle zmenšovat. Černohorská vláda demokratizaci Srbska uvítala, politická a hospodářská emancipace menší republiky však již v poslední fázi Miloševičovy vlády natolik pokročila, že se oživení společných federálních orgánů nejevilo jako reálné. Na podzim 2000 formuloval Milo Djukanović, zastávající tehdy prezidentskou funkci, program úplné nezávislosti s možností vytvořit svazek dvou suverénních a mezinárodně uznaných států, jenž se stal oficiální platformou černohorské strany pro řešení budoucích vztahů Srbska a Černé Hory. Dlouhodobá paralýza federálních orgánů a stabilně nadpoloviční preference myšlenky nezávislosti mezi černohorskými občany napovídaly, že jde o realistický scénář. Ani nová srbská politická elita však nehodlala „ztratit“ Černou Horu, považovanou stále za součást srbského etnického prostoru. Evropská unie v jihovýchodní Evropě sledovala svou tradiční politiku zachování statu quo, motivovanou strachem z „balkanizace“ a „dominového efektu,“ bez ohledu na dlouhodobou udržitelnost takového stavu a negativní dopady na demokratizační procesy v regionu. Tyto tlaky vedly v letech 2002–2003 k vytvoření volného, spíše konfederativního dvoustátí Srbsko a Černá Hora pod patronací představitele EU pro zahraniční politiku Javieru Solany. Dohoda o vzniku nového státu umožňovala Černé Hoře využít po třech letech existence tohoto svazku právo na referendum o nezávislosti.⁸

Hlavní pozornost světových médií a veřejnosti se po teroristických útocích z 11. září 2001

přesunula k jiným krizovým oblastem a aktuálním tématům (Afghánistán, Irák, Blízký východ, terorismus, zahraniční politika USA atd.). To ve svých důsledcích vedlo k marginalizaci událostí na Balkáně a celkovému úpadku zájmu o tento region. České sdělovací prostředky přestaly problematiku jihovýchodní Evropy systematicky sledovat a významnější reflexe nebo analýzy se až na ojedinělé výjimky v médiích nevyskytovaly. Chvilkový zájem dokázaly vzbudit jen obzvlášť významné nebo dramatické události – vražda srbského reformistického premiéra Zorana Djindjiće v březnu 2003, nepokoje v Kosovu na jaře 2004 nebo smrt Slobodana Miloševiče v cele

⁸ Základní přehled o politické a ekonomické situaci, vztazích se Srbskem, národnostní identitě a menšinové problematice v Černé Hoře od počátku 90. let do prvních let 21. století poskytují následující práce: Jens Becker, Achim Engelberg, Hrsg: *Montenegro im Umbruch*, Munster 2003; Florian Bieber, ed.: *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003.

mezinárodního soudního tribunálu pro zločiny v bývalé Jugoslávii v březnu 2006. Informace o Černé Hoře se objevovaly jen sporadicky, pokud nešlo o texty, zaměřené spíše turisticky. Určitou výjimku tvořil týdeník *Respekt*, na jehož stránkách se černohorskou tematikou poměrně systematicky zabýval Matyáš Zrno.

Kampaň, která předcházela referendu o nezávislosti, začaly české sdělovací prostředky sledovat teprve v samém závěru, několik dní před hlasováním. V době referenda se v Černé Hoře pohybovalo několik českých novinářů, jejichž média tak měla vlastní informace přímo z místa dění, zatímco ostatní sdělovací prostředky přebíraly zprávy ze zahraničních agentur nebo opisovaly z cizích novin a internetových serverů. Tento způsob získávání informací je v zahraničních rubrikách českých médií dominantní a je zde všeobecně považován za zcela normální.

Své zpravodaje vyslala do Černé Hory *Česká televize* (Michal Kubal), *Hospodářské noviny* (Martin Ehl) a *Český rozhlas* (Martin Ježek). Štáb ČT vedl jako průvodce a tlumočnick Matyáš Zrno, který zároveň o událostech referoval jako spolupracovník týdeníků *Respekt* a *Týden*. Zprávy těchto novinářů spolu s převzatými materiály tedy formovaly představy o nejnovějším dění v Černé Hoře u té části české veřejnosti, která je vzhledem k nedostatečné jazykové vybavenosti nebo nízké míře zájmu o zahraniční dění ve formování svých názorů poplatná informacím domácích médií.

Martin Ježek ve svém zpravodajství pro *Český rozhlas* zaujímal ideově spíše prosrbskou pozici a myšlenku černohorské nezávislosti poněkud ironizoval. Z Ježkových příspěvků byla patrná snaha zaujmout posluchače údajnou balkánskou bizarností, absurditou a exotikou. Martin Ehl popisoval referendum v *Hospodářských novinách* faktograficky přesně a věcně. Reflektoval také klíčovou roli, kterou v procesu sehráli slovenští diplomaté Miroslav Lajčiak (zvláštní vyslanec Javiera Solany pro dozor nad procesem referenda) a František Lipka (předseda černohorské volební komise), což jej vedlo ke kritickému zamyšlení nad nepodstatnou rolí, kterou ve srovnání se Slovenskem na Balkáně hraje česká diplomacie. Matyáš Zrno výsledky referenda hodnotil ve dvou takřka identických článcích v *Týdnu* a *Respektu*⁹. Zachoval v nich ideovou linii, která tvořila konstantu jeho příspěvků o Černé Hoře již od konce 90. let: k nezávislosti země se stavěl otevřeně pozitivně a ostře odsuzoval srbský nacionalismus, zároveň se však silně kriticky vyslovoval k režimu premiéra

⁹ Matyáš Zrno: „Bez boje i bez rvačky. Černá Hora rozšiřuje počet evropských států na 45,“ In: *Respekt*, 22, 29. květen – 4. červen 2006, 10; týž: „Vítězství rozdělené země. Černohorci si odhlasovali nezávislost na Srbsku,“ In: *Týden*, 22, 29. května 2006, 58-59.

Djukanoviće jak pro jeho promiloševićovskou minulost, tak vzhledem k některým nedemokratickým a populistickým praktikám jeho vlády. Zpravodajství ČT pak bylo převážně popisné, založené spíše na vizuálním doprovodu, hlubší rozbor byl vzhledem k omezenému vysílacímu času předem vyloučen. Obecně byl českými sdělovacími prostředky oceňován mírný, nenásilný a demokratický průběh kampaně a referenda, který silně kontrastoval s vypjatými a krvavými scénami, jež zpravidla provázely zrod samostatných postjugoslávských států v předchozí dekádě. Zatímco zahraniční média, od tištěných po velké televizní stanice jako BBC a CNN, věnovala černohorskému referendu většinou velký prostor v prvořadých vysílacích časech a na prvních stránkách, zájem českých médií byl obecně velmi malý a záhy po oznámení výsledků referenda vyprchal úplně.

Přes 55% černohorských občanů se v referendu, konaném 21. května 2006, vyslovilo pro obnovu někdejší samostatnosti. Na základě těchto výsledků vyhlásil černohorský parlament 3. června nezávislost země, kterou v následujících dnech uznala řada států včetně České republiky. V dosavadních dějinách česko-černohorských kontaktů tak poprvé vznikly podmínky pro rozvoj vzájemných vztahů na úrovni samostatných, demokratických států, shodou okolností v historickém období, kdy reálný význam formální státní suverenity rapidně klesá. Teprve budoucnost ukáže, jak se budou vztahy těchto dvou zemí, z globálního hlediska ve všech směrech prakticky bezvýznamných, dále vyvíjet.

Balkánské konflikty 90. let nebyly jen regionálním problémem, nýbrž závažně ovlivňovaly evropskou a světovou politickou scénu. To se projevovalo také ve spektru názorů na povahu konfliktu, do nichž se promítaly mnohé další vlivy, jež s problematikou jihovýchodní Evropy souvisely jen velmi volně (antiamerikanismus, islamofobie apod.). V českém prostředí hrál diskurs o Balkáně a bývalé Jugoslávii zejména v první polovině 90. let také nezastupitelnou roli v definování soudobé české identity. Podstatnou součástí tohoto procesu bylo negativní vymezení vůči geograficky, avšak především civilizačně, kulturně a politicky definovanému Východu (tj. ostatním východoevropským postkomunistickým státům). Vedle postsovětského prostoru sloužil právě Balkán k externalizaci nežádoucích představ a negativních obrazů druhého, s jejichž pomocí byl konstruován exkluzivistický český autoobraz tradičně demokratického, kultivovaného a západního národa. Takový styl vytváření obrazů zemí jihovýchodní Evropy byl ještě v době psaní této disertace v české společnosti a médiích nadále přítomný. Na rozdíl od 90. let 20. století, kdy bylo za „balkánskou“

zemi v českém tisku a publicistice leckdy označováno i Slovensko a řeka Morava měla v apokalypticko-sebestředných vizích některých rychlokvašených nacionalistů představovat hranici mezi evropským Západem a Východem, se diskurs o „těch na východě“ v současnosti odehrává v poněkud méně vyhocené podobě. Vliv obrazu Balkánu a Balkánců po roce 1989 na tvorbu českého sebeobrazu pomocí negativního vymezení by si každopádně zasloužil samostatný výzkum.

V první části této kapitoly jsme hodnotili základní rysy obrazu Černé Hory, který byl motivován především aktuálním politickým děním v bývalé Jugoslávii a projevoval se zejména v médiích. Druhou formou obrazu této země v českém prostředí je reprezentace Černé Hory jako turistické destinace. Turistický obraz Černé Hory zintenzívněl na úkor politicky motivovaného diskursu na začátku 21. století, kdy konsolidace politické a ekonomické situace v regionu po pádu Miloševičova režimu vedla k oživení turistického ruchu. Lze předpokládat, že v následujících letech bude Černá Hora v povědomí české společnosti stále častěji přítomna především jako typický cíl přímořských pobytů a vysokohorské turistiky.

Klasickým pramenem pro analýzu obrazu Černé Hory jako turistické destinace jsou knižní průvodce. V posledním dvacetiletí vyšlo v českém jazyce celkem sedm průvodců, které představovaly potenciálním návštěvníkům Černou Horu, někdy ještě v rámci popisu celé Jugoslávie. Dva průvodce z nakladatelství Olympia, *Jugoslávie* a *Jugoslávské hory*, byly publikovány v 80. letech. Vzhledem k tomu, že Černá Hora představovala v rámci SFRJ s 5,4% celkového státního území nejmenší republiku a Černohorci tvořili jen 2,5% jugoslávského obyvatelstva, nebyl Černé Hoře pochopitelně věnován velký prostor. V obou zmíněných průvodcích přesto najdeme jisté známky zájmu o místní obyvatelstvo, přesněji ty skupiny, které jsou pro české návštěvníky nejexotičtější, ať už jde o ulcinjskou afročernohorskou minoritu („na okraji městečka byla v 17. století založena osada skupinkou černochoů, uprchlých před otroctvím z Afriky; potomci zakladatelů zde žijí dosud.“)¹⁰ horaly, vykazující prvky kmenové identifikace („na trebiňské straně žijí Zupci, na černohorské Grahovljané, na hercegovské Kruševljané a při Boce Kotorské Krivošijané. Časté neshody mezi těmito rody o pastviny, krádeže stád apod. v minulosti ústily až do krevní msty“) nebo Albánce („typický horský pastevecký národ, uvyklý většinou jednostrannému způsobu života.“)¹¹.

¹⁰ Nina Heřmanová a kol.: *Jugoslávie (průvodce Olympia)*, Praha 1984, 255.

¹¹ Ladislav Jirásko, Luděk Lederer, Josef Lorenc: *Jugoslávské hory (průvodce Olympia)*, Praha 1987, 204, 216.

Poslední průvodce po celé Jugoslávii v českém jazyce, přesněji česká mutace německého originálu, vyšel v roce 1991, tedy v roce rozpadu tohoto státu a počátku válečného konfliktu.¹² Konstatuje se v něm, že se začínají projevat staré národnostní spory a rozhovory o politice patří mezi tři hlavní problémy, na něž si je třeba dát v Jugoslávii pozor (spolu s nebezpečným větrem a příliš hlučnými zábavami). Chronologický historický přehled však končí optimisticky hospodářskou konsolidací za vlády premiéra Ante Markoviće.¹³ Jugoslávie včetně Černé Hory je v této knize jinak představena jako ideální, ve všech směrech uspokojivý cíl letní dovolené.

Nové průvodce věnované Černé Hoře se na českém knižním trhu začaly objevovat až za dalších deset let. Válečné události znalost černoorského pobřeží v paměti českých turistů jakoby vymazaly: podle nových průvodců šlo opět o neznámou zemi, kterou je třeba objevit. V průvodci Miroslava Hrdličky a Jiřího Martínka je Černá Hora přirovnávána k „*tajemné spící krasavici*.“ V takřka reklamním textu se Černá Hora zjevuje jako panenská a neposkrvněná země: „*Budete-li chtít alespoň na chvíli opustit hektické tempo střeoevropské civilizace 21. století a obklopit se autentickou přírodou, pohostinnými, avšak hrdými lidmi, pak zvolte Černou Horu, jednu z posledních evropských oáz, do níž můžete utéci a odpočinout si při šumění vln a opojné vůni přírody.*“¹⁴ Autoři zároveň varují, že „*idylka nepotrvá dlouho.*“ Černá Hora se podle nich brzy více otevře světu a požadavky soudobého turistického ruchu ji změní stejně, jako mnoho dalších zemí na pobřeží Středozemního moře. Shodnou myšlenku, podepřenou navíc ještě ekonomickým údajem, obsahuje také poslední český průvodce po Černé Hoře, vydaný před dosažením nezávislosti: „*Navštivte zemi, kde slunce svítí déle než kdekoli jinde v Evropě, zemi s překrásnou přírodou, zemi příjemných a pohostinných Černoorsků. Je to ale také země, kde určitě neuslyšíte na každém rohu česky, pokud v některých oblastech vůbec někoho potkáte. Ovšem pospěšte si, podle posledních údajů se v roce 2004 zvýšil turistický ruch oproti minulému roku o 40% a kdoví jak dlouho tento ráj ve své nynější podobě vydrží.*“¹⁵ Podobně jako před sto a více lety byla tedy také na počátku 21. století aktuální představa, že je třeba Černou Horu

¹² *Jugoslávské pobřeží (průvodce Marco Polo)*, sestavil Armin Ganser, Praha 1991.

¹³ Liberální chorvatský politik Ante Marković, v letech 1989–1991 poslední federální premiér. Radikálními reformami směřujícími k tržnímu hospodářství stabilizoval a oživil jugoslávskou ekonomiku. V politické rovině se aktivně, ale marně snažil potlačit odstředivé nacionalistické tendence v jednotlivých republikách.

¹⁴ Miroslav Hrdlička, Jiří Martínek: *Černá Hora (průvodce Kartografie)*, Praha 2003, 7.

¹⁵ Dušan Němec: *Černá Hora. Kapesní průvodce*, Brno 2006, 9.

poznat co nejdříve, než se zmodernizuje a tím nenávratně změní.¹⁶ V průvodci po bosenských a černohorských horách, vydaném o rok později, pak najdeme ještě jednu myšlenku, která také zní jako echo sto let starých popisů cest na „slovanský jih.“ Navzdory rozšířeným představám není totiž Černá Hora nebezpečnou zemí: „*Hraniční přechody jsou odbavovány poměrně rychle, typické balkánské protahování zde snad neznají. Jednání pohraničnicků je pak plně profesionální. ... Bezpečnost je srovnatelná s ČR, v žádném případě nejde o rizikovou balkánskou zemi. ... Stanování ve volné přírodě je rovněž bezproblémové. Kriminalita ve městech odpovídá našim podmínkám.*“¹⁷

Novým zdrojem pro poznání předsudků, stereotypů, obrazů druhého a vlastních autoobrazů jejich autorů a tím i kolektivní mentality té části společnosti, kterou reprezentují, se na přelomu 20. a 21. století staly internetové cestopisné deníky. Tyto texty, podobně jako množství jiných materiálů, vyskytujících se na síti, jsou na rozdíl od textů tištěných poznamenány značnou volností projevu a nízkou mírou autocenzury, zaručenou často anonymitou či falešnou identitou tvůrců webových stránek. Výsledné cestopisy proto mohou vyznívat upřímně, neučesaně, silně zaujatě, vulgárně i krutě. Představují však pro nás cennou sondu do představ o Černé Hoře, bývalé Jugoslávii a Balkáně u části internetově gramotné populace, která jejich prostřednictvím reflektuje osobní zkušenosti z cest po tomto regionu.¹⁸

Autoři internetových cestopisů o jihovýchodní Evropě se často identifikují pouze prostřednictvím křestních jmen a přezdivek. Naprostou většinu z nich tvoří mladí lidé ve věku mezi 18–30 lety. Jde především o vysokoškolské studenty či osoby v prvních fázích zařazení do pracovního procesu. Na cesty, které trvají zpravidla týden až měsíc, se vydávají spíše s omezenými finančními prostředky. Vyhledávají proto levné ubytování, v kempincích a v soukromí či volné táboření v přírodě, případně se rádi nechávají bezplatně hostit místním obyvatelstvem. Početně mnohem menší část autorů internetových cestopisů tvoří osoby středního věku, zpravidla s větším množstvím

¹⁶ Představa mizející autenticity, která bude brzy zákonitě setřena globalizačním procesem, je spojena s mnoha zeměmi, považovanými za exotické a neobjevené, od jihovýchodní Asie (např. Laos) až po Balkán (Albánie), viz Gëzim Alpion: „*Western Media and the European “Other“: Images of Albania in the British Press in the New Millenium*,“ In: *Albanian Journal of Politics*, I (1), 2005, 22.

¹⁷ Mirsad Salihagić-Gorsky, Jakub Hloušek, Michal Kleslo: *Bosna a Hercegovina*, Ostrava 2004, 186–188.

¹⁸ Průzkum internetových cestopisů, věnovaných balkánským zemím, zaměřený na rekonstrukci obsažených stereotypů a představ o této oblasti a jejích obyvatelích, jsem uskutečnil na jaře 2004. V následující části práce komentuji některé závěry relevantní pro tuto disertaci, obšírnější rozbor viz František Šístek: „Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech,“ *Lidé města* 2/16, 2005, 43–61.

finančních prostředků a snahou o poněkud pohodlnější způsob cestování. V obou případech jde především o návštěvníky, kteří putují z místa na místo, nikoli o účastníky pobytových zájezdů a individuální dovolené v přímořských letoviscích. V těch zemích jihovýchodní Evropy, které disponují přístupem k moři, jejich počet v letní sezóně patrně převyšuje množství nezávislých „backpackerů,“ o zpracování a prezentaci dojmů ze svých prázdninových pobytů formou internetových cestopisů se však tito turisté až na ojedinělé výjimky nepokoušejí.

Vymezit pojem „Balkán,“ ať již geograficky, kulturně či politicky, není nikdy snadné. Internetový vyhledávač www.seznam.cz v rubrice *Cestopisy a informační servery: Evropa* evidoval na jaře 2004 následující počty webových stránek pro jednotlivé země, zařazované tradičně do regionu jihovýchodní Evropy: Albánie 8, Bulharsko 31, Chorvatsko a další balkánské státy 93, Rumunsko 102, Řecko 53. Počet cestopisů, věnovaných této oblasti, je ve skutečnosti mnohem větší, neboť další z nich lze najít přes jiné vyhledávače či zadáním konkrétního názvu země, města nebo pohoří. Uvedené státy jsou často historiky, politology a novináři klasifikovány jako balkánské, pohled autorů internetových cestopisů se však s takovou kategorizací zcela neshoduje. Chorvatsko a Řecko jsou především klasickými destinacemi středomořské pobytové turistiky a prakticky v žádných ze zkoumaných cestopisů nejsou považovány za „balkánské.“ Albánie, Bulharsko i Rumunsko naopak na „Balkán“ v pojetí zkoumaných internetových cestopisů nepochybně patří, stejně jako „ostatní balkánské státy,“ přiřazené zde k Chorvatsku, tj. všechny zbylé republiky bývalé Jugoslávie kromě Slovinska. Geografické vymezení „Balkánu“ je tedy poměrně jasné – jde o Albánii, Bosnu a Hercegovinu, Bulharsko, Černou Horu, Makedonii, Rumunsko a Srbsko.

Podle počtu internetových stránek věnovaných cestopisným deníkům je nejpopulárnějším cílem českých turistů v regionu Rumunsko, za ním následuje Bulharsko. Nejpopulárnější destinací z „balkánské“ části bývalé Jugoslávie (Bosna a Hercegovina, Srbsko, Černá Hora a Makedonie) představuje Černá Hora, zatímco Srbsko, Makedonii a Bosnu navštívil jen malý počet autorů analyzovaných webových stránek. Trasy a cíle cest po Černé Hoře jsou srovnatelné s itineráři individuálních turistů, putujících po Bulharsku a Rumunsku: jde o typickou balkánskou destinaci, kde jsou přechody horských masivů kombinovány s pobytem u moře a poznáváním historických měst či klášterů. Většina autorů našich cestopisů přijíždí do Černé Hory přes Srbsko nebo Chorvatsko. Snadná přístupnost přímořské části země z jižní Dalmácie, českými turisty hojně navštěvované (černohorská hranice je od Dubrovníku

vzdálena pouze 30 kilometrů), činí z černohorského pobřeží „exotičtější“ a v neposlední řadě také levnější verzi důvěrně známého Chorvatska.

Dramatické události, spojené s rozpadem Jugoslávie a následnými válkami, stejně jako vysoká míra politické polarizace (napětí mezi Makedonci a albánskou menšinou, mezi jednotlivými národy v Bosně a Hercegovině, mezi příznivci a odpůrci nezávislosti v Černé Hoře nebo mezi zastánci a odpůrci režimu Slobodana Miloševiče v Srbsku) se projevila zvýšenou reflexí politických témat v denících z této oblasti. Čeští cestovatelé komentují viditelné stopy po ozbrojeném konfliktu, jakými jsou například rozstřílené domy, které jsou především v Bosně a Hercegovině stále nepřehlédnutelnou součástí poválečné „*krajiny duchů*.“¹⁹ V Srbsku a Černé Hoře se zase snaží najít stopy po bombardování Jugoslávie letectvem NATO, které ovšem kromě měst jako Bělehrad a Novi Sad většinou nenacházejí. Na rozdíl od Rumunska, Bulharska, ale i Albánie jsou v denících, týkajících se bývalé Jugoslávie, časté reference o zvýšené přítomnosti armády, policie a frekventním výskytu zbraní mezi obyčejnými lidmi. Střelné zbraně tak v Černé Hoře například zpestřují pobyt v sezónních pasteveckých osadách – katunech („*Večer jsme si zastříleli z kalašnikova, který si Djoko přinesl z války v Kosovu, rozebírali jsme situaci v Jugoslávii a taky jsme si zazpívali.*“).²⁰

Masivní přítomnost ozbrojených policejních sil a časté policejní kontroly na silnicích i ve vlacích byly pro Černou Horu typické v době, kdy policie vyvažovala přítomnost promiloševičovské jugoslávské armády a suplovala tak úlohu neexistujícího republikového vojska. Tato skutečnost byla v denících předmětem občasné kritiky, zvláště ze strany těch, kteří po Černé Hoře cestovali ve vlastním autě. Snaha být ve střehu před Miloševičovými silami však také nacházela podporu a pochopení.²¹ Počáteční nekompromisní chování černohorských policistů většinou brzy ochabuje a původní konfrontace se rychle mění ve frašku: „*Pavel a Eva stopli nákladáček s ovceři, který jede do Podgorice na jatka. Řítil se jako blázen a po zásluze upadl do spárů policejní hlídky. Policajti jsou nejdřív drsní a vypadá to, že se hodně zdržíme.*

¹⁹ *Jugo-tour 2002 aneb „Cesta do Jugoslávie a – doufáme – i zpět,“*
<http://mujweb.cz/www/jugotour2002/denik.htm>

²⁰ *Montenegro 2000 aneb cesta tří šilenců do Černé Hory,*
<http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%203.html>

²¹ Viz např. *Cesta po pobřeží Jadranu*, <http://balkan.pavelj.net/> nebo *Chorvatsko a Černá Hora. Letní výlet jadranskou magistrálou do Černé Hory*, <http://fop.trigas-geo.cz/nonshock/balkan5htm>

Pak s nimi ale řidič popil pivko a i my jsme se s nimi skamarádili, takže nám dali autogram do deníku.“²²

Stejně jako střelné zbraně a příslušníci ozbrojených sil jsou i politické diskuse chápány jako součást postjugoslávského koloritu. K politickým názorům a neagresivnímu přesvědčování ze strany místních obyvatel, kteří se v horských oblastech nezřídka stávají štědrými hostiteli českých turistů, se autoři deníků většinou staví neutrálně a jen je zaznamenávají. Pouze někdy mladí Češi naznačí, na které straně jsou jejich sympatie, jako v případě autora webu, který v černohorské osadě Bušat rozmlouvá s pohostinným učitelem ruštiny v penzi: „*Byl silně protizápadní, takže nadával na Ameriku a na Bushe. Také si stěžoval na Albánce, kteří chodili do zdejších míst loupit a rabovat. Prostě co se politických otázek týče, bylo pro mne velmi snadné se s ním ztotožnit.*“²³ Agresivnější projevy politických sympatií, vnímaných jako extrémní, jsou ovšem odsuzovány: „*Cesta autobusem byla docela příjemná a byla by ještě lepší, kdyby se k nám nepřidalo kořalkou páchnoucí individuum, které nás oblažovalo výroky typu: „Chável i Solana na pólje“ „Rassija, Serbija, Čechija, Ukrajina – jedna děržava i Sloba preziděntom“ a podobně. Pak taky zpíval Hej, Slované!*“²⁴ ale v púlce cesty našťestí vystoupil.“²⁵ Obecně lze konstatovat, že Miloševićův režim je odsuzován, negativně je zároveň hodnoceno bombardování Jugoslávie silami NATO v roce 1999, stejně jako rétorické projevy agresivního nacionalismu a to nacionalismu obecně, byť se v konkrétních případech nejčastěji jedná o nacionalismus srbský.

Černá Hora je prezentována jako „*mírně exotická část Evropy,*“²⁶ jejíž vysokohorské oblasti jsou, podobně jako v případě jiných balkánských pohoří, českými návštěvníky hodnoceny velmi pozitivně. Poměrně kladně vyznívá i obraz jaderského pobřeží, pokud ovšem návštěvník není konfrontován s odpadky a divokými smetišti, jak o tom svědčí například následující pasáž o výstupu nad město Kotor, zařazené na seznam světového kulturního dědictví UNESCO: „*... ze svahu po kterém jsme šplhali si domorodci udělali skládku. Při výstupu jsme se tak museli proplétat mezi pneumatikami, vraky aut a vším*

²² *Montenegro 2000 aneb cesta tří šilenců do Černé Hory,*
<http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%203.html>

²³ *Cestopis z Černé Hory 2003,* www.tenzor.cz/dejvKg/hory.htm

²⁴ *Píseň Hej, Slované! (Hej, Sloveni!)* byla státní hymnou socialistické Jugoslávie, SRJ i Srbska a Černé Hory od konce II. světové války do roku 2006.

²⁵ *Montenegro 2000 aneb cesta tří šilenců do Černé Hory,*
<http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%201.html>

²⁶ *Cesta po pobřeží Jadramu,* <http://pavelj.net/>

možným co zde napadlo uložit obyvatele tohoto (jak o sobě sami prohlašují a stojí to dokonce i v jejich ústavě) „ekologického státu.“²⁷

Místem setkání s urbánní kulturou a jejími představiteli, k němuž v cestopisech o Balkáně běžně dochází po návratu z hor a přírodních rezervací do modernějších městských center, bývá především Budva, nejpopulárnější letovisko černoorského přímoří. Poutníci, kteří sestoupili z Durmitoru nebo přicestovali z Chorvatska s mírně exotickými představami, jsou zde v letní sezóně konfrontováni s množstvím kaváren, zábavními parky a luxusními restauracemi. Mužští autoři si zpravidla všímají ženské části populace, která se obléká „tak jako jinde v Evropě“ a „skoro to vypadá, jakoby před vstupem na pláž probíhalo nějaké výběrové řízení.“²⁸ Černou Horu v očích českých návštěvníků symbolizují ovšem především hory a prototypem Černoorce je tedy spíše venkovan či pastevec, než pohledná obyvatelka přímořského města oblečená v souladu s nejnovějšími módními trendy. Typická charakteristika takových Černoorců reprezentuje v podstatě obecný český pohled na balkánské horaly: „Černohorci jsou ve své většině velmi pohostinní a vstřícní lidé. Pokud se kohokoli zeptáte na radu, buďte si jisti, že se vám ji dostane. Sejdou se všichni, kdož jsou v dosahu, každý bude chtít vyslovit svůj názor, pokud vytáhnete mapu, jistě vám ji pokreslí spleť nevyznačených zkratek a odboček a ještě na okraj napíšou názvy osad pro případ, že byste si je nezapamatovali. Poptají se, odkud jste, poplácají vás po rameni, nikdy nezapomenou popřát „srečny put“, jsou ochotni jet s vámi, aby vás navedli, nebo vzít mobil a sehnat někoho, kdo by vás ubytoval. Vždy vám vyjdou vstříc. Tedy pokud neseďte za poštovní přepážkou.“²⁹ Závěrečné konstatování jasně ukazuje, že protikladem charakterního balkánského horala je líný, pomalý a nafoukaný balkánský úředník. V tomto případě sedí na poště, často však jde o celníka nebo pracovníka neefektivní turistické informační kanceláře. Balkánský úředník je zkrátka v českých očích negativní, byť někdy trochu komickou postavou.

Autoři českých internetových cestopisů o Balkáně objasňují motivací svých cest různě. V případě mnoha z nich jsou hlavním lákadlem místní hory, svou roli hrají i nízké ceny a relativní dostupnost jihovýchodní Evropy, kam se lze na rozdíl od neevropských destinací dostat pozemní cestou rychle a levně. Někteří autoři výslovně uvádějí, že cestu na Balkán podnikli proto, že na návštěvu západoevropských či

²⁷ Montenegro 2001, <http://www.tady.cz/montenegro/trip.htm>

²⁸ Cesta po pobřeží Jadranu, <http://pavelj.net/>

²⁹ Podzemní Durmitor, www.ost.nzn.cz/T_Durmitor_01/index05.asp

mimoevropských zemí neměli dostatek času nebo finančních prostředků. Z tohoto pohledu se tedy Balkán jeví jako blížká, někdy až náhražková „mírná exotika,“ jako oblast, jejíž návštěva je alternativou k exotice „opravdové,“ s níž jsou spojovány například země Latinské Ameriky nebo jižní a jihovýchodní Asie. Jindy je ovšem Balkán sám o sobě plnohodnotným cílem, který poskytuje možnost zažít dobrodružství, zakusit nebezpečí a „*sáhnout si alespoň jednou na dno svých sil.*“ Dalším motivem může být i zvědavost, „*touha navštívit věčně neklidný Balkán, poznat krajinu a život lidí a zjistit, nakolik se útržkovité informace z novin nebo televize shodují se skutečností.*“³⁰

Autoři internetových cestopisů se často zmiňují o tom, že byli konfrontováni s negativními stereotypy Balkánu a jednotlivých zemí poloostrova, rozšířenými v českém prostředí. Někdy se jednalo o varování před nestabilní politickou situací (zejména v případě bývalé Jugoslávie), ve většině cestopisů však šlo o předsudky kulturně-civilizační. Nejednalo se vždy jen o představy druhých. Někteří poutníci na Balkán se také, zejména na počátku cesty, vyrovnávali s komplexem negativních asociací ve vlastních hlavách. Již samotný odjezd do jihovýchodní Evropy je spojován s hypotetickou možností, že půjde o cestu bez návratu a obavami, co pobyt na Balkáně přinese: „*V 6:05 jsme zvedli kotvy a vyrazili směr Balkán, netušíc zda se někdy vrátíme,*“³¹ „*10:24 vlak cukl a ve mně taky, kdo ví, co mě tam na tom divokém Balkáně čeká.*“³² Předsudky vůči Balkánu, respektive jeho obyvatelům přenesla na mnohé autory analyzovaných deníků evidentně rodičovská generace. K demaskování a ironizaci alarmistických a xenofobních představ dochází pak často na konci deníků při celkovém bilancování výpravy. Běžná jsou ubezpečení, že účastníky cesty nikdo neohrožoval, neokradl ani nezabil a naopak se setkali s pohostinností ze strany místních obyvatel. V řídkých případech se samotní Češi přiznávají k činům, které jsou českým prostředím běžně připisovány Balkáncům (útěk z restaurace bez placení, okradení řidiče autobusu, táboření v městském parku apod.).

Co tedy pro mladé, internetově gramotné Čechy, kteří se s batohy na zádech vydávají do jihovýchodní Evropy, znamená pojem Balkán? V zeměpisném smyslu jde o několik výše uvedených postkomunistických států jihovýchodní Evropy. S Balkánem se též pojí příslib dobrodružství, „lehké romantiky“ a „mírné exotiky.“ Balkán znamená něco nebezpečného, divokého, temperamentního a nevypočitatelného. Přídavné jméno

³⁰ *Montenegro 2000 aneb cesta tří šilenců do Černé Hory*, <http://mujweb.cz/www/montenegro/Uvod.htm>

³¹ *Bulharsko 2003*, <http://bulharsko2003.wz.cz/deniknew.htm>

³² *Akce Securitate 2001 aneb cesta do země hraběte Drákuly*, <http://www.sweb.cz/securitate/>

„balkánský“ v internetových cestopisech často popisuje jevy a situace, spojené s nepořádkem, chaosem a nedostatkem pravidel. Nejde však přímo o brutalitu, agresivní chování a nenávisť, které jsou jako balkánské identifikovány spíše v českém mediálním diskursu. Ten autoři internetových cestopisů, zdá se, nejspíš ignorují, nebo je ve svých vlastních textech otevřeně označují za nedůvěryhodný. V tomto ohledu je jejich obraz Balkánu leckdy méně dramatický a negativní, než temné balkánské představy jejich rodičů a oficiálních sdělovacích prostředků.

Balkán jako místo bez daných pravidel přináší možnost improvizovat a stanovit pravidla vlastní („*smlouvejte, jste na Balkáně*“)³³ nebo, třeba při střetu s místní byrokracií, obejít ta stávající. Za balkánskou bývá v internetových cestopisech soustavně označována veřejná doprava, například autobusy, v nichž „*poznáte, co je to cestovat Balkánem*“³⁴ či vlaky, jejichž dobrodružná a tedy balkánská esence tkví v tom, že „*vše je o něco starší, přeplněnější a špinavější než u nás, navíc se ve vlaku můžete seznámit s roztomilým prasátkem či husou nebo obdarovat obcházejícího žebráka. Z vlaku ovšem vystupují čisté nažehlení cestující, což nechápu.*“³⁵ Upravený člověk, vylézající z přečpaného a špinavého vlaku, ovšem také může být chápán jako balkánský výjev. Absurdita, paradox, překvapení a nečekaný zvrát jsou totiž dalšími synonymy tohoto pojmu. Může přitom jít i o překvapení pozitivní, které by zdánlivě mohlo demonstrovat normálnost poměrů. Jedna z českých výprav objevila například ve vysokohorské chatě telefonní automat na kartu. Standard? Nikoli: „*To je Balkán, to je každodenní absurdita.*“³⁶ Na Balkáně taková moderní vymoženost zkrátka nemá co dělat, aby mohl v jejich očích zůstat Balkánem. A pokud tam je, pak je to – zase jen Balkán. Balkán je především kulturně-civilizační představou. Jde o pojem velmi široký a přizpůsobivý. Velké množství různých aspektů reality může být klasifikováno jako balkánské, pokud se vyskytují v místech, o nichž se věří, že leží na Balkáně.

Na počátku 21. století je nepřilíš zřetelný obraz Černé Hory součástí komplexu představ, spojených s bývalou Jugoslávií a obecněji Balkánem, je poplatný celkovému diskursu o této oblasti a nehraje prakticky žádnou zvláštní roli. V české společnosti neexistuje také žádný specifický obraz Černohorce, který by příslušníky tohoto národa nebo občany černohorského státu něčím originálním vyděloval z celkového

³³ Tamtéž.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ *Rumunsko 97 aneb Lehké romantično*, <http://www.dstranky.cz/osobni/rum/cesta.html>

³⁶ *Pohoří Rila – Bulharsko 2000*, <http://jdina/rila>

postjugoslávského amalgámu.³⁷ Zároveň zde existuje určitá představa o Černé Hoře jako potenciálně atraktivní turistické destinaci, zahrnující jak mořské pobřeží, tak horské oblasti. Turistická forma obrazu Černé Hory má krom samozřejmých asociací s ostatními postjugoslávskými státy také některé společné rysy s obrazem Bulharska a Rumunska, tedy zemí, jež se vyznačují podobnou zeměpisnou polohou a kombinací moře, hor a historických památek.

Obraz Černé Hory a Černohorců nehrál po roce 1989 v české společnosti žádnou významnou roli. Tradiční obraz této země a jejích obyvatel z 19. století je již nenávratně minulostí a dnešní obrazy na něj také prakticky v ničem nenavazují. Lze předpokládat, že v následujících letech bude převažovat obraz Černé Hory jako turistické destinace. Není vyloučeno, že na nový obraz Černé Hory budou mít určitý vliv také reklamní a marketingové aktivity s cílem posílit ty jeho prvky, které mohou stimulovat růst turistického ruchu a příliv zahraničních investic. Image státu a s ním spojené asociace fungují v současné době do velké míry podobně, jako obchodní značky. Černá Hora, kterou její oficiální turistická agentura propaguje již několik let pod sloganem *Montenegro – Wild Beauty*, nebude v tomto ohledu asi žádnou výjimkou z pravidla.

³⁷ V roce 1995 byl na pražských gymnáziích proveden průzkum, který mj. zjišťoval, zda od sebe studenti dokáží odlišit příslušníky jednotlivých národů bývalé Jugoslávie. Deklarovaná schopnost rozpoznat Černohorce byla nejnižší – identifikovat by je dokázalo pouze 1,22% dotázaných (Chorvaty 32,93%, Srby 28,05%, Muslimy 24,4%, Slovinci 4,88%, Makedonce 2,44%). Viz Tomáš Procházka: „Zdroje informací studentů pražských gymnázií o občanech bývalé Jugoslávie,“ In: *Lidé města* 3/2000, 214–215.

Závěr

První ucelenější informace o Černé Hoře a Černohorcích pronikly do prostředí české vlastenecké elity ve 30. letech 19. století. Slovanská ideologie tehdy tvořila integrální součást českého nacionálního diskursu a Černohorci byli spolu s ostatními Jihoslovany vnímáni a konstruováni ve slovanofilském kontextu. Vzhledem k značné zeměpisné vzdálenosti, omezeným informacím a neexistujícím kontaktům byla Černá Hora v mentální mapě českých vlastenců zpočátku jen další částí „slovanského světa.“ Konkrétnější představy o Černohorcích se rozvíjely postupně v následujících letech.

Pohled české společnosti 19. století na Černou Horu byl neoddělitelný od obrazu Jihoslovanů a Balkánu, zároveň se však vyznačoval jak specifickými rysy (těmi, jež byly vlastní pouze Černohorcům), tak symbolickou kumulací významů (Černohorci jako archetyp Jihoslovanů). Důvody vzniku specifických rysů v prezentaci Černohorců jsou nasnadě. Černohorci se vnějším vzhledem, společenskou strukturou a tradicí vlastní státnosti reálně odlišovali od sousedního obyvatelstva a nebyli snadno zaměnitelní s Albánci, Dalmatinci nebo „Turky“ (tj. převážně slovanskými muslimy). V idealizaci Černohorců hrála důležitou roli legenda o jejich nepřetržité nezávislosti a neustálém protitureckém odporu. Tato myšlenka nebyla v 19. století prakticky zpochybňována: tvořila pevnou součást černohorského autostereotypu, státní ideologie, dobové historiografie i cizích výkladů černohorské problematiky. Bez ohledu na reálnou nepodloženost tvrzení o nepřetržité kontinuitě samostatnosti trvala v polovině 19. století faktická nezávislost Černohorců na osmanské říši skutečně již přes 150 let. Je proto zcela pochopitelné, že se myšlenka černohorské nepoddajnosti a nepokořenosti/nepokořitelnosti stala také pevnou součástí českých obrazů této země. Kontinuitou nezávislosti a úspěšného ozbrojeného odporu vůči mocným nepřátelům se Černá Hora odlišovala od ostatních jihoslovanských oblastí, které byly po nějakou dobu součástí osmanské říše, benátské republiky nebo habsburského soustátí. Černohorci se díky této optice jeví jako autentičtější, opravdovější a čistší, než všichni ostatní Slované. Černohorci představovali zároveň nejexotičtější, ale i nejpůvodnější, a proto paradoxně, avšak logicky nejtypičtější Jihoslovany.

Jádrem pozitivního stereotypu Černohorců byl obraz Černohorce jako junáka, udatného bojovníka, naplněného lidskostí. V tomto obraze se slily jak ideální fyzické charakteristiky, tak pozitivní povahové rysy (dobrota, tolerance) a projekce kolektivních hodnot (boj za svobodu, národ, víru, vlast). Černohorské ženy, konstruované jako

převážně asexuální ženy-matky, ženy-sestry a ženy-bojovnice, které dokáží v případě nutnosti alternovat i v mužské roli, sloužily jako strážkyně rodinného krbu a zajišťovaly zdárnou reprodukci marciálního národa junáků. Erotické asociace byly spojovány spíše s orientálním prostředím, tj. muslimkami a křesťankami, jež se v tomto milieu octly (Čermákovy Černohorky odvečené do harému jsou toho výmluvnou ilustrací). Z řad Černohorců se vydělovalo několik výjimečných individualit, prototypů junáctví, mezi něž se řadil např. Marko Miljanov. K Černé Hoře zároveň neodmyslitelně patřila osobnost jejího vladaře. Někteří čeští vlastenci se stihli setkat s posledním vladykou, básníkem Petrem I. Petrovičem Njegošem, v následujícím desetiletí vládl pak zemi první světský kníže a radikální reformátor Danilo. Černou Horu však ztělesňoval především kníže (od roku 1860) a král (od roku 1910) Nikola, který stál v čele země v dobách Vaclíka a Čermáka, v období atraktivních válek 70. let 19. století, v několika mírových dekádách, během balkánských válek, za I. světové války a pro část Černohorců, věrných exilové vládě, zůstal králem až do své smrti v roce 1921. Nejen délkou své vlády byl proto Nikola symbolem celé jedné epochy, podobně jako František Josef v sousedním Rakousku-Uhersku.

Obrazy Černohorců plnily v rámci českého nacionálního diskursu několik funkcí. Z hlediska většiny tvůrců těchto obrazů byla jistě nejvýznamnější funkce národně mobilizační. Černohorský junák, který se vyznačoval kombinací několika ideálních vlastností (statečnost, čest, bojovnost, spravedlnost, lidství), měl být příslušníkem českého národa morálním vzorem i příkladem, jenž měl povzbudit k národní aktivitě. Někteří tvůrci obrazu Černohorců, zejména Josef Holeček, přímo nabádali k přijetí určitých černohorských vlastností, jež měly posílit českou národní identitu. Do velké míry šlo pochopitelně o romantickou myšlenku, silně svázanou se slovanskou ideologií, v jejímž rámci také najdeme základní ospravedlnění zamýšlené kulturní transfuze: Černohorci byli prezentováni jako uchovávatelé autentických praslovanských vlastností. Přijetí některých z nich tedy nemělo být akceptováním vlastností cizího národa, nýbrž znovupřijetím původních charakteristik národa vlastního, které ve středoevropském prostoru vzhledem k historickému vývoji vymizely. V Černé Hoře, skanzenu slovanské a obecně lidské původnosti, však zůstaly zakonzervovány. Cesta do Černé Hory tak pro Čecha neměla být jen obvyklým putováním v prostoru, nýbrž i cestou v čase. Na jejím konci mělo Čecha čekat setkání s exotickým druhým, který byl zároveň jím samým, současníkem, ale i živoucím předkem: Černohorec byl Praslovanem a tím vlastně Pračechem. Podle vrcholných tvůrců českého obrazu Černohorců z druhé poloviny 19.

století mělo setkání s Černohorci umožnit Čechům lepší porozumění vlastní minulosti, jež bylo nutným předpokladem k vybudování vlastní úspěšnější budoucnosti.

Tyto myšlenky, stejně jako historie geneze a vývoje obrazů Černohorců a vlastně i celá slovanská ideologie, se mohou z dnešního hlediska jevit jako poněkud kuriózní až zcela absurdní. Idea posílení národní identity vlastnostmi, čerpanými z vlastní minulosti nebo převzatými od jiných společností, však není nikterak výjimečná. Pro moderní společnost, zvláště pak pro relativně malý stát a národ, adaptující se neustále na nové, rychle za sebou následující změny a definující takřka konstantně své místo v nestálém světě, jde o běžnou záležitost a snad i o nutnost. V tomto směru nejsou dobové snahy posílit češství černohorstvím až tak výjimečné – připomeňme pokusy revitalizovat českou společnost idealizovanými hodnotami husitství, českobratrství nebo První republiky, přijetím některých vlastností velkých západních národů (Britů, Francouzů, Američanů, Němců), „východní“ (buddhistické, hinduistické, taoistické) moudrosti, až po celkem nedávnou výzvu historika Dušana Třeštika „nově vymyslet český národ“.

Idealizace Černé Hory se zdá mnohem méně extravagantní, uvážíme-li dobovou pozici Čechů a Černohorců v tehdejší Evropě. České země se vyznačovaly nesrovnatelně lepší úrovní infrastruktury, hospodářského a kulturního života, zatímco Černá Hora tvořila v tomto směru zaostalou periferii Evropy. Právě tuto skutečnost měl jistě na mysli Julius Grégr, když podle Holečkových pamětí napadl jeho pročernohorský entusiasmus tvrzením, že si vyšší kultura nikdy nemůže brát za vzor kulturu nižší. Černá Hora, čítající koncem 19. století asi 200 000 obyvatel, však zároveň byla nezávislým státem s domácí dynastií, vlastní armádou a diplomatickými vztahy s velmocemi. Z toho vyplývalo českými autory často zmiňované přirozené sebevědomí obyvatel „slovanské Sparty,“ jež nejspíš kontrastovalo s vnímaným deficitem podobných vlastností u příslušníků českého národa. Černohorci byli v Evropě i v zámoří nesrovnatelně viditelnější, než Češi, jejichž existence zůstávala za hranicemi Rakouska-Uherska stále takřka neznámá. Černohorská politická nezávislost, jež umožňovala rozhodovat o všech otázkách národního života bez prostředníků a vnějších omezení, silně kontrastovala s malými úspěchy české politické reprezentace na tomto poli. Právě tato nezávislost byla v českých očích hodna obdivu i jisté závisti a dlouhodobě přispívala k pozitivní prezentaci Černohorců. Politická nezávislost byla oprávněně vnímána jako výsledek úporného, statečného boje za svobodu a jako taková

byla pevně provázána s komplexem obrazů, které tvořily jádro pozitivního stereotypu Černohorců v české společnosti.

Obrazy Černohorců mohly hrát také alegorickou funkci. Černohorský boj za svobodu byl neoddělitelně spojen s obrazem jejich odvčkých protivníků – Turků. V pojetí českých autorů fungovali „Turci“ často jako snadno dešifrovatelný zástupný obraz „dědičných nepřátel“ českého národa – Němců. Tato tendence se silně projevovala v interpretaci černohorské historie. Zdůrazňováno bylo například odhodlání Černohorců nevzdat se za žádných okolností historických práv na území, jež patřila k teritoriu jejich státu v předosmanských dobách a získat je opět navzdory tomu, že mezitím došlo ke změně jejich etnické skladby – „poturčení.“ Paralela se „zněmčeným“ pohraničím českých zemí byla více než evidentní. Stejná tendence se promítala do glorifikace černohorského panovníka, knížete a později krále Nikoly, která sloužila jako nepřímá kritika vlastního vladaře, císaře Františka Josefa.

Nelze však pominout ani skutečnost, že krom významů, jež souvisely se slovanskou ideologií a českým nacionálním diskursem, sloužily obrazy Černé Hory také obecnější touze širšího publika po romantických a exotických tématech. Černá Hora, se svou spektakulární přírodní scenérií, historií válečných konfliktů, příběhy o hrdinství a patrnými orientálními vlivy dokázala tyto potřeby dobře naplňovat. Specifická atraktivita černohorských témat tkvěla právě v tom, že umožňovala harmonicky skloubit nároky na „vyšší,“ vlastenecká a výchovná témata s populárními požadavky dobrodružných, exotických a erotických látek. Výmluvným příkladem skloubení všech těchto významů jsou umělecká díla dvou nejznámějších českých montenegrofilů - obrazy Jaroslava Čermáka a povídky Josefa Holečka.

Konfrontace s problémy černohorské společnosti vyvolávala u českých návštěvníků často úvahy o vhodném směru budoucího vývoje této země. Ty jsou odrazem obecnějších úvah o vhodné formě budoucího rozvoje malé národní společnosti v konkurenci větších a vyspělejších států, jež byly přítomny v české společnosti své doby. V obecné rovině šlo o to, jak úspěšně skloubit modernizaci se zachováním tradičních specifik a hodnot. Všestranná modernizace byla všeobecně pocíťována jako nevyhnutelná nutnost. Černá Hora se v mčnicím se světě nemohla dlouhodobě udržet, pokud by zůstala zachována ve stávající podobě jakéhosi evropského muzea nebo skanzenu, s kmenovým uspořádáním, archaickým způsobem boje muže proti muži, bez cest, bez rozvoje hospodářství a školství. Na tom se vnější pozorovatelé zpravidla shodovali. Představy o tom, co z tradičního „národního ducha“ by mělo být zachováno

a jak konkrétně takovou transformaci provést byly spíše mlhavé a idealistické. Někteří autoři favorizovali myšlenky izolacionismu a autochtonního vývoje (Ludvík Kuba, v menší míře Josef Holeček), jiní naopak doporučovali větší otevření Západu a pronikání soudobých tendencí, od hospodářských po kulturní (Viktor Dvorský).

Specifické téma představují polemiky a výklady politické situace v Černé Hoře po zavedení parlamentarismu v roce 1905. Docházelo zde ke střetům názorů „realistů“, kteří favorizovali přijetí co nejvyspělejšího politického systému západoevropského typu a konzervativnějších národovců, podle nichž nebyla černohorská společnost na podobné politické zřízení připravena a více jí vyhovovala postupná evoluce autokraticky-patriarchální vlády knížete Nikoly. Oba myšlenkové proudy však zároveň považovaly své řešení, buď parlamentarismus, nebo vládu osvíceného panovníka, za nejlepší garanci pro vývoj černohorské společnosti v „národním duchu“, s důrazem na zachování autentických hodnot, budování nacionálního povědomí a odpovídajících institucí a v neposlední řadě též s velkým ohledem na ideu „slovanské jednoty.“ V tomto ohledu se všechny české myšlenkové proudy, angažované v otázkách Černé Hory, shodovaly na společné platformě nacionalismu a slovanofilství.

Relativně jasné byly představy o vhodném směru ekonomického rozvoje. Čeští návštěvníci patřili mezi objevitele přírodních krás Černé Hory a kladli velký důraz na rozvoj turistického ruchu v zemi. Další zlepšení hospodářské situace měl přinést racionální rozvoj již existujících forem zemědělství, lesnictví a produkce potravin. V tomto ohledu předběhli čeští autoři svou dobu leckdy až o sto let – prakticky stejné argumenty zaznívají v debatách o dalším směru černohorského ekonomického vývoje teprve dnes, okořeněné dobovou terminologií ekozemědělství, trvale udržitelného rozvoje a postindustriální společnosti služeb. Mnohem matnější však byly představy o ochraně a možnostech dalšího rozvoje tradiční kultury a mentality („charakter“, „národní duše“). Velmi obecně řečeno se čeští autoři domnívali, že by Černohorci měli rozvíjet své pozitivní vlastnosti a tradice a potlačovat ty negativní. Kromě nátlaku státu, který měl zajistit větší míru vzdělání a přimět své občany k efektivnějšímu přístupu k práci, bylo těžké definovat mechanismy, které by „to nejlepší“ z černohorské minulosti mohly ochránit a tvořivě využít v nové době.

Důležitou roli hrála v obrazech Černé Hory vždy myšlenka autentičnosti, nezkaženosti a opravdovosti. Ta se týkala jak lidské společnosti (holečkovský „praless lidí“), tak pestrého a – jak se většinou zdálo – zachovalého životního prostředí. Myšlenka autentičnosti umožňovala rozvoj slovanofilského diskursu o Černohorcích

jako nositelích praslovanských hodnot, případně rozvíjení analogii s řeckou antikou nebo vyvolávání biblických asociací. Černohorci symbolizovali mýtické počátky, dávnou minulost Slovanů, Evropy, ba i lidstva. Každá nová generace českých poutníků glorifikovala černohorskou autenticitu a nezkaženost a vyslovovala obavy, že bude brzy setřena. Tyto obavy se při dalších cestách často aspoň do určité míry naplňovaly. Následující generace ovšem zpravidla v téže době objevovala svou dosud panenskou Černou Horu a kruh se opakoval. Tendence popisovat Černou Horu jako „pannu na prahu rozkřičeného domu“ (opět Holeček), kterou je nutno poznat co nejdříve, než se nenávratně změní, představuje snad jediný element někdejšího obrazu této země z 19. století, který se opakuje dodnes („oáza“ a „tajemná spící krasavice,“ která bude brzy probuzena, z reklamně-turistických textů počátku 21. století).

V jádru jde o klasickou představu o původnosti a neměnnosti „primitivních“ společností, na jejíž fiktivní podstatu upozornila již mnohokrát moderní antropologie. Černohorská společnost se vyvíjela před příchodem prvních českých návštěvníků, měnila se neustále během 19. století a tento proces samozřejmě pokračuje dodnes. Počátkem 19. století by například hypotetický český vlastenec našel Černohorce ještě s turbany na hlavách místo „tradičních“ plochých čapek, jež byly šířeny záměrně jako jeden ze symbolů nacionální homogenizace. Češi však ve druhé polovině 19. století poznali a zobrazili Černohorce právě s touto pokrývkou hlavy a počátkem 20. století vyjadřovali nelibost nad tím, že „crnogorsku kapu“ vytlačují západní klobouky. Takový klobouk by pro nás začátkem 21. století patrně symbolizoval úctyhodnou starosvětskou tradici, dnešní Černohorce však spatříme povětšinou prostovlasé nebo s univerzálními baseballovými čepicemi. Černohorská společnost se stejně jako všechna lidská společenství stále měnila a neuvízla v žádném období svých dějin v historickém bezčasu. Černohorská původnost a autentičnost tak stejně jako v jiných obdobných případech nebyla objektivně dokazatelnou realitou, nýbrž především představou vnějších pozorovatelů, tvůrců obrazů Černé Hory a společnosti, která je konzumovala.

Poptávka po obrazech Černohorců a jejich produkce v české společnosti před rokem 1914 existovala konstantně, dramaticky se však zvyšovala v době válek. Tento jev je více než pochopitelný. Zpočátku šlo spíše o ohlasy vzdálených, lokalizovaných bojů mezi Černohorci a místními reprezentanty osmanské říše, postupně však měly balkánské konflikty stále komplikovanější mezinárodní souvislosti, jejichž efekty mohly být a leckdy také byly silně pocíťovány českou společností, žijící v rámci habsburské monarchie, která se v oblasti silně angažovala. Ve 40., 50. a 60. letech 19. století nebyla

o boje s Turky takřka nikdy nouze: k šarvátkám a menším střetům v pohraničí docházelo často, v některých obdobích prakticky každodenně. V každém z těchto desetiletí se odehrály i rozsáhlejší ozbrojené konfrontace: z tureckého hlediska velké „trestné expedice“ proti odbojným kmenům neplatícím daně, z hlediska Černohorců osmansko-černohorské války. Tehdy také vznikl pozitivní stereotyp Černohorců jako udatných slovanských hrdinů. Zájem české společnosti 19. století o Jihoslovany a Balkán vyvrcholil v 70. letech, během rozsáhlých protiosmanských bojů, jež zasáhly velkou část poloostrova a vyvolaly také přímou intervenci velmocí (Ruska, Rakouska-Uherska). Růst politického napětí, patrnější od prvních let 20. století, vyvrcholil během balkánských válek v letech 1912–1913, kdy došlo k obdobně angažovanému zájmu české společnosti, jako o více než tři desetiletí předtím.

Ještě než stihly doznít reflexe balkánských válek, rozhořela se mnohem delší, ničivější a rozsáhlejší „velká válka“, kterou dnes známe jako první světovou. Pokud pojmem vývoj pozitivního stereotypu Černé Hory v české společnosti jako příběh, právě do této doby lze situovat jeho smutný, ale efektní konec. Obrazy Černohorců se rozvíjely po mnoho desetiletí, s různými vývojovými peripetemi, avšak takřka s nezměněným základním poselstvím: šlo o bratrský slovanský lid, národ junáků a nepřemožitelných hrdinů, který mohl být navzdory své chudobě a malé početnosti Čechům vzorem, jak bránit vlastní svobodu a nezávislost. Tyto obrazy měly svou subverzivní, polemickou funkci – fungovaly jako součást českého nacionálního diskursu, mohly stát a také často stály v opozici vůči německému nacionálnímu diskursu a vůči oficiální politické linii „širší“ rakousko-uherské vlasti. Tvůrci a příjemci těchto obrazů se však v roce 1914 ocitli na opačné straně zákopů, než jejich „bratři z jihu.“ V roce 1916 pak poznalo Černou Horu a Černohorce do té doby rekordní množství Čechů. Nikoli jako účastníci zájezdu vlasteneckých turistů, hosté významné národní slavnosti nebo při sokolské exhibici jako v předchozích letech, nýbrž v uniformách okupační armády, která zemi poprvé v její moderní historii dobyla, obsadila a zničila tak mýtus o černohorské neporazitelnosti. Na konečné marginalizaci významu tradičních obrazů Černohorců se samozřejmě po válce podílelo více faktorů, zejména změněné geopolitické a společenské podmínky, v jejichž rámci již dřívější poptávka po takových obrazech přestala fungovat.

I v závěru 20. století přispěla ke zviditelnění Černé Hory válka, které se formálně vzato Češi a Černohorci účastnili na opačných stranách: letecká kampaň NATO proti Svazové republice Jugoslávii v roce 1999. Tehdy však již komplex tradičních obrazů

Černohorců z 19. století v povědomí české společnosti definitivně vybledl. Po zániku specifických podmínek, které stimulovaly jejich utváření, udržování a fungování v době simultánní existence nezávislého černohorského státu a sousední habsburské říše, v jejichž hranicích se emancipoval moderní český národ, ztratily další reprodukce těchto obrazů veškerý *raison d'être*. Vzhledem k mnoha radikálním proměnám české společnosti od konce první republiky po současnost se až na výjimky vytratily i reminiscence tohoto fenoménu. Matný obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti po roce 1989, který se objevuje v rámci diskursu o bývalé Jugoslávii nebo ve formě obrazu turistické destinace, nehraje žádnou významnější roli a podmínky pro vznik takové role objektivně neexistují. Patrná je také diskontinuita s tradičními obrazy, jež byly hlavním tématem této práce.

Samotné obrazy, jejich obsah a vývoj, stejně jako osudy a motivace jejich tvůrců, lze na základě dochovaných pramenů rekonstruovat s větší mírou přesnosti, než je tomu v případě jejich recepcí. Pro současnou dobu by bylo možné uspořádat anketu a získat tak data a ta dále interpretovat. Obraz Černé Hory po roce 1989 však nehraje natolik významnou roli, aby měl podobný výzkum zaměřený jen na tuto zemi větší smysl. Nezahrnul jsem do této práce proto ani selektivní rozhovory s příslušníky starších generací, kteří v některých případech ve svých vzpomínkách reflektují existenci pozitivního stereotypu Černohorců, přenášeného zpravidla rodičovskou generací nebo četbou, ve 30. a 40. letech 20. století. V každém případě by šlo o příliš malý statistický vzorek, který by neopravňoval k dalekosáhlejším závěrům. Obrazy Černohorců se s největší frekvencí objevovaly před rokem 1918, respektive 1914. Pro období, které bylo z hlediska naší práce nejdůležitější, již tedy vzhledem k uplynulému času není s kým vést rozhovory ani komu předkládat dotazníky. To je koneckonců přirozeným osudem jakéhokoli tématu s historickou dimenzí. Recepci obrazů Černé Hory a Černohorců na základě dochovaných zdrojů jsme se zabývali zejména v pasážích o ohlasu protiosmanských bojů v 70. letech 19. století a balkánských válek z let 1912-1913. Ohromné množství zdrojů všech žánrů, věnovaných této zemi v dlouhém časovém období, dostatečně svědčí o dobové popularitě a rozšířenosti těchto obrazů. Nebylo zároveň naším cílem jejich význam přeceňovat. Fenomén, kterým se tato práce zabývá, byl jen jedním z mnoha, které ve stejné době vzájemně koexistovaly, překrývaly se nebo se vyvíjely odděleně. Tato práce představuje tedy jednu z možných paralelních historií, dosud nevyužitý úhel pohledu, který osvětluje mentalitu české společnosti, vývoj Černé Hory a problém obrazu druhého z nové, někdy možná méně

obvyklé perspektivy. Zároveň se v mnoha aspektech kryje s jinými historiemi a úhly pohledu, vždy podobně silně poplatnými volbě sledovaného problému a subjektivní optice interpreta, které v leccems potvrzuje, doplňuje nebo zpochybňuje.

V hlavních rysech jsme zde načrtli základní elementy vzniku, obsahu, fungování, vývoje a zániku „českých“ obrazů Černé Hory a Černohorců, jak je bylo možno na základě několikaletého výzkumu a kritického promýšlení rekonstruovat. Téma samozřejmě vybízí k dalším výzkumům na tomto poli. Ze srovnávacího hlediska by jistě měly smysl další analýzy obrazu jiných balkánských zemí a národů, stejně jako dalších evropských zemí, ale i dobový český diskurs o mimoevropských zemích, ať Černé Hoře zeměpisně blízkých (blízkovýchodního „Orientu“) nebo vzdálenějších (např. „primitivních“ společností Latinské Ameriky, subsaharské Afriky apod.). Do budoucí diskuse o některých širších tématech mohou přispět také závěry této práce. To se týká zejména orientalismu a pohledu na islám, slovanofilské ideologie, adorace rousseauovského „ušlechtilého divocha“ nebo problému modernizace tradiční společnosti, k nimž má disertace poskytla nové příklady.

Zajímavé objevy na poli obrazu druhého čekají (pokud opět hovoříme především o teritoriu jihovýchodní Evropy) také při studiu období po roce 1918, které je z tohoto hlediska ještě méně zpracováno, než epocha „dlouhého“ 19. století. Diskurs československo-jugoslávského přátelství za První republiky na rozdíl od zdánlivě faktických politických a hospodářských aspektů fungování Malé dohody nebyl dosud zásadně zpracován, ještě méně je známo o fungování obrazů druhého v takřka totálně kontrolovaném veřejném prostoru v době komunistické totality. Velkým tématem současnosti a nedávné minulosti je nepochybně budování české národní identity po roce 1989 a vliv obrazů druhého v tomto procesu. Z vědeckého hlediska nejde o „pole neorané,“ dílčí výzkumy a pokusy o analýzu již leccos poodhalily a naznačily. Z našeho hlediska by bylo nesmírně zajímavé prozkoumat několik tématických okruhů: diskurs o bývalé Jugoslávii, obraz Balkánu, rezidua slovanské ideologie a celý komplex otázek, spojených s vymezením vůči tzv. Východu včetně čistě postsovětského prostoru.

Obrazy Černé Hory, Jihoslovanů a Balkánu, které produkovali příslušníci české společnosti, mají nepochybně určitá národní specifika. Před I. světovou válkou byla tím nejvýraznějším rozšířená slovanská ideologie, jejíž optika odlišovala dominantní český nebo slovenský pohled například od obrazů, které vytvářeli Britové či Francouzi. Přesto jsou však také obrazy produkované českou společností nedílnou součástí problematiky

pohledu evropských nebalkánských společností na tuto oblast. Pozitivní stereotyp Černohorců a jižních Slovanů vůbec, který v českém veřejném diskursu o Balkáně do poloviny 20. století jednoznačně dominoval, může představovat podnětný vklad do dosavadních odborných diskusí na toto téma.

Interdisciplinární debata o pohledu Západu na Balkán se rozvíjela od počátku 90. let 20. století, v atmosféře silně poznamenané dramatickou politickou a sociální situací v regionu. Hlavní milníky tohoto diskursu tvoří odborné publikace (jejich část, jež se přímo týkala mé disertace, jsem komentoval v bibliografickém přehledu). V širším slova smyslu se diskuse na toto téma vedou také na mnoha konferencích, přednáškách, seminářích, workshopech a při neformálních výměnách informací a názorů, jež bývají mnohdy nejpodnětnější. Pokusíme-li se hlavní rysy tohoto diskursu shrnout, dojdeme k poměrně jednoznačnému závěru. Převládá názor, že vnější pohled na Balkán, v minulosti stejně jako v současnosti, byl převážně negativní. Konkrétní detaily obrazu Balkánu se liší podle použitých zdrojů: Balkánci jako násilničtí, krvežízniví primitivové, ovládaní staletými, iracionálními a nevykořenitelnými vášněmi; Balkánci jako směšné, intrikující figurky, žijící v operetních státecích přímo vybízejících k satíře; líní a neefektivní Balkánci, zálibně živořící v hygienicky nevyhovujících podmínkách; Balkánci jako barbaři, lupiči, překupníci, drogoví dealeři a mafiáni. Všechny tyto obrazy a stereotypy nepochybně existovaly nebo existují, často založeny na falešných představách, záměrných dezinformacích, nepotvrzených mýtech, civilizačně-kulturních předsudcích, scestných projekcích a snahách po upevnění vlastní identity dané společnosti nebo jednotlivce pomocí negativního vymezení. I dnešní česká společnost se svými představami o okolním světě jistě poskytuje dostatek materiálu pro podobné závěry. Na tomto místě nemá smysl diskutovat o oprávněnosti či neoprávněnosti, resp. reálném základě negativních stereotypů. Jedním ze závěrů mé práce je jiný poznatek: existují také příklady pozitivního stereotypu Balkánu a jeho obyvatel, které se od negativních obrazů značně odlišují. Celkovou představu o obrazech Balkánu získáme teprve tehdy, uvážíme-li i tyto fenomény, způsoby jejich vzniku, fungování a zániku a jejich vztah k negativním diskursivním strategiím.

Pozitivní stereotyp Černohorců není v tomto ohledu izolovaným příkladem. Krom diskursu, který Maria Todorovová označila jako „balkanismus“ a jehož britskou verzi nazvala Vesna Goldsworthy „mentální kolonizací,“ existoval také diskurs, kterému budu pracovně říkat „junácký.“ Právě Černohorci a Jihoslované obecně hráli v jeho vývoji velkou roli, junácký diskurs se však zdaleka neomezoval jen na ně – v různých

obdobích a z různých úhlů pohledu byly podobnou terminologií konstruováni také Bulhaři, Řekové nebo Albánci. Jádrem tohoto diskursu tvořil spravedlivý boj za svobodu a nezávislost. Balkánský bojovník nebyl v tomto pojetí primitivním hrdlořezem, nýbrž obdivuhodným a statečným hrdinou, tedy pozitivním stereotypem. Tento typ diskursu se objevuje v první polovině 19. století, v době odlivu slábnoucí osmanské moci z jihovýchodní Evropy, jejímž průvodním jevem byly povstání místního obyvatelstva, osvobozené války a konstituování nových národních států. Specificky podmíněná, pro junácký diskurs však zakládající a normotvorná, byla pozitivní, romantická, „byronovská“ reakce řady západoevropských intelektuálů na řecké povstání ve 20. letech 19. století. Obdobné boje Srbů, Bulharů nebo Černohorců vyvolávaly v následujících desetiletích leckdy srovnatelné reakce. V černohorském případě nacházíme stejné prvky romantické idealizace, shodné stavební kameny konstrukce druhého a blízkou terminologii, jaké jsme analyzovali v případě české společnosti, také u mnoha britských, francouzských, německých, ruských nebo italských montenegrofilů. Slovanofilství a absence vlastních velmocenských zájmů v českém (a analogickém slovenském) případě umožnily, aby junácký diskurs u těchto politicky nesvéprávných národů nabyl obzvlášť velké síly, šíře a délky, obsahově však nebyl ani autochtonní, ani unikátní.

Na rozdíl od balkanismu, v jehož extrémnějších formách jsou Balkánci vnímáni jako esenciálně neevropští, respektive jako nedostateční, neúplní, a proto druhořadí Evropané, junácký diskurs je naopak inkluzivní: balkánští bojovníci svými zápasy naplňují myšlenky evropské svobody a v souladu s antemurální mytologií tak Evropu a ostatní Evropany brání i fyzicky. Ruku v ruce s romantickou idealizací jdou další asociace: junáci žijí nezkaženým, chudším, ale přirozenějším životem, vykazují četné kladné charakterové vlastnosti, velkou roli hraje v jejich životě kultura, zpravidla tradiční a lidová. Junácký diskurs nezmizel ani v průběhu 20. století, k čemuž největší měrou přispěly obě světové války. V současnosti se v klasické podobě neprojevuje – nenahrávají tomu ani události na Balkáně, ani skeptičtější, heroizaci válečníků většinou nepřilíš nakloněné duchovní klima euroatlantických společností. Prvky pozitivní idealizace Balkánců však nacházíme stále. Z rozbouřeného moře negativních stereotypů se vždy vynořuje nepotopitelná figura ušlechtilého balkánského divocha, emotivnějšího, jasnějšího, opravdovějšího, zkrátka v dobrém i ve zlém lidštějšího, než jsou vymoženostmi civilizace zhýčkaní a otupení obyvatelé evropského severu a západu. Balkáncem, který život prožívá jaksi skutečněji, dokáže se divočeji bavit,

projevovat otevřeně emoce, opravdověji milovat a hlouběji nenávidět: tak přibližně vypadá současná inkarnace starého dobrého junáka.

Žádný z diskursů o Balkánu nikdy neexistoval v „čisté“ podobě. Značně vypjatá česká forma junáckého diskursu, kterou jsme analyzovali v této disertaci, po bližším prozkoumání vykazuje neoddiskutovatelně orientalistické elementy a trocha temného „balkanismu“ by se jistě tu a tam našla i ve vrcholném období adorace „našich bratří z jihu.“ V čisté a jednoznačné podobě může snad existovat jen jednoduchý, krátkodobě a jednorázově omezený základní stereotyp, nikoli složitý systém obrazů, který se vyvíjel v dlouhém časovém období, v mnoha státech a národních komunitách zároveň, a přijímal bezpočet podnětů ze všech myslitelných sfér kultury, vědy, politiky, intelektuálního a společenského života. Nechci tedy definicí junáckého diskursu napadnout diskurs balkanismu nebo jej nahradit, nýbrž přispět ke komplexnějšímu a přesnějšímu pochopení vývoje obrazu Balkánu v celoevropském a globálním měřítku.

Summary

“Our brothers in the South“

Images of Montenegro and the Montenegrins in Czech Society, 1830-2006

In the second half of the 19th century, the interest in the lands and peoples of south-eastern Europe was widespread in Czech society. Numerous travelogues, poems, newspaper articles, paintings, and photographs represented the Balkans and diffused different images of its inhabitants. However, the concept of the Balkans, encompassing geographically and culturally all the inhabitants and lands of south-eastern Europe, did not play a central role in Czech mental maps of the time. Firstly, some lands that are frequently labelled as Balkan, such as Croatia, Dalmatia, Slavonia, Vojvodina and, after 1878, Bosnia and Hercegovina, formed a part of the Habsburg monarchy just like the Czech lands. On the other hand, there were the receding remnants of the Turkey-in-Europe, the much lesser known areas of the Balkan peninsula administered by the Ottoman Empire, often regarded as wild, dangerous and exotic. Apart from the two big empires, the independent states of Greece, Romania, Bulgaria, Serbia and Montenegro emerged and their “struggles for national liberation“ attracted great attention. The Czechs, subjects of the Habsburg Empire that played a significant role in south-eastern Europe, were generally well aware of these political divisions. However, the key concept in their representations of the area was based on the ideology of Slavic kinship. While familiar with the term Balkans, a typical 19th century Czech patriotic intellectual would be more inclined to speak of “the Slavic south.“ The images of the South Slavs and the lands they inhabited were absolutely dominant among Czech images of the Balkans. Among them, the images of Montenegro and the Montenegrins played a very interesting role, disproportionate to the otherwise miniscule size of that country.¹

The aim of this dissertation is to present an overview of the main elements of Czech discourse on Montenegro and the Montenegrins from its beginnings in the 1830s until the reemergence of Montenegro as an independent nation in 2006. We analyze the most

¹ Zdeňka Rachůnková, Michaela Řeháková, *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV, knjiga 3. Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*, 2 vols. (Cetinje 1993) is an invaluable bibliography of Czech language sources on Montenegro, covering over 18 000 bibliographical items, mostly dating from the period prior to 1918. It is the most extensive bibliography on Montenegro in any foreign language and at the same time, the most extensive bibliography of Czech sources concerning a foreign country or ethnic group. The work was compiled and published as a result of cooperation between the Slavic Library of Prague and the National Library of the Republic of Montenegro “Djurdje Crnojević“ of Cetinje.

characteristic images of this country and its people that can be best summed up as positive stereotypes. We also discuss the role that these images played in the service of national mobilization of the recipient society. Finally, we try to situate the Czech discourse within a larger, European context, as an example of a positive, “heroic” and inclusive discourse on the Balkans that has been largely neglected by recent scholarship.

Members of the nascent Czech intellectual elite began to notice the existence of Montenegro and the Montenegrins in 1830s. Their interest was largely motivated by attempts to learn more about the folk literature and culture of these fellow Slavs. Before 1848, the famous Serbian linguist and folklorist Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), living in Vienna since 1813, represented the highest authority in South Slav questions for Czech patriotic intellectuals. It was through his book *Montenegro und Montenegriner* (Stuttgart, 1837) that the Czechs first learned more about the Montenegro. Karadžić’s book was followed by enthusiastic reviews, translated excerpts and more articles about the Montenegrins.² The forming Czech image of the Slavs, of Europe and their own place in the world was thus enriched by another piece of mosaic.

The journalist and writer Prokop Chocholoušek (1819-1864) could be labelled as the founding father of the Czech image of the Montenegrins.³ Chocholoušek, whose ambition was to become “a Czech Walter Scott,” was an author of a great number of works of popular historical prose. Chocholoušek’s first short-story dedicated to the Montenegrins, entitled simply *Černohorci (Montenegrins)* was published in 1843.⁴ Chocholoušek subsequently wrote many works dedicated to the Montenegrins and other South Slavs. His popular fiction was widely read at the time and had great influence in the shaping of the Czech image of the Montenegrins. Chocholoušek presented the Montenegrins in absolutely positive terms as physically attractive, courageous warriors who are ready to sacrifice everything for the righteous national ideals. In creating his rather shallow, one-dimensional and mutually interchangeable characters, Chocholoušek was influenced by South Slavic epic poetry, available historical works, newspaper articles, and by the projection of romantic ideas about Czech history into the description of Montenegrin past and present.⁵ In Chocholoušek’s prose, Montenegro

² Václav Žáček, et al: *Češi a Jihoslované v minulosti* (Praha, 1975), 277.

³ Magdaléna Pokorná, *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864* (Praha, 2001), is the best overview of Chocholoušek’s life and work.

⁴ Chocholoušek’s stories devoted to the Balkans were collected and published in 3 volumes as Prokop Chocholoušek, *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských* 3 vols. (Praha, 1863–4).

⁵ Chocholoušek’s contemporaries as well as scholars, including his recent biographer Magdaléna Pokorná, have assumed that the writer visited the Balkans in late 1830s. However, there are no hints in

was represented as a free land, inhabited by free citizens, ruled by their native dynasty, a happily homogenous country where everybody shares the same language, religion, national consciousness, and traditional culture. This romantic image of Montenegro as a patriarchal Slavic democracy persisted until the beginning of the 20th century.

Chocholoušek's interest in Czech history preceded his interest in the history and present of the South Slavs. This tendency was quite typical for the creators of Czech images of the Montenegrins, including the most influential ones such as the painter Jaroslav Čermák and writer Josef Holeček. The romantic-nationalist ideas about Czech history, combined with Slavic ideology, gave birth to the idea that Montenegrins and their contemporary social order represented the living incarnation of an ancient Slavic patriarchal society, mentality and culture that other Slavs had lost under foreign dominance and in the process of modernization. The geopolitical situation of Montenegro, still dominated by constant low-scale warfare against the Turks and attempts at gaining international recognition of independence, further enriched the images of the Montenegrins by elements that were regarded as exotic and romantic by most Czechs. The image of the Montenegrins, therefore, included the "high" ideals of Slavic brotherhood, defence of freedom and national independence as well as romantic, Orientalist and erotic elements popular with general public, all that set in the wild and picturesque landscape of Montenegro.

The image of Montenegro and the Montenegrins was spread through a wide range of sources, from travelogues to poems and paintings. However, the dominant image, a positive stereotype of the Montenegrins, remained quite consistent despite the different genres and means of communication. For example, the description of his visit to Montenegro, written by the physician and biologist Vilém Dušan Lambl,⁶ is a scholarly account very different from Chocholoušek's short stories in both themes and style. However, the dominant image of Montenegro and the Montenegrins in the texts of both contemporaries is strikingly similar. Lambl's Montenegrins are also described as physically superior to Europeans from the industrialized areas of the continent; they are courageous, hospitable, egalitarian, and ruled by the great prince-bishop and poet Petar II. Petrović Njegoš, who according to Lambl enjoyed natural authority among his subjects.

his writings testifying to a first-hand experience of the region. Numerous geographical and linguistic mistakes in fact suggest that Chocholoušek's journey to the Balkans never really took place.

⁶ Dušan Lambl, "Zpráva o Černé Hoře a Černohorcích," in: *Časopis českého museum*, IV., Praha 1850, 512–539.

The Montenegrins were suitable for playing the role of a positive example for several reasons. According to 19th century Slavic ideology, all Slavs were a community linked by common origin (“blood”) and should therefore be treated as “relatives” of the Czechs. Attributing negative stereotypes to fellow Slavs was considered inappropriate. The idea of Slavic brotherhood led to idealization and a certain kind of political correctness *avant la lettre*. The problematic aspects of ideal Slavic unity, such as the Russian-Polish relations, represented a real headache for panslavist intellectuals who tended to minimize or overlook such diversions from the Slavic ideal. Montenegrins were seen as unproblematic in this sense. Unlike the Slavs living under Habsburg or Ottoman dominance, the Montenegrins were not perceived as being oppressed. Unlike the Russians, on the other hand, they were not perceived as oppressors either.⁷ Montenegrins were therefore regarded as a community of free people, never conquered and virtually untouched by foreign influences. They also seemed to embody the qualities that generally tend to arouse sympathies of others: their country was small, poor, but proud and independent. The dramatic landscape, spectacular folk costumes and patriarchal way of life further fuelled romantic idealization. The Montenegrins, these “proud and heroic warriors with a natural talent for poetry” represented the clearest version of Czech idealization of the South Slavs. Other South Slavs, such as the Dalmatians or Serbs from the Serbian principality, could also be represented in similarly positive terms. However, the Montenegrins were regarded as the purest and most authentic example of the species.

The rich Czech sources concerning Montenegro and the Montenegrins represent a specific commentary on the development of this country from mid-19th century until the end of its political independence after WWI. At the same time, the images of Montenegro indirectly shed light on different aspects of Czech mentality of the time. There is no doubt that the descriptions of Montenegrin fights against the Turks served the purpose of national mobilization. The Turks, often described as “hereditary enemies” of the Montenegrins, could be easily identified as a symbol for Germans or German speaking Austrians, who in the Czech nationalist discourse represented the “hereditary enemies” of the Czechs.⁸ Similarly, the glorification of Montenegro’s ruler,

⁷ Surprisingly, the fact that the “Turks” whom the Montenegrins had been fighting were almost exclusively Muslim Slavs, speaking the same language, was often conveniently overlooked.

⁸ According to literary historian Ján Jankovič, the Slovak discourse on the Montenegrins served a similar purpose of national mobilization against the Hungarians, see Ján Jankovič, *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*, (Bratislava, 2004).

prince Nikola (ruled 1860-1918), and his direct approach to his citizens and foreign visitors, testified to uneasy relations of Czech patriots with their own ruler, the Habsburg emperor Francis Joseph (1848-1916). The image of Montenegro and the Montenegrins was often used in order to evoke desired parallels and analogies with the perceived condition of the Czech nation.

The Montenegrins were primarily represented as a people who have preserved the values and patriarchal lifestyle typical for ancient Slavs, ancestors common to all Slavs and therefore common to both Czechs and Montenegrins. According to this reasoning, a Czech visiting Montenegro was not discovering the “other“ or “stranger,“ but the living world of his own ancestors, his own roots. For a Czech, a trip to Montenegro was not simply a journey in space, but rather a travel in time, into his own mythic past. In the nationalist ideology, a return to the imagined past was in fact the most effective way of progress. Future, after all, was to be a resurrection and re-emergence of the glorious national past.

It would be easy to dismiss the idealization of Montenegro and glorification of the Montenegrins by 19th century Czech intellectuals as a curious and perhaps even a little bizarre example of romantic fascination by the exotic, combined with exalted nationalist imagination. However, the idea of strengthening the “national character” by values discovered either abroad (usually in the West) or in the idealized national past (“ancient Slavic democracy”, Hussites etc.) was recurrent in the Czech national discourse before and even after 1918. The adoration of Montenegro also seems more understandable when we compare the position of the Czechs and Montenegrins in Europe of the time. The Czech lands enjoyed all the advantages of lying geographically close to the centres of European economic, social and cultural life. Montenegro, on the other hand, represented in this sense a “periphery of Europe’s periphery.” From this point of view, the Montenegrins could be perceived as representing a “lower”, archaic and backward society and culture that could hardly offer any inspiration to the “higher” culture of the more modern and “Western” Czechs. On the other hand, Czech nationalists found something else which made them regard Montenegrins with envy. Montenegro, with just around 200 000 inhabitants at the end of 19th century, was an independent state, ruled by its native dynasty, a state with an army and diplomatic relations with other European countries. Czech authors frequently pointed out that the Montenegrins were incomparably more visible and recognizable in the international arena than the Czechs, whose very existence was generally little known beyond the borders of Austria-

Hungary. Political independence, regarded as a result of a long and heroic struggle for freedom, therefore represented an important component of the positive stereotype of the Montenegrins in Czech society.

Due to political liberalization of the Habsburg monarchy after 1860, the number of Czech printed media was on the rise. The production of images of Montenegro intensified at the same time. From 1860 until 1867, Czech journalist and politician Jan Vaclík (1830-1918) worked as a secretary to Montenegrin princes Danilo and Nikola with the aim of helping the principality to gain international recognition. Vaclík regularly wrote articles for the Czech press on the latest political developments, especially at the time of the Montenegrin-Ottoman war in 1862. Besides, his presence in Cetinje facilitated the visits of other Czech intellectuals and artists. The Paris-based painter Jaroslav Čermák (1830-1878), who visited Montenegro several times during the first half of the 1860s, was most influential among them. Čermák's dramatic paintings, depicting Montenegrin dignitaries, members of the royal family, and romantic scenes with Orientalist flavour, inspired by his personal experience from the military conflict of 1862, were essential in creating the Czech visual representation of the Montenegrins.⁹ The romantic image of the noble Montenegrins, defending the freedom of their rocky homeland, was further cemented by the accounts of other visitors, such as the celebrated poet Vítězslav Hálek (1835-1874). Some, like the writer Eliška Krásnohorská (1847-1926), glorified the Montenegrins and other South Slavs without ever setting foot in the Balkans.

The Czech interest in the South Slavs and the adoration of "our brothers in the south" reached its peak in late 1870s, during the Hercegovina uprising and the anti-Ottoman wars that followed. These events were commented in great detail and were discussed by all segments of the Czech society. According to many testimonies, reports from the battlefield and other articles by the young writer, journalist and translator Josef Holeček (1853-1929) drew special attention. Holeček was first attracted by South Slavic literatures. After the outbreak of the Hercegovina uprising in 1875, he covered the political developments as a correspondent for the influential daily *Národní listy* and participated in the subsequent military campaign of the Montenegrin army. These experiences deeply influenced his thinking and literary career: Holeček visited

⁹ Vjera Borozan, *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka* (Praha, 2002), (unpublished M.A. thesis, Faculty of Philosophy, Charles University) is the best overview of Čermák's works inspired by the South Slavs. Borozan highlights the influence of the French Orientalist painters on Čermák that was largely neglected by previous interpreters and biographers of the artist.

Montenegro several more times and dedicated a large number of literary fiction as well as non-fiction to this country and its inhabitants. Since the second half of 1870s, Holeček was generally recognized as the greatest Czech expert and opinion-maker on Montenegrin questions.¹⁰

Holeček's complex image of the Montenegrins includes many basic elements of that image that were already familiar to the Czech audience, but elaborates them further than most other creators. Holeček first encountered the Montenegrins at the time of war that turned out to be victorious. It is therefore not surprising that values such as courage and warrior spirit play a defining role in Holeček's representation of the Montenegrins. The key concept through which Holeček explained the Montenegrin character was "junáctví" (Montenegrin *junaštvo*), a sort of heroism that harmonically included the values of courage and goodness, strength and morality. This quality could be best observed in the personal characters and actions of "junáci" (sg. *junák*, Montenegrin *junak*, pl. *junaci*), living incarnations of these values represented by Montenegrin warriors such as Marko Miljanov, Peko Pavlović and Jole Piletić. What it meant to be a *junák* in practical life was demonstrated by Holeček in his numerous short-stories, especially those devoted to the respected tribal leader Marko Miljanov.¹¹ Holeček was also full of esteem for the "democratic patriarchalism," family life and moral values of Montenegrin society. In fact, the image of the Montenegrins that Holeček presented to the Czech public was more or less identical with the ideal self-image of the Montenegrins themselves.¹²

Holeček also firmly believed in the "ancient Slavic" (*praslovanský*) character of the Montenegrins. The writer even advocated a "transfusion" of some Montenegrin values into Czech society. The "Czech character" was to be strengthened by elements of Montenegrin patriarchal and warrior values that were presented as original Czech values

¹⁰ Holeček's expertise was not limited to the intellectual sphere: at times, he was called to confirm or dismiss the claims of suspicious personalities who pretended to be Montenegrins in need, usually misusing the sympathies of Czech society for their personal enrichment.

¹¹ Josef Holeček, *Černohorští junáci* (Praha 1954), remains a representative and widely available selection of Holeček's stories about Montenegrin warriors in Czech. Josef Holeček, *Marko Miljanov u svom vremenu*, transl. Lenka Blechová-Čelebić (Podgorica, 1995), is a Montenegrin translation of Holeček's stories about Marko Miljanov.

¹² The traditional 19th century positive stereotype of the Montenegrins has become extinct in Czech society and its most notorious examples, including the works of Holeček, are little known to general public. However, due to several recent translations, the works of Holeček and other Czech writers on the Montenegrins are well-known and available in Montenegro itself. The positive stereotype of the Montenegrins, based largely on the Montenegrin self-image and created for a Czech audience of 100 and more years ago with the aim of national mobilization, has interestingly become a part of the Montenegrin discourse about themselves at the turn of the 20th and 21st centuries, often in the service of national mobilization prior to the proclamation of Montenegro's independence in 2006.

lost during centuries of foreign dominance. The acceptance of these values would then provide the reborn Czech nation with a new vitality. Holeček did not specify how exactly such a process could be undertaken, however, one thing was certain: he presented the Montenegrins as great heroes and examples worthy of creative imitation and inspiration to the Czechs.

Josef Holeček perfected the image of the Montenegrins and continued to enrich it by new writings in the following decades. Many authors after him described the Montenegrins more or less in the same terms. From 1840s until the end of 19th century, creators of the Czech image of the Montenegrins were Slavic enthusiasts, usually writers or painters. At the turn of the 19th and 20th centuries, they were slowly replaced by a new generation of scientists and tourist pioneers. A positive stereotype of the Montenegrins remained at the core of their images. However, the authors who emerged at the end of the 19th century or in the last years before WWI, such as Vratislav Černý (1871-1933) and Viktor Dvorský (1882-1960), tried to describe Montenegro and its inhabitants in more “realistic” terms. There were several reasons for that. Montenegro was enjoying an unprecedented period of peace since 1878 and it was no longer possible to describe its inhabitants exclusively in martial terms. Secondly, the Czech society had witnessed great cultural and economical, if not always political developments and was generally surer of itself than in the 1860s or 1870s. Therefore, there was less need to present the Montenegrins as examples of courage and heroism. Last but not least, travelling to Montenegro was becoming easier than before. The authors of the new generation expected that other countrymen will follow in their footsteps and often encouraged their readers to undertake the same journey. Since their writing also served as a pre-departure advice, they described many aspects of Montenegrin life that older authors tended to overlook or marginalize, such as hygiene, the unequal position of women, and perceived negative attitude to work of many Montenegrin males. At the same time, the image of the country’s ruler, prince (after 1910 king) Nikola and his government, remained very positive. Prince Nikola was regarded as capable of both modernizing his country and protecting its traditions at the same time. Many Czech travellers had the impression that the prince and his government are successfully modernizing the country’s infrastructure, economy and educational system for the good but against the wishes of sizeable segments of the population.

After the beginning of Montenegro's parliamentary life in 1905, some Czech intellectual circles began to regard the prevailing positive image of heroic and patriarchal Montenegro as obsolete and too idealistic. This was especially the case of the "realist" circle around Tomáš Garrigue Masaryk. Their opinions were spread by the daily *Čas* and monthly *Slovanský přehled*. Montenegro, similarly to other Balkan countries, was largely identified with the personality of its ruler, prince Nikola. After the 1903 dynastical change in Serbia, the Montenegrin patriarchal regime was increasingly seen as outdated and absolutist. The "realists" perceived Serbia as the most progressive Slavic country in the Balkans. Their growing hostility toward Montenegro and its ruler was also a result of close connections between Montenegro and tsarist Russia. In the years preceding WWI, the political situation in Montenegro and its foreign policy led to several heated debates in the Czech press.¹³ The positive image of Montenegro as it developed in the second half of the 19th century persisted, but its supremacy was challenged by intellectuals who favoured the notions of democracy and progress over patriarchal values and traditional Slavic ideology. The Czech opponents of the Montenegrin ruling elite, such as Adolf Černý, identified the political opposition in Montenegro as progressive and democratic. They also employed the images of the "good Montenegrin people" ruled by a "bad and corrupt prince and his advisors." As we have seen, this image, spread by political commentators who observed Montenegro from a distance, differed from the images presented by Czech travellers, who regarded the prince and his government as positive forces and the conservatism of the population as an obstacle on the path towards modernization.

Even though the positive stereotype of the Montenegrins was challenged after 1905, it was still very much alive, especially in the more conservative and nationalist circles. After the Bosnian crisis of 1908 and especially during the Balkan wars of 1912-1913, the images of Montenegrins as courageous Slavic warriors were successfully recycled once again. The 19th century positive images of the Montenegrins faded away only after 1914, first due to war censorship, then as a result of the emergence of Czechoslovakia and Yugoslavia after the end of the war in 1918. Montenegro, incorporated into the new South Slavic kingdom, lost its political sovereignty and importance. Czechoslovak independence effectively terminated the demand for images of Slavic heroes in the service of national mobilization. Traditional sympathies for the

¹³ See František Šístek, "Skidanje romantične zavjese. Crna Gora u časopisu *Slovanský přehled*, 1898–1914," *Matica* 17, (2004), 207–238.

South Slavs, including the Montenegrins, were transferred to the new Yugoslav state and all its (Slavic) inhabitants. As time progressed, especially after WWII, the 19th century fascination with the Montenegrins faded into oblivion and became a distant memory at best.

The images of Montenegro, of the South Slavs and of the Balkans produced by Czech intellectuals were undoubtedly influenced by specific national traits. Before WWI, it was especially the ideology of Slavic kinship that distinguished the Czech (as well as a parallel Slovak) discourse on the Balkans from the images of that region and its inhabitants created by the British, French or Germans. At the same time, the Czech discourse formed in many ways an integral part of a larger European discourse on the Balkans. The positive stereotype of the Montenegrins and South Slavs in general that was dominant in the Czech discourse on the Balkans until mid-20th century, should therefore be considered in this wider context.

Interdisciplinary researches and scholarly debates focusing on the image of the Balkans have been developing since the beginning of 1990s in an atmosphere strongly influenced by the dramatic political and social situation in the region. Maria Todorova's *Imagining the Balkans*¹⁴ has probably been the most influential and stimulating work that defined the contours of the debate. Like Todorova, most authors tend to emphasize the negative aspects of Western images of the Balkans, past or present. Whether they discuss the image of the Balkans in the British popular prose throughout the 19th and 20th century,¹⁵ British perception of Serbia at the dawn of the 20th century,¹⁶ images of Albania in British media a century later¹⁷ or the image of Bulgaria from Voltaire to Jay Leno,¹⁸ most authors come to the identical conclusion that the image of the Balkans as a whole as well as the more specific representations of different countries and peoples of the region tend to be negative. They provide numerous examples in order to stress the validity of their conclusions that the West tends to overlook, underestimate, ridicule, fear, and demonize the Balkans, typically without much real knowledge of the region, its history, cultures and languages. The specific details of these representations can vary, depending on the studied sources, but

¹⁴ Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, 1997).

¹⁵ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania* (New Haven and London, 1998).

¹⁶ Slobodan G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903–1906* (Paris, 2000).

¹⁷ Gëzim Alpion: "Western Media and the European "Other": Images of Albania in the British Press in the New Millennium," In: *Albanian Journal of Politics*, I (1), 4-25.

¹⁸ Roumiana Deltcheva: "East Central Europe as a Politically Correct Scapegoat: The Case of Bulgaria," CLCWeb: Comparative Literature and Culture, 1.2 (June 1999), available at: <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu/clcweb99-2/deltcheva99.html>

the resulting stereotypes are overwhelmingly negative, portraying the natives of the Balkans as violent, bloodthirsty primitives, obsessed by irrational ancient hatreds; as lazy, ineffective people with little regard for hygiene; barbarians, thieves, drug dealers and mafia members; Europe's "internal others" or "second-class Europeans" living in grotesque statelets that periodically become easy targets of western satire, contempt, and air strikes.

It is not my intention to deny the existence of a negativistic discourse on the Balkans upon which recent scholarship has tended to focus. There is no doubt that this phenomenon really does exist and often represents the dominant form of describing South East Europe in many societies. In fact, Czech media discourse after 1989 would certainly provide numerous examples of "Balkanism," to borrow Maria Todorova's term, and even outright racism toward the Balkans and its inhabitants. My argument is a little different. Apart from the negativistic discourse on the Balkans, there has also existed an alternative, much more positive discourse that tends to be unnoticed or underestimated. The positive image of the Montenegrins and other South Slavs in Czech society was not an isolated aberration from the norm. I believe that it in fact represents an example, albeit a specific one, of a much larger, currently overlooked positive discourse on the Balkans that has historically co-existed with the better known negative representations. The ideology of Slavic kinship, combined with the absence of imperialist interest in the region, ensured that the Czech images of the South Slavs prior to WWI bordered on adoration and glorification of "our brothers in the South," however, they were not at all autochthonous or unique.

The "heroic" discourse on the Balkans was not limited to the Czechs and did not just focus on the South Slavs. At the heart of this discourse, one finds an adoration of the just struggle for freedom and independence of various Balkan nations (Greeks, Serbs, Bulgarians etc.) at different times of modern history. The Balkan fighters, defenders, and rebels were not uniquely presented as irrational cutthroats, but were also constructed in the terms of a positive stereotype, as freedom fighters, standing for the right cause. Unlike Todorova's "Balkanism," the "heroic" discourse on the Balkans enables to present the Balkanites in an inclusive way as undoubtedly European, often in the context of antemural mythology (Balkan freedom fighters defending Europe and "European" values such as culture, civilization, and freedom). The adoration of the Balkan heroes usually goes hand in hand with other positive associations: they live simple, but more natural and "real" lives than their European neighbours to the north

and west, they openly display their emotions, and culture, especially traditional one, plays an important role in their society. The best examples of this type of discourse can be found throughout the 19th century, with a tendency to make a come-back at various times in the 20th century as well.

Returning to the Montenegrins once again, it is quite evident that numerous British, German, French, Italian, Russian and other authors presented them pretty much in the same terms as the Czechs did before 1918. Therefore, my research on the Czech images of Montenegro and the Montenegrins should ideally stimulate more interest in the alternative, positive discourse on the Balkans that undoubtedly existed throughout the 19th and part of the 20th centuries, naturally without underestimating the already well-researched negative images and their importance. Only then will we have a clearer, broader and more complex picture of the history of imagining the Balkans outside the Balkans.

Přehled použité literatury

Knihy a články

- Alpion, Gëzim. "Images of Albania and Albanians in English Literature from Edith Durham's High Albania to J. K. Rowling's Harry Potter." In: *Besa Journal*, Spring 2002, vol. 6, no. 2, 30–34.
- _____. "Western Media and the European "Other": Images of Albania in the British Press in the New Millenium." In: *Albanian Journal of Politics*, I (1), 2005, 22.
- Andrijašević, Živko M. *Crnogorske teme*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 1998.
- _____. *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar: Conteco, 1999.
- _____. „O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila).“ In: *Matica*, br. 2, I. Podgorica, 2000, 105–107.
- _____.; Rastoder, Šerbo. *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore, 2006.
- Bakić-Hayden, Milica; Hayden, Robert M. "Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics." In: *Slavic Review* 51/1, 1992, 1–15.
- Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984
- Bandžović, Safet. *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX. stoljeća*. Sarajevo: El Kalem, 1998.
- _____. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.
- Bidlo, Jaroslav, a kol. *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*. Praha, 1912.
- Bieber, Florian, ed. *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. Baden-Baden: Nomos, 2003.
- Bláhová, Kateřina; Petrbock, Václav, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 4.- 6. března 2004, Praha: ÚČL AV ČR, 2004.
- Boehm, Christopher. *Krvna osveta. Regulisanje i upravljanje sukoba u Crnoj Gori i drugim plemenskim društvima*. Prevod Časlav Pejović. Podgorica: CID, 1998 (původní vydání: *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986).

- Borozan, Vjera. *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka, 1858–1878*. Praha, 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha).
- Bradáč, Jaroslav. *Černohorská armáda*. Praha, 1912.
- Brousek, Antonín. *Podivuhodní kouzelníci. Čítanka českého stalinismu v řeči vázané z let 1945–1955*. Purley: Rozmluvy, 1987.
- Buchar, Jan. *První výlet klubu českých turistů do Dalmacie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Záhřebu ve dnech od 13. do 30. dubna 1897*. Praha, 1898.
- Buruma, Ian; Margalit, Avishai. *Okcidentalismus*. Praha: Lidové noviny, 2005 (první knižní vydání jako: *Occidentalism. The West in the Eyes of its Enemies*. London: Penguin, 2004).
- Castellan, Georges. *Histoire des Balkans (XIVe – Xxe siècle)*. Paris: Fayard, 1999.
- Crna Gora i Crnogorci (separat iz druge i treće knjige drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1982)*. Podgorica: DOB, 1999.
- Čadjenović, Jovan. *Književno stvaralaštvo Marka Miljanova*. Beograd, 1981.
- Černá, Milada. „Charakter recepce srbských, černohorských a bosensko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do r. 1918).“ In: Pospíšil, Ivo; Zelenka, Miloš, eds: *Jihoslovanské literatury v českém prostředí*. Brno: Masarykova Univerzita, 1999.
- Černý, Vratislav. *Z Nikšiče do monastýru Morače. Horská cesta přes planinu Lukavicu a hory Rovačské*. Praha, 1896.
- _____. *Crmnica. Kus černohorského ráje*. Praha, 1898.
- _____. *Na prahu Albanie*. Praha, 1899.
- _____. *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*. Praha, 1899.
- _____. *Ulcín. Černohorské mořské lázně*. Praha, 1900.
- _____. *V hlavním městě Černé Hory*. Praha, 1902.
- _____. *Kamenným mořem. Putování katunskou nahijí na Kčevo*. Praha, bez vnočení (1901–1903).
- _____. *Deset let Černohorského spolku v Praze*. Praha, 1902.
- _____. „Jovan Vaclik (Čeh na službi u Crnoj Gori).“ In: *Zapisi XII, Cetinje 1933*, 129–133.
- Černý, Vratislav; Mokřý, František Viktor; Náprstek, Václav.: *Život a dílo Jaroslava Čermáka*. Praha, 1930.

- Daneš, Jiří Viktor. *Balkán po válce roku 1913*, Praha (asi 1913).
- Dérrens, Jean-Arnault; Samary, Catherine. *Les conflits yougoslaves de A à Z*. Paris: Les Editions de l'Atelier, 2000.
- Detrez, Raymond. *Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions*. Available at: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf>
- Djurđjević, Branislav. *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd, 1984.
- Djurišić, Mitar; Skoko, Savo. *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912–1913*. Beograd, 1972.
- Dorovský, Ivan. *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*. Brno: FF MU, 1997.
- Dvorský, Viktor. *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory. (Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, č. 37)*. Praha, 1907.
- _____. *Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře. (Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, třída I., č. 39)*. Praha, 1909.
- _____.; Franta, Bohuslav; Růžička, Vladimír. *Ze slovanských hor*. Praha, 1907.
- _____.; Viktor; Franta, B. a kol: *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmácii, chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu*. Praha, 1911.
- _____.; Čermák, Jan: *Albánské a Černohorské obrázky*. Praha, bez vnočení (1913–1914).
- Elsie, Robert. *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*. London: Hurst, 2001.
- Fernandez, James. "Andalusia on Our Minds: Two Contrasting Places in Spain As Seen in a Vernacular Poetic Duel of the Late 19th Century." In: *Cultural Anthropology* Vol 3 (I), 1988, 21–35.
- Fleming, Kathryn E. "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography." In: *American Historical Review*, 105, 2000, 1218–1233.
- Ganser, Armin. *Jugoslávské pobřeží*. Praha: Marko Polo, 1991.
- Goldsworthy, Vesna. *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.
- Hadžiselimović, Omer. *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Sarajevo, 1989.

- Hálek, Vítězslav. *Cestopisy. Články z let 1861 – 1874 (spisy IX)*. Praha, 1925.
- Hansa, Karel. *Léto pod jihoslovanským sluncem*. Praha, 1930.
- Harlas, F. X. *Jaroslav Čermák*. Praha, 1928.
- Havlasa, Bohumil. *Divokou Hercegovinou*. Praha, 1928.
- Havránková, Růžena. "Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů." In: *Slovanské historické studie VI*. Praha, 1966, 5–53.
- Heřmanová, Nina a kol. *Jugoslávie (průvodce Olympia)*. Praha, 1984.
- Hladký, Ladislav a kol. *České a slovenské odborné práce o jihovýchodní Evropě. Bibliografie za léta 1991–2000*. Brno: FF MU; HÚ AV ČR, 2003
- _____. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: MU, 2005.
- Hojda, Zdeněk; Ottlová, Marta; Prahl, Roman, eds: „*Slavme slavně slávu Slávov slavných.*“ *Slovanství a česká kultura 19. století. Sborník příspěvků z 25. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 24.- 26. února 2005*. Praha: KCP, 2006.
- Holeček, Josef. *Černá Hora*. Praha, 1876.
- _____. *Černá Hora v míru I., II*. Praha, 1882–3.
- _____. *Černohorské povídky I. – II*. Praha, 1880–1881.
- _____. *Rozmanité čtení II*. Praha, 1886.
- _____. *Surrogát sv. Vasilija*. Praha, 1894.
- _____. *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha, 1899.
- _____. *Bosna a Hercegovina za okupace*. Praha, 1901.
- _____. *Srbská národní epika I*. Praha, 1909.
- _____. *Za svobodu I.-III*. Praha, 1909 – 11.
- _____. *Sokolovič*. Praha, 1922.
- _____. *Pero II. Román – paměti*. Praha, 1923.
- _____. *Pero III. (Srážky)*. Praha, 1924.
- _____. *Pero IV. (S Janem Skrejšovským)*. Praha, 1925.
- _____. *Junácké kresby černohorské I*. Praha, 1925.

- _____. *V Jugoslavii roku 1924*. Praha, 1927.
- _____. *Černohorští junáci*. Praha, 1954.
- _____. *Marko Miljanov*, prevod Savo Orović. Beograd, 1960.
- _____. *Marko Miljanov u svom vremenu*, prevod Lenka Blechová – Čelebić. Podgorica, 1995.
- Houžvic, M. (Juričić, Bogdan). *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*. Praha, 1928.
- Hrabal, Jiří. „O válce, nostalgii a fotbalu. Rozhovor s Miljenkem Jergovićem.“ In: *Aluze* 3/2005, 53.
- Hrdlička, Miroslav; Martínek, Jiří. *Černá Hora*. Praha: Kartografia, 2003.
- Chalupný, Emanuel. *Josef Holeček*. Praha, 1922.
- _____. *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*. Praha, 1923.
- Chocholoušek, Prokop. *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*. Praha, 1863–4 (tři svazky).
- Chrobák, Ondřej; Winter, Tomáš. *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950*. Praha: Gallery, 2006.
- Jankovič, Ján. *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839–1914)*. Bratislava: Juga, 2004.
- Jansen, Steff. „Svakodnevní orijentalizam: doživlaj „Balkana“ / „Evrope“ u Beogradu i Zagrebu.“ In: *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd 2001, 33–70.
- Jezernik, Božidar. *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi; Bosnian Institute, 2004.
- Jirásko, Ladislav; Lederer, Luděk; Lorenc, Josef. *Jugoslávské hory (průvodce Olympiá)*. Praha, 1987.
- Jovanović, Jagoš. *Istorija Crne Gore*. Podgorica: CID, 1995.
- Kapper, Siegfried. *Gusle. Ohlasy černohorské*. Praha, 1882.
- _____. *Výbor ze spisů Siegfrieda Kappera*. Uspořádal Jan Krejčí. Praha, 1921.
- _____. *Pohádky přímořské*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998.
- Karadžić, Vuk Stefanović. *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd, 1969 (první vydání jako *Montenegro und Montenegriner*. Stuttgart, 1837).

- Király, Béla K; Djordjević, Dimitrije. *East Central European Society and the Balkan Wars*. Boulder: Eastern European Monographs, 1987.
- Kiss Szemán, Róbert. „Ján Kollár, veľký kreátor.“ In: *Slovanský prehľad* 4/2005, 557–563.
- Klančič, Ljubica. „Spolia opima.“ In: *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, knjiga III*. Cetinje, 1963, 219–276.
- Kohout, Pavel. *Verše a písně*. Praha, 1953.
- Kollár, Jan. *Slávy dcera*. Praha, 1903 (druhé vydání 1832).
- Kožík, František. *Pouta věrnosti*. Praha, 1971.
- Krásnohorská, Eliška. *K slovanskému jihu, básnické spisy III*. Praha, 1920 (první vydání tamtéž, 1880).
- Krejčí, Jan. *Siegfried Kapper*. Praha, 1919.
- Křenek, Jaroslav. *Vzpomínky na vojnu v Albanii*. Jihlava, 1924.
- Kuba, Ludvík. *Album černoohorské*. Poděbrady, 1890.
- _____. *Na Černé Hoře*. Praha, 1892.
- _____. *Čtení o Dalmácii*. Praha, 1936.
- _____. *Cesty za slovanskou písní, 1885–1929*. Praha, 1953.
- _____. *Zaschlá paleta*. Praha, 1955.
- Lambl, Dušan. „Zpráva o Černé Hoře a Černoohorcích.“ In: *Časopis českého museum*, IV., Praha, 1850, 512 – 539.
- Lewis, Bernard. *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*. Praha: Volvox Globator, 2003 (původní vydání: *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response*. New York: New York University Press, 2002).
- Macura, Ondřej; Riedelbauchová, Tereza. *Jaroslav Vrchlický a Josef Holeček (1853–2003). Sborník ke 150. výročí narození dvou protichůdců (památce prof. PhDr. Alexandra Sticha)*. Praha: FF UK, 2004.
- Markovich, Slobodan G. *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903–1906*. Paris: Dialogue, 2001.
- Martinović, Dušan, ed. *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX. i prvoj polovini XX. vijeka: zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 18–19. oktobra 1996 godine*. Cetinje:

- Institut za društveno-ekonomsko istraživanje; Fakultet za pomorstvo; Skupština prestonice, 1997.
- Masarykův slovník naučný*. Praha, 1925–1933.
- Memić, Mustafa. *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*. Podgorica: Almanah; Sarajevo: Vijeće bošnjačkih intelektualaca, 2003.
- Měříčka, Václav. *Černohorská vyznamenání*. Praha, 1980.
- Milić, Zorka. *Tudja večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*. Podgorica: CID, 1996 (původní vydání: *A Stranger's Supper. An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*. New York: Ywayne Press, 1995).
- Miljanov, Marko (Popović). *Primjeri čojstva i junaštva*. Podgorica: Gramatik, 2001 (první vydání Beograd, 1901).
- Milović, Jevto M. *Petar II. Petrović Njegoš u svom vremenu*. Titograd, 1984.
- Milović, Milorad. *Bibliografija o izvorima za istoriju Crne Gore*. Podgorica: CANU, 2000.
- Moravcová, Mirjam. „Obraz „Bosňáka“ v české společnosti.“ In: *Pražané. Jiní – druzí – cizí. (Lidé města 1)*. Praha 1992, 87–101.
- _____. „Bratr, přítel, cizinec. Pohled českých studentů na jižní Slovany.“ In: *Češi a jižní Slované (Lidé města 7)*. Praha 1996, 27–57.
- _____. „Etnický obraz jihoslovanských národů. Konstrukce, dohad, pozice.“ In: *Česko-jihoslovanský dialog (Lidé města 10)*. Praha 1996, 106-161.
- _____. ed. *Antropologie dialogu. Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary. Sborník textů konference pořádané ve dnech 14. – 15. prosince 1998 na Universitě Karlově v Praze*. Praha: SOFIS, 2000.
- _____.; David Svoboda, František Šístek, eds: *Pravda, láska a ti na „východě.“ Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha: FHS UK, 2006.
- Mušović, Ejup. *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*. Novi Pazar: Muzej Ras, 1997.
- Nečas, Ctibor. *Balkán a česká politika*. Brno, 1972.
- _____. „Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku.“ In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, svazek 1*. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek. Brno: Matice moravská, 2006, 267–275.

- Němec, Dušan. *Černá Hora. Kapesní průvodce*. Brno: Computer Press, 2006.
- Němcová-Zvěřinová, Melanie. *Malíř F. B. Zvěřina a Balkán*. Adamov, 1970.
- Neumann, Stanislav Kostka. *Elbasan. Válečné vzpomínky*. Praha, 1922.
- Nikčević, Vojislav P. *Istraga poturica – mit ili stvarnost*. Podgorica: Almanah, 2001.
- Njegoš, Petar II. Petrović. *Horský věnec*, překlad Jan Hudec. Praha, 1896.
- _____. *Horský věnec*, překlad Josef Hiršal a Oton Berkopec. Praha, 1963.
- Norris, David E. *In the Wake of the Balkan Myth. Questions of Identity and Modernity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan; New York: St Martin's Press, 1999.
- O bratrské Jugoslavii*. Praha, 1935.
- Ottův slovník naučný*. Praha: Paseka; Argo, 1996 – 2003 (reprint).
- Ottův slovník naučný nové doby (dodatky)*. Praha: Paseka; Argo, 1998 – 2003 (reprint).
- Paulová, Milada. „Ohlas balkánské války v české veřejnosti.“ In: *Československo-jihoslovanská liga II*. Praha, 1922.
- _____. *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918*. Praha, 1938.
- _____. *Balkánské války 1912–1913 a český lid*. Praha, 1963.
- _____. *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*. Praha, 1968.
- Pejović, Djoko D. *I seljavanje Crnogoraca u XIX. vijeku*. Podgorica: CID 2003 (první vydání tamtéž = Titograd, 1962)
- Pelikán, Jan a kol. *Dějiny Srbska*. Praha: Lidové noviny, 2005.
- Picka, Karel. *Rozvrat rodu Agičů. Dobrodružný román z dob okupace Černé Hory rakousko-uherským vojskem*. Praha, 1932.
- Pilař, Jan. *Albánský zápisník*. Praha, 1954.
- Pokorná, Magdaléna. *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*. Praha: Práh, 2001.
- Procházka, Tomáš. „Zdroje informací studentů pražských gymnázií o občanech bývalé Jugoslávie.“ In: *Lidé města 2*, 3/2000, 211–216.
- Radoičić, Mirko S. *Hercegovina i Crna Gora 1875–1878*. Nevesinje, 1966.

- Rachůnková, Zdeňka; Řeháková, Michaela. *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV., knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore Djurdje Crnojević, 1993 (2 svazky).
- Rak, Jiří. *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Praha: HaH, 1994.
- Rakočević, Novica. *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914–1918*. Podgorica: Unireks, 1997.
- Rastoder, Šerbo. *Životna pitanja Crne Gore 1918 – 1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*. Bar: Barski ljetopis, 1995.
- _____. *Crna Gora u egzilu 1918–1925, I.-II.* Podgorica: Istorijski institut Crne Gore; Almanah, 2004.
- _____, et al: *Istorijski leksikon Crne Gore*. Podgorica: Vijesti, 2006 (pět svazků).
- Rataj, Tomáš. *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*. Praha: Scriptorium, 2002.
- Reber, Ursula. “Concerns of Periphery / Peripheral Concerns: Tempting Territories of the Balkans.” In: *Spaces of Identity* 2.3/4, 2002, 45–63.
- Rovinski(j), Pavel Apolonovič. *Etnografija Crne Gore I.-II.*, prevod Vuk Minić i Vidosava Stojanović. Podgorica: CID, 1998.
- Said, Edward. *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. New York: Routledge, 1978.
- _____. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage, 1993.
- Salihagić-Gorsky, Mirsad; Hloušek, Jakub; Kleslo, Michal. *Bosna a Hercegovina, Černá Hora*. Ostrava: SKY, 2004.
- Siblík, Emanuel. *Le peintre Jaroslav Čermák 1830–1878*. Praha – Paris, 1930.
- Silber, Laura; Little, Allan. *The Death of Yugoslavia*. London: Penguin; BBC, 1995.
- Skřivan, Aleš. *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha: Karolinum, 1996.
- Sládek, Zdeněk. *Malá dohoda 1919–1938*. Praha: Karolinum, 2000.
- Soukupová, Věra. *Jaroslav Čermák*. Praha, 1981.
- Srb, Adolf. *Válka na Balkáně v roce 1912–1913*. Praha, 1913.
- Stojančević, Vladimir, ed. *Prvi balkanski rat. Okrugli sto povodom 75. godišnjice 1912–1987. 28. i 29. oktobar 1987*. Beograd, 1991.

- Svátek, Jan Josef. *Černá Hora a Skadar*. Praha, 1914.
- Světlý, Jan. *Národ nepokoříš. Rok svědkem Titovy zrady*. Praha, 1950.
- Šedivý, Ivan. *Češi, české země a velká válka 1914–1918*. Praha: Lidové noviny, 2001.
- Šístek, František. „Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918.“ In: *Slovanský přehled* 3/2000, 345–363.
- _____. „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1916–1918.“ In: *Slovanský přehled* 2/2002, 195–208.
- _____. „Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1918–1922.“ In: *Slovanský přehled* 3/2002, 321–341.
- _____. „Crnogorski muslimani u radovima Josefa Holečka.“ In: *Almanah* 15–16, Podgorica 2001, 61–70.
- _____. „Skidanje romantične zavjese. Crna Gora u časopisu Slovanický přehled, 1898–1914.“ In: *Matica* 17. Podgorica, 2004, 207–238.
- _____. „Transfuse junáctví. Myšlenka posílení české národní identity pomocí černohorských patriarchálních hodnot v díle Josefa Holečka.“ In: Václav Sýkora, Antonín Jančařík, eds.: *Studentská vědecká konference UK 2004*. Praha: PedF UK, 2004, 241–252.
- _____. „Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech.“ In: *Lidé města*, 16/2005, 43–61.
- _____. „Orientalismus, násilí a erotika v díle Josefa Holečka.“ In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, svazek 2*. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek, svazek 2. Brno: Matice moravská, 2006, 741–754.
- _____. „Obraz Černohorců v českých cestopisech, 1897–1912.“ In: Mirjam Moravcová; David Svoboda; František Šístek, eds. *Pravda, láska a ti na „východě. Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha: FHS UK, 2006, 135–154.
- Škatula, Emanuel. *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory proti Turecku*. Praha, 1913.
- Šlaisová, D. „Ohlas první balkánské války v Čechách.“ In: *Slovanské historické studie* I. Praha, 1955, 227–263.
- Thompson, Mark. *A Paper House. The Ending of Yugoslavia*. London: Vintage, 1992.

- Thornton, Lynn. „Introduction.“ In: *Eastern Encounters: Orientalist Paintings in the Nineteenth Century (exhibition catalogue)*. London, 1978.
<http://www.victorianweb.org/painting/orientalist/thornton1.html>
- Titova klika ve službách imperialistů. *Sborník statí a článků*. Praha, 1950.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.
- Trotsky, Leon (Tročkij, Lev D.). *The Balkan Wars, 1912-1913*. New York: Resistance Books, 1980.
- Tyrš, Miroslav. „Jaroslav Čermák, životopis a rozbor estetický.“ In: *Osvěta VIII. – IX*. Praha, 1878-9.
- Uhlíková, Lenka. „Kulturní stereotypy v etnologii a dalších společenských vědách.“ In: Tyllner, Lubomír; Uherek, Zdeněk, eds: *Kultura – společnost – tradice I. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*. Praha: EÚ AV, 2005, 9–33.
- Vaclík, Jan. *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, prevod Marina Vukićević. Podgorica: CID, 1996 (původní vydání: *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Leipzig, 1858).
- Veveř, František. *Bouře na Balkáně. Román z balkánské války r. 1912-1913*. Praha, 1914.
- Vlašínová, Drahomíra. *Eliška Krásnohorská*. Praha, 1987.
- Voborník, Jan. *Josef Holeček*. Praha, 1913.
- Vojvodić, Mihailo. *Skadarska kriza 1913 godine*. Beograd, 1970.
- Vujović, Dimitrije D. *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd, 1962.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Werich, Jan. *Fimfárum*. Praha, 1987.
- West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*. London, 1942.
- Windschuttle, Keith. “Edward Said’s *Orientalism* revisited.“ In: *The New Criterion*, vol. 17, No. 5, January 1999. <http://www.newcriterion.com/archive/17/jan99/said.htm>
- Zikmund, Miroslav; Hanzelka, Jiří. *Obrácený půlměsíc*. Praha, 1962.
- Zrno, Matyáš. „Bez boje i bez rvačky. Černá Hora rozšiřuje počet evropských států na 45.“ In: *Respekt*, 22, 29. květen – 4. červen 2006, 10.

_____. „Vítězství rozdělené země. Černohorci si odhlasovali nezávislost na Srbsku.“ In: *Týden*, 22, 29. května 2006, 58–59.

Zvěřina, František Xaver Bohumír. „Vlastní životopis.“ In: *Zlatá Praha*, 26, 1909.

Žáček, Václav; a kol. *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*. Praha, 1975.

_____. *František A. Zach*. Praha, 1977.

Živković, Marko: „Nešto izmedju: simbolička geografija Srbije.“ In: *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd 2001, 73-110.

Periodika

Respekt, Praha.

Slovanský přehled. Praha, 1898–1914.

Týden, Praha.

Film

Tři veteráni (Československo, 1983), režie Oldřich Lipský, scénář Zdeněk Svěrák.

Internetové deníky (přístupy v červnu 2004)

Akce Securitate aneb cesta do země hraběte Dráculy, <http://www.sweb.cz/securitate>

Bulharsko 2003, <http://bulharsko2003.wz.cz/deniknew.htm>

Cesta po pobřeží Jadramu, <http://balkan.pavelj.net/>

Cestopis z Černé Hory 2003, www.tenzor.cz/dejvKg/hory.htm (v listopadu 2006 nenalezeno)

Chorvatsko a Černá Hora. Letní výlet jadranskou magistrálou do Černé Hory, <http://fop.trigas-geo.cz/>

Jugo-tour 2002 aneb „Cesta do Jugoslávie a – doufáme – i zpět,“ <http://mujweb.cz/www/jugotour2002/denik.htm>

Montenegro 2000 aneb cesta tří šilenců do Černé Hory, <http://mujweb.cz/www/montenegro/>

Montenegro 2001, <http://www.tady.cz/montenegro/trip.htm>

Podzimní Durmitor, www.ost.nzn.cz/T_Durmitor_01/index05.asp (v listopadu 2006 nenalezeno)

Pohoří Rila – Bulharsko 2000, <http://jdina/rila> (v listopadu 2006 nenalezeno)

Rumunsko 97 aneb Lehké romantično, <http://www.dstranky.cz/osobni/rum/cesta.html>